

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLI

Sa. : 163

Temmuz 1977

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 7 7

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÜNAL, AHMET: M. Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Âfetler	423
———: Naturkatastrophen in Anatolien im 2. Jahrtausende V. chr.	447
BİLGİ, ÖNDER: Yeni Tip Mermer İdoller (4 resimle birlikte)	473
———: Some Remarks on Marble Idols of an Unusual Type (with 4 fig.)	477
KELLNER, HANS-JÖRG: Pectorale aus Urartu (mit 12 Abb.)	481
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler (21 fotokopi ile birlikte)	495
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAIL HAKKI: Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış Veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar (8 fotokopi ile birlikte)	507
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Bir Türk Elçisinin Portresi (9 resimle birlikte)	555
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: Türkiye'de Din Sömürüsü ve Lâiklik	565
Bibliyografya :	
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Pietro Kandler, <i>Lo sviluppo storico della città e del territorio di Trieste descritto in XXIV tavole topografiche</i>	585
FIRATLI, DR. NEZİH: <i>Ankara, A guide to the city and district</i>	589
FIRATLI, DR. NEZİH: Çelik Gülersoy <i>İstanbul, Aspects, à travers les époques II, Tophane, Fındıklı, Kabataş</i>	595
LUGAL, MIHİN (EREN): Andreas Tietze-Georg Hazai, <i>Türkischer</i>	597
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu Genel Kurul Toplantısı	599

Kapaktaki resim : Acemhöyükte bulunmuş olan M.Ö. XVIII. yüzyıla ait bir damga mühür baskısı.

BELLE TEN

Cilt : XLI

TEMMUZ 1977

Sayı : 163

M. Ö. II. BİNYIL ANADOLU'SUNDA DOĞAL ÂFETLER*

AHMET ÜNAL

Giriş

İnsan yaşamı, en eski devirlerden beri çeşitli nedenlerle ortaya çıkan ve onun varlığını tehlikeli bir biçimde etkileyen doğal âfetlerle sıkı sıkıya bağlıdır. Burada, bugün dahi Anadolu'nun büyük bir kısmını kasıp kavuran su baskını, fırtına, yıldırım, çığ, kar, soğuk, sıcak, kuraklık, deprem, yer kayması, meteor düşmesi, volkan patlaması (en son M. Ö. VII. binyılda Çatal Höyük'te¹), yangın, açlık, veba, hayvan hastalıkları, çeşitli bitki hastalıkları, çekirge salgını ve diğer haşereler v.s. gibi felâketleri anımsadığımızda; teknik önlem ve korunma bilgilerinden yoksun olan Hititlerin, doğal güçlerden bugünkünden daha fazla etkilenmiş oldukları kolaylıkla çıkarılabilir. Ekonominin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturduğu böyle bir toplumda, doğal güçler herhalde çok daha etkili olmuştur.

Klimatolojik olaylar konusunda Hititler devri Anadolu'sunun, bugünküne kıyasla çok daha ormanlık ve bundan dolayı bol yağmurlu

* Bu makalenin bir özeti, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Felâketler ve Salgın Hastalıklar" başlığı altında, 13.10.1976'da VIII. Türk Tarih Kongresinde okunmuştur.

¹ Bir duvar resminde patlayan bir volkan tasvir edilmektedir, bk. J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia (1967) 133, 176f.*

olduğuna değinmek gerekir^{1a}. Fakat bu durumun, felâketlerin gücünü ve sayısını küçültücü büyük bir rolü olmamıştır.

Bütün yayınlanmış Boğazköy metinlerine dayanarak yapılan bu çeşit bir araştırmada –arkeolojik veriler bazı istisnalarla dikkate alınmayacaklardır–, kısmen bilinen bir gerçeğe değinmek gerekir ki, Hititlerde gözlem ve buna dayanarak kavram türetimi, henüz yeteri kadar gelişmemiştir². Tüm Hitit metnlerinin taranması, bize herhangi bir doğal âfetin gözlenip, tasvir edilmediğini göstermiştir. Felâketlerle ilgili hemen bütün kayıtların mitik ve aitolojik metinlerde yer alması, bu çeşit olayların bir nevi “topoi” olmaları ve insanlardan çok tanrıları ilgilendiriyor gözükmeleri, Hititlerin klasik anlamda doğal olayların gözlemine tanımadıklarını ve bunlara metafizik bir olay olarak baktıklarını göstermektedir. Tarihi metinlerde, tek tük de olsa, bazı doğal âfetlerin zikredilmiş olmaları, bunların kralın yapmakta olduğu herhangi bir eylemle aynı zamanda vukubulmuş olmaları –çoğunlukla savaş alanlarında– ve kral tarafından, o eylemi olumlu yönde destekleyen belirtiler olarak anlaşılacak istenmeleridir (signa oblativa)³. Bir kısım felâketler de, tanrının ilâhî iradesini belirten bir araç olarak anlaşmışlardır. Düşmanın veya bizzat insanın kendisinin zarar görmüş olmasına göre bunlara, bir çeşit mükâfat veya ceza gözü ile bakılmıştır. Burada, bütün yararlı olan şeyleri mükâfat, kötü ve dolayısıyla zararlı olanları da işlenmiş bir günahın cezası olarak görme esasına dayanan inanç, büyük bir rol oynuyordu⁴. Felâketlerin bu dinî - ilâhî yönü, acıarla dolu sonuçlarından daha büyük bir rol oynamış gözükmüyor. Bundan dolayı, doğal âfet ifade eden bir sürü sözlerin, “günah” (= *uštai-*, *uštul-*) arkasında gizli olmaları mümkündür. Çoğunlukla fal metinlerinde karşılaştığımız GISKIM HUL = *šagaiš idaluš*⁵, signa oblativa olarak olumsuz fal işaretinden başka, bazı felâketler için bir pseudo kelime de olabilir. Aynı

^{1a} F. X. Planhol, *Limites antiques et actuelles des cultures arbustives méditerranéennes en Asie Mineure*, *Bulletin de l'Association de géographes français*, Nr. 239-40 (1954) 4ff. Cf. O. R. Gurney, *The Hittites*² (1972) 80; aynı yazar, *CAH*³ II/1 (1973) 251.

² Bu konu hakkında bk. W. von Soden, *Sprache, Denken, und Begriffsbildung im Alten Orient* (1974) 5ff. Krş. A. Kammenhuber, *ZA NF* 22 (1964) 150.

³ Krş. A. Ünal - A. Kammenhuber, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 88 (1974) 158.

⁴ A. Goetze, *Kleinasien*² (1957) 147.

⁵ N. van Brock, *RHA* 22/75 (1964) 131ff.; A. Kammenhuber, *THeth.* 7 (1976) 44.

biçimde TUKU.TUKU = *kartimmiā-* “kızmak, öfkelenmek” (özne tanrılar), *kallar uttar* “olumsuz şey”, *išīāhḫ-* “bildirmek, açıklamak”, *šakiāhḫ-* “işaret vermek”, *ūeritenu-* “korkutmak, dehşete düşürmek” (özne bir tanrı. Meselâ KBo XII 106 Vs. I 2⁶), *zilaš kiš-* “bir fal işaretinin vuku bulması” ve *ḪUL-lu|idalu uttar* “kötü, fena şey” deyimlerinin arkasında da, kesinlikle ne oldukları saptanamayan âfetler yatmaktadır.

Bilinen sebepler yüzünden Hititler, doğal âfetlere, biz modern insanlar için çok alışılmış olan teknik metodlarla karşı koymaya, onlara karşı koruyucu önlemler bulmaya hiçbir zaman uğraşmamışlardır. Bunun yerine, bu çeşit felâketlerin defî görevini tanrılara yüklemişlerdir⁷. Metinler, dinî ve majik önlem yollarıyla doludur⁸. Meselâ dua metinlerinde “ülkede gelişme” ricaları büyük bir yer tutmaktadır⁹. II. Murşili, bir duasında tanrılara aşağıdaki sözlerle sesleniyor: “Onlara tahılın, asmanın, sığırın, koyunun ve insanlığın gelişmesini bahşet”¹⁰. Aşağıdaki ritual metinler de, benzer ricalar ihtiva etmektedirler: KBo XXII 11 Vs. 14ff.¹¹; KUB XV 34 + II 22ff.¹²; 35 +

⁶ H. M. Kümmel, *StBoT* 3 (1967) 190, tarafından doğru olarak kestirilmiştir.

⁷ Bazı metin yerleri için bk. N. van Brock, *RHA* 18/67 (1960) 143ff. KBo X 37 Rs. III 43ff. ritual metninde şu kayıt vardır: “. . . ve siz her şeyi iyi yapınız. Kötüyü çevirip onu iyiye dönüştürün. Kötü dili çocuk için içeri bırakmayın”. (43) . . . nu a-aš-šu ḫu-u-ma-an šu-meš DÜ-at-ten (44) na-aš-ta ḪUL-lu ūa-aḫ-nu-ut-ten na-at a-aš-šu DÜ-at-ten (45) nu-kán A-NA DUMURİ EME ḪUL-lu-na li-e tar-na-a[t-t]e-ni.

⁸ A. Goetze, *Kleinasiens*² (1957) 152ff.; cf. H. Kronasser, *Die Sprache* 7 (1961) 140f.

⁹ KBo VII 28 + Vs. 14; XI 1 Vs. 15, 25, 31.

¹⁰ KUB XXIV 1// III 11f.: (11) [n]u-uš-ma-aš ḫal-ki-ja-aš GIŠGEŠTIN-aš ŠA GUD UDU (12) DUMU.LÚ.ULÜLU-ja mi-i-ja-ta pi-eš-ki, O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 22. Benzer bir metin de KUB XXIV 2 II 14ff. dir. Bk., op. cit. s. 34. Benzer metin yerleri için bk. A. Kammenhuber, *MSS* 3 (1958) 33ff.

¹¹ (14) [-e]n Eku-ú-pa-in-na-ya hé-e-šu-en (15) [-]ra-at ḫa-at-tu-la-an-ni TI-an-ni (16) [ ] x A-MI-LU-UT-TI DUMU-tar ú-id-du (17) [ ] x-i mi-ja-ru a-al?-ni-ma-ya KU₆-uš (18) [ ] x-an-ti mi-e-eš-du? DU ENLUM (19) [ ] x-un ú-e-ki-eš-ga-u-e-ni (20) [ ] nu ḫal-ki-uš ZIZ-tar šar?-ma-na-ma?? (21) [ ] GÜ.ŠEŠ. ŠEŠ mi-eš-du (22) [ ] x GEŠTIN-ja-ya mi-eš-du.

¹² (22) tar-ḫu-i-la-a-tar pa-ra-a ne-ja-an-la-an GIŠTUKUL KUR-ja-aš mi-ja-a-[tar] (23) ši-iš-du-ya-ar DUMU.LÚ.ULÜLU-aš GUDḪI.A-aš UDUḪI.A-aš ḫal-ki-ja-aš GEŠTIN-aš (24) mi-ja-tar pi-iš-kat-ten, L. Zuntz, *Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 96,2 (1937) 502; V. Haas, *AOAT* 3 (1974) 190.

KBo II 9 Vs. I 19ff.¹³. KUB XII 44 Vs. II 25ff., bereketsiz bir üzüm bağına karşı yapılan bir ritüaldır¹⁴. Rs. III 2ff. de şu majik eylem kayıtlıdır: “(2) Şimdi üzüm bağının kapıları nerede iseler, (o) kapının arkasında (3) bu tarafta ve öbür tarafta yeri kazarım (4) ve çukurların içine bu tarafta ve öbür tarafta (5) üç akdiken yerleştiririm (6) ve şöyle derim: ‘kötü (7) insan, kötü dil (8) (ve) kötü gözler (bu) akdikenlerce (9) yerde çakılı tutulsunlar’”¹⁵.

Kötülükten kurtulmanın başka bir yolu da, onun bir günah koçu, vekil insan (substitution), ok ve fare vasıtasıyla düşman ülkesine gönderilmesidir¹⁶.

Akarsuların önemi

Mezopotamya ve Mısır’ın aksine Anadolu toprakları, kaynak ve nehir sularının akıtılması suretiyle sunî sulamaya elverişli değildir¹⁷. *šiššuriia*- “sulamak”¹⁸ fiili, herhalde küçük tarlalarla, özellikle bahçe tarımıyla ilgili olacaktır. Ayrıca Anadolu toprakları verimsizdir ve iklim serttir. Kısa süreli de olsa her kuraklık devri kaynak ve derelerin kurumasına yol açar. Böyle bir durumda, Şamuha ile Pittiariik arasında gemi seferlerinden söz eden bir mektubun gösterdiği gibi,

¹³ (19) *na-aš-ta ki-iz-za IŠ-TU KUR.KURHĪA ar-ḥa e-ḥu na-aš-x* [. .] (20) *ŠA LUGAL SAL.LUGAL DUMUMEŠ LUGAL TI-tar ḥa-ad-du-la-tar in-na-ra-ua-t[ar]* (21) *MUHĪA GĪD.DA nu-ú-un <tu-um-ma-an-ti-ja-an tar-ri-i-la-tar* (22) *A-NA KUR URUPA-ti-kán an-da ḥal-ki-uš GIŠGEŠTIN-aš GUD-aš UDU-aš* (23) *DUMU.ULĪLU-aš mi-ja-tar šal-ḥi-it-ti-in ma-an-ni-it-ti-en* (24) *an-na-ri-en-na ú-da.*

¹⁴ (27) *ma-a-an GIŠŠAR.GEŠTIN ku-iš Ū-UL mi-i-e-eš-ki-iz-zi* (28) [*na-an? k*] *i-iš-ša-an a-ni-ja-mi na-aš mi-iš-ki-u-an da-a-i.*

¹⁵ (2) *nu ŠA GIŠŠAR.GEŠTIN ku-ya-pi KĀHĪA-eš nu KĀ-aš* (3) *EGIR?-an ki-e-iz ki-e-iz-zi-ja te-e-kán pid-da-aḥ-ḥi* (4) *na-aš-ta ki-e-iz ki-e-iz-zi pit-te-eš-ni an-da* (5) *III GIŠḥa-tal-ki-iš ti-it-ta-nu-um-mi* (6) *nu ki-iš-ša-an te-mi i-da-a-lu-uš-ua-aš-ša-an* (7) *an-tu-u-ua-aḥ-za i-da-a-lu-uš EME-aš* (8) *i-da-a-la-ua IGIHĪA-ua GIŠḥa-tal-ki-iš-ni-it* (9) *kat-ta tar-ma-a-an e-eš-du.*

¹⁶ A. Goetze, *Kleinasiens*² (1957) 159 a.n. 9-10; H. M. Kümmel, *StBoT 3* (1967) 192f.; *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 80/3 (1968) 310ff.

¹⁷ Sunî sulama tekniği hk. bk. F. Christiansen - Weniger, *Alte Methoden der Wassergewinnung für Bewässerungszwecke im Nahen und Mittleren Osten unter besonderer Berücksichtigung der Kanäle: Wasser und Nahrung 1-2* (1961) 1ff.; cf. H. Ertem, *VII. Türk Tarih Kongresi* (1972) 84.

¹⁸ S. Alp, *JCS* 6 (1952) 95; E. Laroche, *Ugaritica V* (1969) 778; H. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum* (1974) 22f. *uatar nai*- “su salmak” için bk. Ertem, op. cit. S. 86.

büyük ırmaklar da az su akıtmaktadırlar. Bu mektuba göre nehrin su seviyesi, muhtemelen kuraklık yüzünden alçalmıştır ve dolayısıyla gemiler işleyememektedir¹⁹.

Telipinu efsanesini andıran bir bğü ritualine göre, "büyük ırmak" dalgasını (?) bağlamıştır²⁰, yani kuraklık dolayısıyla suyu azalmıştır²¹. Buna karşı sıhhat tanrıçası Kamrušipa atlarını koşar, nehre gider, onu efsunlar ve tekrar akmasını sağlar²². Mezopotamya'nın aksine sulama işlerinde yaygın bir biçimde kullanılamamalarına rağmen, nehirlerin Anadolu'daki bu önemi, birçok nehirlerin tanrılaştırılmaları sonucunu doğurmuştur²³.

Yağmur

Anadolu'da yalnız bir yaz geçirmiş olmak, yağmurun bu topraklarda ne derece bir önem taşıdığını göstermeye yeterlidir. Yağmurun gelişme ve büyüme veren gücü, Hititlerce doğru olarak gözlenmiştir²⁴. O, ağaçları güçlü yapmakta ve geliştirmektedir²⁵. Aynı şekilde bulutlar da (*alpa-*) yağmur kaynağı olarak bilinmekteydi. Hitit panteonunun en büyük tanrısı, ^DU, ^DİŞKUR, ^DADAD, ^DTešub v. s. adlarıyla anılan ve yağmur, şimşek, fırtına, bulut v. b.²⁶ gibi lakaplar taşıyan fırtına tanrısıdır. Metinlerde yağmur için yöneltilen

¹⁹ KUB XXXI 79 Vs. 7 . . . nu *ya-a-tar te-pu ku-it e-eš-ta nu-uš-ša-an A-NA* GİŞMÁ [Alp, *Anatolia* 1 (1956) 77f.'ye göre bu nehir Fırat'ur.

²⁰ KBo III 8 + Rs. III 1 : *šal-li-iš ÍD-aš hu-un-hu-ma-az-zi-ši-it ha-mi-i[k-ta]*, H. Kronasser, *Die Sprache* 7 (1961) 157f. Krş. KBo III 7 II 16ff.

²¹ Cf. Macqueen, *AnSt.* 9 (1959) 171ff.; P. Neve, *Regenkultanlagen in Boğazköy Hattusa IstMitt. Bh.* 5 (1971) 40f.

²² KBo III 8 + Rs. III 17ff.: (17) ^DKam-ru-ši-pa-aš-za ANŠE.KUR.RAHI.A.ŠU *tu-u-ri-it nu I-NA ÍD GAL* (18) *pi-en-ni-iš nu hu-uk-ki-iš-ki-iz-zi* ^DKam-ru-ši-pa-aš (19) *GAL-in ÍD-in na-aš-ta an-da ha-an-ti-ja-ra KU-an ú-i-ti* (20) *hu-uk-ki-iš-ki-iz-zi GAL-iš ÍD hu-un-hu-ma-az-ši-it* (21) *EGIR-pa la-a-at-ta-at an-da KU-uš ha-an-ti-ja-ra-aš la-at-ta-at*.

²³ E. von Schuler, *WdMyth..I* (1965) 164; M. Vieyra, *RA* 68 (1974) 121ff. Krş. E. Laroche, *Festschrift Heinrich Otten* (1973) 185ff.

²⁴ P. Neve, op. cit. S. 39ff.

²⁵ KUB XXIX 1// I 26f., B. Schwartz, *Or.* 16 (1947) 23ff.; A. Goetze, *ANET*³ (1969) 356. Metin yakın bir gelecekte G. Frantz-Szabó tarafından *THeth.*'de yeniden işlenecektir.

²⁶ E. Laroche, *RHA* 46 (1946-47) 109f.; H. G. Güterbock, *Festschrift J. Friedrich* (1959) 208; *Historia, Einzelschriften* 7 (1964) 59; E. von Schuler, op. cit. S. 208ff.; E. Neu, *StBoT* 12 (1970) 47 a.n. 17; A. Archi, *SMEA* 16 (1975) 89.

dua ve sonu gelmez ricalar büyük bir yer tutmaktadır: “*Fırtına tanrısı; beyim! Yağmuru çok yağdır ve kara toprağı doyur; öyle ki, fırtına tanrısının kurban ekmekleri büyüye*”²⁷. Ankuşa’da kutlanan bir yağmur bayramı²⁸ herhalde bu ricalarla ilgili olacaktır.

Yağmur sadece bereketlilik veya su baskını v.b. gibi felâketlere yol açmakla kalmamış; Hitit devleti için büyük önem taşıyan askerî hareketleri de onların yararına veya aleyhine etkilemiştir. Bu askerî seferler, bilindiği gibi, ilkbaharda, bol yağmurların bitmesinden sonra başlar ve bütün yaz devam ederdi. Kırık bir metne göre I. Şuppiliuma, böyle bir sefer sırasında, anî bastıran bir yağmura tutulmuştur²⁹. Bütün gece devam eden yağmur, II. Murşili’nin karargâh ateşini düşmanın gözlerinden saklamıştır³⁰. Buna karşın yağmur, III. Hattuşili’nin Haharua dağına karşı yürüttüğü savaşlara aşırı derecede engel olmuştur³¹.

Su baskını

Hititçede su baskını sadece ay falları ve Adad’a yapılan üç dilli duadan³² bilinmektedir: “*Eğer 9. ayda ay . . . öl[ür]se, sel gelecek ve*

²⁷ KUB XXV 23 IV 57ff., A. Goetze, *Kleinasiens* 2 (1957) 150 a.n. 7. Benzer rica ve dualar için bk. KBo V 2 Vs. I 52: [. . .] x *tâg-na-a-aş* DUTU-*i ú-i-da-ar ú-e-ya-ak-ki*; KUB IV 5 + KBo XII 73. 13ff. = E. Laroche, *RA* 58 (1964) 72f.; VIII 2 Vs. 6 (?); XVI 37 Rs. IV 4ff.; XXIV 2 II 17 = O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 34; XXVIII 5 (+) II 10ff. = 4 II 19ff. = A. Kammenhuber, *ZA NF* (1955) 103ff.; E. Laroche, *RHA* 77 (1965) 75; XXXI 136 II 5 = V. Haas, *Der Kult von Nerik* (1970) 196; XXXVI 89 Rs. 54, 60 = Haas, op. cit. S. 156; XLI 33 Vs. 17.

²⁸ H. G. Güterbock, *MDOG* 72 (1933) 38 a.n. 7; *Historia, Einzelschriften* 7 (1964) 66; bk. etiket KUB XXX 73: DUB.I.KAM ŞA EZEN ZU-UN-NI URU *An-ku-ya*. Krş. XXX 72: [TUP-PAHI.A *hé-e*]-*ú-ya-aş*. Tamamlama için bk. Güterbock, *MDOG* 72 S. 40.

²⁹ DS Frg. 37 IV 8ff., H. G. Güterbock, *JCS* 10 (1956) 112.

³⁰ KUB XIV 20 + KBo XIX 76. 12ff. = AM 194. Krş. A. Kammenhuber, *THeth.* 7 (1976) 22 a.n. 42.

³¹ KUB V 1 IV 77f. = A. Ünal, *THeth.* 4 (1974) 88f. Bol yağışları ve kötü hava şartlarıyla tanınan bu dağın, H. Schweiger, *Moderne Türkei - Osmanisches Erbe. Reisen und Reiseerlebnisse, Wien* (1966) 101ff.’de tasvir edilen ve Kastamonu civarında bulunan “*bulut dağıyla*” (= Ilgaz) aynı olması çok muhtemeldir. Benzer bir fal sorusu için bk. KUB XVI 37 IV 5ff.: (5) . . . DU *ya-ar-ša-aş* (6) [*ma-a-na-aş-m*] a *hé-e-uş* DÜ-*zi* (7) [KUŞMEŞ SI] G₅-*ru*.

³² KUB IV 5 + KBo XII 73.22: “*O, nehirlerde yüksek sular akıtır*”. [I] DMEŞ. *aş-ša-kán an-da ka-ri-id-du-uş ar-ša-nu-ut* = E. Laroche, *RA* 58 (1964) 72f.

ekini silip süp[ürecektir]"³³. Bu doğal olayın yalnız tercüme literatüründe yer almış olması, Anadolu'da sel baskınları olmadığı anlamına gelmez. Gene denizin "dökmesi"³⁴, yani dalgaları, tercüme literatüründen bilinmektedir; ancak bu, iç bölgede oturan ve denizcilikle ilişkisi olmayan Hititlere bir zarar vermemiştir.

Nerik'te sel baskını

Kötü sonuçlar doğuran bir sel âfeti Nerik'te tesbit edilebiliyor. Bilindiği gibi bu önemli kült kenti, Hantili (M. Ö. 1590 - 1560) devrinde dağlık Karadeniz bölgesinde oturan Kaşkallılarca işgal edilmişti³⁵. Bundan dolayı bu kent III. Hattuşili tarafından, kendisinin Urhi-Teşub devrinde Hapkiş'teki krallığı sırasında, yani 300 sene sonra, geri alınıp tekrar imar edilinceye kadar³⁶, Nerik'in fırtına tanrısı kültünü devam ettirebilmek için, Hapkiş'te bir kült merkezi açılmıştı³⁷. Kent-sel kültürden yoksun Kaşka işgalinin bu kadar uzun sürmesi sonucu Nerik, harap olmuş ve yapıları yıkılmıştı. Buna ek olarak bir de sel baskımına uğramış gözüküyor. Illuḫanka efsanesindeki bir metin yerine göre Nerik, onu yağmurla besleyen³⁸ Zalijanu dağı yakınında yer almaktadır. Ayrıca kent, gene bol yağmur alan Haharuḫa dağı içinde bulunmaktadır³⁹. Bol yağışlı bir yerde, derin bir vadide veya bir nehir kenarında kurulmuş olması Nerik'in bir su baskımına uğramış olmasını mümkün kılar. Bu durumu III. Hattuşili devrinden gelen

³³ KUB XXXIV 10.9f.: (9) ma-a-an I-NA ITU.V.KAM DSIN-aš PU?-uš a!-[ki] (10) gi-ri-e-iz-za ú-iz-zi (11) ta-a ḫal-ki^{HI.A}-uš pi-s-da-a-[i]. Bk. KUB VIII 19 + 11.2, 8, 12.

³⁴ KBo II 19 Vs. 8 ff. = KUB VIII 2 Vs. 8. ḫuḫanḫueššar "dalga?" için bk. H. Ehelolf, *KlF I (1927-30) 395f.* Krş. KUB XII 60// I 1ff. = E. Laroche, *RHA 77 (1965) 79f.*

³⁵ KUB XXV 21 III 3 = E. von Schuler, *Die Kaškaer (1965) 186f.*

³⁶ von Schuler, op. cit. s. 23; V. Haas, *Der Kult von Nerik (1970) 6*; P. Cornil - R. Lebrun, *Hethitica I (1972) 15ff.*; A. Ünal, *THeth. 3 (1974) 77, 124.*

³⁷ KUB XVII 21 // IV 5ff. = von Schuler, op. cit. s.160.

³⁸ KBo III 7 // II 21ff.: (21) HUR.SAGZa-li-ja-nu-ú ḫu-u-ma-an-da-aš ḫa-an[-te-iz-zi] (22) ma-a-an I-NA URUNe-ri-ik ḫé-u-uš (23) ḫi-ni-ik-ta nu URUNe-ri-ig-ga-az (24) [L]Ú GIŠPA NINDA ḫar-ši-in pi-e-da-a-i (25) nu HUR.SAGZa[-li-ja-nu-]ú ḫé-i-ú-un ú-e-ik-ta. Satır 22'deki cümlelerin öznesi herhalde Zalijanu dağı olacaktır. J. Friedrich, *SV II (1930) 34f.*'ye göre özne bir tanrıdır (?). Bu metnin tercüme denemesi için bk. Th. Gaster, *Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East (1950) 329ff.*

³⁹ KUB V 1 passim = A. Ünal, *THeth. 4 (1974) 32ff.*

iki haber, teyid etmektedir: “*Nerik eski krallar, [(yani) babalarım] için, aniden yıkılmıştı. Yollar (ın)da çalı[lık] vardı ve Nerik kenti [su]da bir çakıltaşı gibiydi; derin sularda du[rmaktaydı]. Nerik kentini bir çakıltaşı gibi derin sulardan [ben] çıkard[ım]*”⁴⁰.

Ḫattuşili'nin bu sözlerine bir övünme veya edebî benzetme nazarıyla bakamayız. Kent gerçekten Kaška işgalinden sonra sel sularınca tahrip edilmiş olacaktır.

İkinci haber, dinî bir metinde yer almaktadır. Buna göre Maraşanta, yani Kızılırmak, eskiden başka bir yataktan akmaktaydı; ancak fırtına tanrısı onu sonradan Nerik'in yakınından akıtmıştır. Bu kaydın, tarihî devirlerde Kızılırmak'ın yatağını değiştirdiğini göstermesi mümkündür⁴¹. Esasen kentin işgalinden sonra yeniden kurulması⁴² gerektiği, onun işgal ve su baskını sonucu tamamen yıkılmış olduğunu gösteriyor ve bunun, kentin lokalizasyonundaki önemi büyük olacaktır⁴³.

Kuraklık

Yağışsız mevsimlerde ortaya çıkan kuraklık, Anadolu'da daha büyük zararlara yol açmıştır. Hititçede kuraklık için bir söz henüz saptanmış değildir. Bu, ancak muhtevadan çıkarılabilmektedir. Kuraklığın en canlı tasvirini Telipinu ve güneşin kaybolması efsanelerinde buluyoruz: “[*Se*]nin oğulların hangi falı yapıyorlar? *Donu[kluk]* tüm ülkeyi felce uğrattı. Su kurudu. Büyük donukluk rüzgâra, kardeşine, konuşur. Dağların suyu, bahçeler (ve) çayırılık (kurudular?). Senin uarşula-²an⁴⁴ gitsin ve onları felce uğratmasın”⁴⁵. Efsanenin bundan sonraki bölümünde

⁴⁰ KUB XXI 19 + 338/v Rs. III 11-17 = V. Haas, *Der Kult von Nerik* (1970) 7 a.n. 5.

⁴¹ KUB XXXVI 89 Rs. 12ff. = H. G. Güterbock, *JNES* 20 (1961) 92ff.; Haas, op. cit. s. 152, 170; Ünal, *THeth.3* (1974) 202ff.

⁴² Kentin III. Ḫattuşili tarafından yeniden kurulması hakkında bk. Ḫatt. III 48 = NBr. 24 = A. Goetze, *BASOR* 122 (1951) 22 a.n. 17; KUB XXI 19 + III 19f. Bundan dolayı kentin geri işgalinden önce II. Murşili devamlı olarak “(tekrar) kurmak” tan söz eder: KUB XXII 25 Vs. 19, 32, 44, Rs. 15, 26, 33 = E. von Schuler, *Kaškaer* (1965) 176ff.

⁴³ En son lokalizasyon denemesi için bk. A. M. Dinçol - J. Yakar, *Bellelen* 39/152 (1974) 580ff.

⁴⁴ Bu kelime için bk. E. Laroche, *BSL* 58 (1963) 61.

⁴⁵ VBoT 58 I 7ff.: (7) [tu-e]l-la DUMUMES-*KA* ku-in ša-ga-in i-ja-an-zi ha-a[h-hi-ma-aš] (8) ud-ne-e hu-u-ma-an ti-nu-ut ú-i-da-a-ar ha-at-nu-ut (9)

tanrılar, ülkeyi saran “donukluğu” gidermeye çalışıyorlar. Bu donukluk herhalde, Telipinu efsanesinde olduğu gibi, doğadaki kaotik durumu, yani verimsizlik, bereketsiz mahsül, “duman”, kuraklık ve bunların sonucu büyük bir açlığı⁴⁶ ifade etmektedir. Burada belki de protohatti dünyasında hüküm sürmüş büyük bir kuraklığın anımsanmasıyla karşı karşıya bulunuyoruz.

Hititler, tanrıların bir mağarada kaybolmasında da kaynak ve nehir sularının kuruması sebebinin görmüşlerdir⁴⁷.

I. Şuppiluliuma'nın kahramanlıkları, kırık bir yerde, Uaşşukan-ni⁴⁸ ve Hattı ülkesinde⁴⁹ olan iki kuraklık haberini veriyorlar. Burada Uaşşukan-ni'deki su kıtlığının yağışsızlıktan mı; yoksa su kanallarının Hititlerin çok kullandıkları askerî bir taktik olan su kanallarının tahribinden mi⁵⁰ ortaya çıktığına karar vermek güçtür.

Soğuk ve sıcak

Soğuk (*ekunima-*, *akk. KUŞŞU*) ve sıcak (*handai-*), bir âfet yaratmasalar bile, özellikle askerî seferlerde insan yaşamını büyük ölçüde etkilemişlerdir. Eski Hititçe Pimpira metninde şu sözleri buluyoruz: “*Hasta bir adama bak ve ona ekmek ve su ver. Eğer [onu] sıcaklık rahatsız ederse, onu serinliğe ge[tir]. Eğer onu soğuk rahatsız ederse, onu sığağa getir*”⁵¹.

ha-aḫ-ḫi-ma-aš GAL-iš ḫu-ya-an-ti A-NA ŠEŠ-ŠU tar-aš-ki-iz-zi (10) HUR. SAGMEŠ-aš ú-i-da-a-ar GISŠARḪA ú-e-el-[I]u nu tu-el (11) ya-ar-šu-la-aš-te-eš pa-iš-ga-ta-ru nu-uš li-e ti-in-nu-z[i].

⁴⁶ KUB XVII 10 I 5ff. (paralel metinlerle birlikte), H. Otten, *Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus* (1942) 3ff. Cf. B. De Vries, *The Style of Hittite Epic and Mythology* (1967) 4ff.

⁴⁷ P. Neve, *IstMitt. Bh. 5* (1971) 40f.

⁴⁸ DS Frg. 26 II 25ff. = H. G. Güterbock, *JCS 10* (1956) 85: (25) BURU_x *ku-it e-eš-ta [ ] (26) I-NA URUḪa-šu-uk-kán[-ni] (27) ya-a-tar NU. GÁL-pát pí [-]*.

⁴⁹ DS Frg. 37 IV 8ff. = Güterbock, op. cit. S. 112: (8) [ ] *x ne-pt-ši Ū-UL al-pa-aš (9) [ ] -k]án hé-e-ú-uš e-eš-ta (10) [ ] t]e(?) -pu ku-it-ki pa-ra-a (11) [ ] x ḫa-tu-ga-ja te-it-ḫi-it (12) [ ] I-NA KU]R URUḪa-at-ti Ū-UL hé-e-ja-u-ya-n[i-eš-ki-it] (13) [ ] x-ma-kán ḫe-é-ja-u-ya-ni-eš[-ki-it] (14) [ ] a-pi-e-el te-it-ḫi-eš-š[ar] (15) [ ] x nu-za A-BU-IA LÚKÚR tar[-aḫ-ta].*

⁵⁰ KBo III 4 II 64f.

⁵¹ KBo III 24 // Vs. I 5ff.: (5) LÚ GIG-an a-ú nu-uš-ši NINDA-an ya-a-tar pa-i ma-a-n[a-an] (6) ḫa-an-da-iš ya-la-aḫ-zi zi-ga-an e-ku-ni-mi da-i (7) ták-ku-ya-an e-ku-ni-ma-aš ya-la-aḫ-zi na-an ḫa-an-da-x (8) da-i. KUB III 34 Vs. 8f.; XXIII 88 Vs. 3, de de “soğuk” zikredilmektedir.

Buz

Metinlerde buzla da karşılaşmaktayız (akk. *ŠURIPU*)⁵². Pala'nın işgaliyle görevlendirilmiş olan II. Murşili'nin generali Hutupijanza'nın mektuplarından, Kastamonu bölgesinde aranması gereken Pala'da⁵³ buz ve don olduğunu öğreniyoruz⁵⁴. Bu mektuplarda buzun ısrarla zikredilmesinin nedeni, herhalde bunun Hitit garnizonunu etkilemiş ve askerlerin ölümüne yol açmış olmasıdır. II. Murşili buz yüzünden saltanatının üçüncü yılında bir Arzağa seferini iptal etmiş gözüküyor⁵⁵.

Sis ve çığ(?)

Sis (*IMBARU*)⁵⁶ ve çığ(?) (*varša-*)⁵⁷ da askerî seferleri etkilemişlerdir. Yağmur gibi sis de II. Murşili'nin askerlerini düşmandan gizlemiştir⁵⁸. Çığ(?), fırtınayla birlikte III. Hattuşili'nin Haharğa dağına yaptığı seferler dolayısıyla zikrediliyor⁵⁹. Kar için henüz saptanmış bir kelime yoktur.

Fırtına ve şimşek

Dağlık ve sert iklimli Anadolu'da sık sık ortaya çıkan klimatolojik bir olay da, gök gürlemesi (*tetšeššar*, *tetšima-*, KAxIM), fırtına (*har-šiharši-*) ve şimşektir (*uanteuante-*, *uante-*, *uantiuanta-*). Hitit metinleri arasında, gök gürleyince⁶⁰ yapılan çok sayıda fırtına ayını⁶¹

⁵² Kelime hakkında bk. H. Freydank, *WdO* 4/2 (1968) 317.

⁵³ A. Ünal, *THeth.* 3 (1974) 206ff.

⁵⁴ KBo XVIII 35 l. Rd. 3; 79.28, 30; 108 Vs. 5. Bk. Güterbock, *KBo XVIII s. V sub Nr.* 35.

⁵⁵ KUB XIV 16 III 38 = AM s. 60.

⁵⁶ AHw. 375.

⁵⁷ Bu kelimenin anlamı çok münakaşalıdır. J. Friedrich, *SV II* (1930) 35 a.n. 5; *HW* (1952-54) 247; H. Kronasser, *EHS* (1966) 144f. kelimeyi eski Hintçedeki *varša*-ile ilgili görerek "yağmur", buna karşın E. Laroche, *BSL* 58 (1963) 62 "çığ" olarak anlamak istemektedirler.

⁵⁸ KUB XIV 20 + .15ff. = AM s. 194. V. Čihar, *ArOr.* 23 (1955) 355 yanlışlıkla "fırtına" olarak tercüme eder.

⁵⁹ KUB V 1 IV 71 = A. Ünal, *THeth.* 4 (1974) 88.

⁶⁰ Bk. E. Neu, *StBoT* 12 (1970) 44f. ve A. Archi, *UF* 4 (1974) 13 a.n. 34.

⁶¹ KBo XVII 74; 78 (diğer metinler için krş. Inhaltsübersicht); XX 64; KUB XXVIII 4 //; XXX 57 + 59 l. Kol. 8ff.; Bo 69/393 v.s.

ve bayramı mevcuttur⁶². “Güçlü” (KALAG.GA) ve “korkunç” (*hatu-ga-*) sıfatları taşıyan gök gürlemesi ve fırtınalar, özellikle insanlar için çok korkunç ve etkileyici olmuş gözüküyor. Yukarda zikredilen fal metni KUB V 1 IV 71'e göre fırtına, askerlerin yürüyüşünü etkilemiştir. II. Murşili'nin dil tutukluğu bu çeşit bir korkunun sonucudur⁶³. Ancak bu dil tutukluğu geçici bir araz olmayıp, kralın gök gürlemesi, şimşek çakması ve diğer korkutucu göksel olaylar sırasında uğradığı psiko şok sonucunda beliren yüz felcinden ileri gelmektedir⁶⁴.

Şimşek hem daha korkutucu, hem de öldürücü idi. Kaybolan tanrı Telipinu şimşek çakıyor ve şimşek demetiyle “aşağıda kara toprağı dövüyor”⁶⁵.

Bir ritual metinde yıldırım çarpmasından ölen bir kimsenin kirlenmiş olduğu ve temizlenmesi gerektiği belirtiliyor: “[Eğē]r fırtına tanrısı korkunç bir şekilde şimşek çakar ve kapıda [olsun], başka bir yerde olsun, ev[de] olsun, bir insanı çarpar ve o ölürse; vücudun[da] onun dokunmuş olduğu herşey temizlenecektir. Hiçbir kimse onun bir şeyini uzaklaştıramaz. Onun yanında bulunmuş olan şeyleri de fırtına tanrısının adamı, kendisi için alır. Eğer onun yanında başka insanlara da rastgelinirse, o onları da dışarı çıkarır ve fırtına tanrısının adamı onları (da) tedavi eder”⁶⁶.

Meteor düşmesi

Meteorolojik felâketlerden II. Murşili'nin üçüncü saltanat yılında (M. Ö. 1342) Arzağa seferi sırasında meydana geleni, burada kayda değer. Adı geçen seferde fırtına tanrısının, Murşili'nin düşmanı Arzağa kralı Uḫḫa-ziti'nin üzerine bir ^{GIŠ}kalmišana- fırlattığını görüyoruz. Bu nesnenin özelliği, Arzağa ülkesini, bu ülkenin başkenti Apaşa'yı ve Uḫḫa-ziti'yi etkilemiş; gerek Arzağa ve gerekse Hatti ülkesinden ve Hitit ordugâhından görülmüş olmasıdır⁶⁷. Bun-

⁶² KUB XXXII 132; 135 // v.s.

⁶³ A. Götze - H. Pedersen, *Murşilis Sprachlaehmung (1934) Vs. 2ff.*

⁶⁴ Bunu metin yerinin kelime kelime tercümesi de destekler, MS Vs. 8f.: KAxU-iš-ša-mu-kán ta-pu-ú-ša pa-it “Ağzım yana doğru gitti” krş. J. Friedrich, *OLZ (1936) Sp. 305*; A.L. Oppenheim, *Interpretation of Dreams in the Ancient Near East (1956) 230*.

⁶⁵ KUB XVII 10 II 33f., E. Neu, *StBoT 5 (1968) 173 a.n. 5*.

⁶⁶ KBo XVII 78 I 1ff. = E. Neu, *StBoT 12 (1970) 46*.

⁶⁷ KBo IV 4 Vs. II 15ff. = KUB XIV 15 Vs. II 2ff. = AM s. 46. Cf. N. van Brock, *RHA 22/75 (1964) 142*.

dan dolayı “*şimşek baltası*” olarak alışlagelmiş tercümenin aksine, E. Forrer’in bundan yıllarca önce doğru olarak kestirdiği gibi⁶⁸, aşağı yukarı 100-200 km. yükseklikte meydana gelmiş bir meteor düşmesi veya taş yağmuru olarak anlaşılması gereken bir felâket olacaktır. Murşili’nin yukarda değinilen yüz felcinin bu olayla ilgili olması çok muhtemeldir. Buna benzer bir olay, yani diyorit taşı düşmesi, avcı Keşi’nin rüyasında vukubulmuştur: “*O dördüncü bir rüya <gördü> : Güçlü bir diyorit taşı gökten yere düştü; köleleri ve bir tanrı adamını yere serdi*”⁶⁹.

Yıldız kaymaları arkasında meteorolojik bir âfetin saklı olup olmadığı, bilinmiyor⁷⁰.

Açlık

Hitit ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılık oluşturuyor⁷¹; bunların mahsulleri halkın temel besin maddelerini veriyordu. Şimdiye kadar saptanabilen tarımsal besin maddeleri şunlardır: *buğday, arpa, çavdar, bezelye, bakla, burçak, pancar, pırasa, fasulye, ay çiçeği, kimyon, susam, kişniş, salatalık, soğan, sarmısak, safran, şeytanboku, tere, dereotu, üzüm, elma, dağelmastı, incir, zeytin, hurma, erik (?), nar, armut, badem, yer fıstığı, kaysı*⁷² ve hayvanlardan *sığır, koyun, keçi, domuz, geyik, tavşan, balık, çeşitli kuşlar ve bal*⁷³.

Bu besin maddelerinin kuraklık, su baskını, kötü mahsul, bitkisel ve hayvansal hastalıklar, askerî tahrip ve yağmalar⁷⁴ sonucu yok

⁶⁸ E. Forrer, *Forschungen I* (1926) 49ff.

⁶⁹ KUB XVII 1 // II 4ff. = J. Friedrich, *ZA NF 15* (1950) 236: (4) 4-an-na-za-kán za-aš-ḫa-in <a-uš-ta> nu-kán da-aš-šu-us NA₄k[(u-un-ku-nu-uz-z)i-iš] (5) ne-pi-ša-az kat-ta ma-uš-ta-at nu-kán SAG.GEMÉ.İRMEŞ DINGIR-aš?-[ša? (LÜ-ja)] (6) kat-ta ta-ma-aš-[(ta)].

⁷⁰ Meselâ KBo XXI 41 + Rs. 2, 21: ma-aḫ-ḫa-an-ma MUL-aš ya-at-ku-uz-zi “Eğer bir yıldız düşerse”.

⁷¹ A. Goetze, *Kleinasiens* 2 (1957) 118. Cf. K. K. Riemschneider, *ArOr.* 33 (1965) 333ff.; I. M. Diakonoff, *MIO* 13 (1967) 313ff.; J. G. Macqueen, *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor* (1975) 77.

⁷² H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası* (1974) 1ff.; H. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum* (1974) 60ff.

⁷³ H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası* (1965) 1ff.; Hoffner, op. cit. s. 121ff.

⁷⁴ Bk. Meselâ AM: KBo IV 4 I 41ff., II 63f.; V 8 I 40; KUB XIV 15 I 11ff.; 16 II 10ff. ve 10 yıl süren Kaška tahripleri, *Ḫatt.* II 15; bir askerî sefer sırasında

olması, eski Anadolu'da da sık sık rastlanan açlığı (*kašt-*) doğurmuştur. Metin yerlerinde açlığın tahıl yokluğuyla sıkı sıkıya bağlı olması, Hititlerin de ana besin maddelerinin tahıl olduğu sonucunu veriyor. Tahılın bol (EBUR_x SIG₅-ant-) veya kıt (EBUR_x tepauueš-) olacağı, haşerelerce tahrip edilip edilmeyeceği hakkındaki fal soruları Babilceden olduğu gibi aktarılmıştır⁷⁶. Tahılın ne derece önemli olduğunu aşağıdaki analogi büyüğü göstermektedir: “*Tahıl insanlığı, sığır, koyun ve tüm hayvanlar âlemini nasıl hayatta tutuyorsa, aynı şekilde bu tahıl da kral, kraliçe ve bu evi uğursuz şeyden (kallarit uddanaz) korusun*”⁷⁷. Kötü, yani büyüleyici sözler sarfeden bir şahsa, bir lânet formülünde “*tahılının gelişmemesi*” bedduasında bulunulmaktadır⁷⁸. Bundan da tahılsız kalmanın, ölüm ve yok olmayla eşitlenmiş olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Bundan dolayı metinlerin, tahılın iyi gelişmesi rica ve dualarıyla dolup taşması, bizi şaşırtmamaktadır⁷⁹.

Hububat silolarının varlığını filolojik⁸⁰ ve arkeolojik⁸¹ yönden biliyoruz. Ancak, devletin kıtlık ve açlığa karşı sosyal önlemler aldığına dair hiç bir kayıt yoktur. Dolayısıyla bu siloların, devlet erkânı ile rahipler ve askerler için yapılmış olmaları muhtemeldir.

Yukarda zikredilen Pimpira metni, krala, bir hastaya ekmek ve su vermesini emrediyor⁸² ki, bunun da bir “topos” olması muhte-

düşman halkın aç ve susuz bırakılması, meselâ: Anitta Rs. 46; KUB XIV 15 III 45ff. = AM 56; XIX 37 III 54 = AM 178.

⁷⁶ H. Klengel, *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Altorientalische Forschungen I* (1974) 165-174; *SMEA 16* (1975) 184 a.n. 15.

⁷⁶ KUB VIII 1 III 8ff.; 11 Vs. 11; 35. 11ff.; XXXIV 7 r. Kol. 12, J. Friedrich, *SV II* (1930) 32f.; H. Otten, *OLZ 60* (1965) Sp. 547; H. Hoffner, op. cit. s. 85f.; H. Berman, *Festschrift Güterbock* (1974) 59f.

⁷⁷ KBo IV 2 I 58ff., Hoffner, op. cit. S. 61.

⁷⁸ KUB XVII 28 Vs. II 40ff.: (40) *ku-iš DUMU.L[Ú.ULÛLU-] za la-a-la-an DINGIRMEŠ-na-aš (41) pt-ra-an [ka]r-ap-ta ku-iš-mu-uš-ša-an DINGIRMEŠ-uš (42) EGIR-an ú?-e-ri-it nu iš-ha-aš ka-ri-an-za (43) ma-aḥ-ha-an ha-ta-an-za a-pt-el-la e-eš-ša-ri (44) É-ŽU QA-TAM-MA ha-a-du nu-uš-ši-iš-ša-an DINGIRMEŠ-uš? (45) LÛMEŠ BE-LU-TI-ia i-da-a-lu IGIHI.A-ua ú-ua-an-du (46) nu-za DUMU-uš DUMU.SAL li-e ha-a-ši nu-uš-ši ḥal-ki-iš (47) li-e ma-a-i.*

⁷⁹ KUB XV 11 + KUB XLVIII 118 Vs. II 5ff.; XXXVI 97 IV? 9. Fragmenter fal sorusu XVI 76. 11 = O. R. Gurney, *AAA 27* (1940) 114 ile karşılaştırmız. Bk. yukarda s. 425 v. d.

⁸⁰ Krş. A. Archi, *OrAnt. 12* (1973) 214ff.; H. Klengel, *SMEA 16* (1975) 184 a.n. 15.

⁸¹ P. Neve, *Boğazköy IV* (1969) 14.

⁸² KBo III 23 // Vs. 5.

meldir⁸³. Buna karşın Hitit kanunlarından (§ 172), açlık yıllarında bir hürün bir diğerine yiyecek yardımı yaparak onu hayatta tuttuğunu öğreniyoruz ki, bu da bize, halk arasında bugünkü gibi yardımlaşma ve dayanışmanın var olduğunu gösteriyor.

Mahkeme zabıtlarının kötü korunmuş bazı yerlerinde de bir "açlık yılı" geçmektedir⁸⁴.

Telipinu efsanesi, Ullikummi destanı, Keşşi masalı, Hedammu efsanesi, hudut tanrılarına yapılan bir çağrı ve nihayet fal metinleri, çok sayıda açlıktan söz etmektedirler⁸⁵; ancak bunların belirli bir kronolojik sıraya sokulmaları güçtür. Öntarihte veya uzak geçmişte yaşanmış kıtlık yıllarının bir anımsanması oldukları düşünülebilir.

Kaşşu adlı bir yüksek memurun, adı anılmayan bir krala yazdığı mektuptan, aç askerler için hububat istendiğini çıkarabiliriz⁸⁶. Eğer bir tanrının öfkelenip kaybolması gerçekten açlıkla sıkı sıkıya bağlıysa, başka bir açlık felâketi de Arnuvanda - Aşmunikal (M. Ö. 1440-1420) devrinde olmuştur⁸⁷.

Hititlerin, açlık yıllarında, bereketli Nil deltasından ve doğu Akdenizden tahıl aldıkları da bilinmektedir. Mısır - Hitit sulh anlaşmasının yapılmasından (M. Ö. 1270) kısa bir süre sonra II. Ramses'in III. Hattuşili'ye gönderdiği bir mektup, gemilerle Hatti'ye sevkedilen tahıldan söz etmektedir⁸⁸. Puduhepa'nın Ramses'e gönderdiği bir mektup da⁸⁹ bu haberi teyid etmektedir. Puduhepa, burada kızının firavunla evlendirilmesi dolayısıyla ona çeyiz olarak vereceği NAM. RA, sığır ve koyunlara karşı Mısır'dan, Hatti ülkesinde hiç tahıl bulunmadığı gerekçesiyle, tahıl elde etmeye çalışmaktadır.

⁸³ Cf. J. Friedrich, *ZA NF 9* (1936) 292.

⁸⁴ KUB XL 86 Rs. 11; 91 Rs. 5 = R. Werner, *StBoT 4* (1967) 30, 32f.

⁸⁵ Metin yerleri için bk. H. Klengel, *AoF I* (1974) 165 a.n. 2-7.

⁸⁶ KBo XVIII 54 Rs. 3ff.: (3) ka-a-ša-ká[n] (4) Ú A-NA ERÍN MEŞ[ ] (5) ka-a-aš-ti za[-] (6) A-NA GAL DUB.ŞARMES [ ] (7) nu-uš-ma-aš ħal-ki-in [ ]. Rs. 11ff., E. Neu, *StBoT 5* (1968) 44f.

⁸⁷ KUB XXXIII 15 // . H. Otten, *Telipinu* (1942) 55f.; E. Laroche, *RHA 77* (1965) 119f.'de XXXIII 15 satır 7'yi DIŞKUR/DIM olarak tamamlarlar. Otten, *FW 3* (1966) 137 Telipinu'yu düşünüyor.

⁸⁸ KUB III 34 Rs. 15ff. = A. Goetze, *JCS 1* (1947) 247ff.; E. Edel, *Geschichte und Altes Testament, Fs. A. Alt* (1953) 54f.; H. Klengel, *AoF I* (1974) 167.

⁸⁹ KUB XXI 38 Vs. 17f., W. Helck, *JCS 17* (1963) 88; R. Stefanini, *Atti dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria" XXIX* (1964-65) 7.

Prens Hişmişarruma'nın (sonraki kral IV. Tutḥaliḫa) bu yüzden Mısır'a gönderildiği biliniyor⁹⁰. Firavun Merneptaḫ'ın (M. Ö. 1224-1214) bir yazıtı M. Ö. 1222 yılında, yani III. Arnuḫanda zamanında, Ḫatti ülkesindeki açlığa karşı Mısır'dan Hatti'ye tahıl gönderildiğini bildiriyor⁹¹. Aynı şekilde son Ugarit kralı 'Ammurapi zamanından ele geçen metinler de, Ḫatti'ye gönderilen tahıldan söz etmektedirler⁹².

Bir Hitit kralının bir vasal krala veya Ugarit'te veya Alalah'ta bulunan bir yüksek memura yazdığı mektubun (Bo 2810) konusu da, Ḫatti'de hüküm süren açlıktır⁹³. Burada mektubun göndericisi, Ḫatti'deki büyük açlığa rağmen tahılla yüklü gemilerin hedeflerine geç ulaştıklarından yakınmaktadır. Ancak bu cins açlık olaylarının Ḫatti'de sık sık çıkmış olması, bu mektubun da imparatorluk devri içinde kesin tarihlenmesini mümkün kılmamaktadır.

Açlıktan sadece insanlar değil, hayvanlar da etkileniyorlardı. Ama metinler bize bu hususta hiç bir bilgi vermiyorlar. Eski Hititçe "saray kroniği" muğlak bir yerde, "sığırların su içmesini" emreder⁹⁴. Bir mahkeme zaptında koyunların açlıktan öldükleri (*kaṣti akir*) söyleniyor⁹⁵, ama bunun kötü bakımdan mı, yoksa açlıktan mı olduğunu bilmiyoruz.

Haşereler

Tahıl ve meyveleri yiyen veya tahrip eden haşereler de, açlığa yol açmışlardır. Babilceden tercüme edilmiş fal metinlerinin apodoslarında bu çeşit haşerelerden, bunların ekin tarlalarını mahvedeceklerinden söz edilmektedir. Bu haşerelerin başında, herhalde çekirge⁹⁶ gelmek-

⁹⁰ W. Helck, *Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (1962) 232ff.; H. Klengel, loc. cit.

⁹¹ J. von Beckerath, *Abriss der Geschichte des alten Aegypten* (1970) 44.

⁹² RS 18.38 = PRU V Nr. 60; RS 18.147 = PRU V Nr. 61; RS 26.158 = Ugaritica V Nr. 171, s. Cl. - A. Schaeffer, *Ugaritica V* (1969) 722ff.; Klengel, op. cit. s. 168ff.

⁹³ Eski Literatürle birlikte H. Klengel tarafından op. cit. s. 170ff.'de işlenmiştir.

⁹⁴ KUB XLIII 75 Vs. 16.

⁹⁵ KUB XXVI 69 VI 10ff. = R. Werner, op. cit. s. 44.

⁹⁶ *maša-*, BURU₆: KUB VIII 1 Vs. II 16f.: [E]ğer 10. günde ay ölürse, ülkede [ç]ekirgeler gözükecek ve tahıl mahsulünü yiyeceklerdir" ve Rs. III 3. *mašana-* okunuşu için bk. H. Otten, *OLZ* 60 (1965) 547; H. Hoffner, *Alimenta* (1974) 92.

teydi. Daha ziyade Mezopotamya ve kuzey Suriye'ye özgü olan çekirgenin Anadolu'da da – özellikle güneydoğu Anadolu – var olduğunu öğreniyoruz. II. Murşili'nin duaları, çekirge salgınına “kötü ateş”⁹⁷ veba ve açlıkla birlikte saymaktadırlar⁹⁸. Bu dört âfet, I. Şuppiluliuma devrinden beri Hatti ülkesini kasıp kavurmuştur. Buna benzer bir kayıt ta, hemen aynı sıraya göre bir “evocatio” ritualında (KUB XV 34 + II 46ff.) bulunmaktadır. Burada BURU₆ işareti kötü korunmuştur ve okunuşu kesin değildir⁹⁹. Sedir tanrılarında kötülük, kötü hastalık, ateş, kötü veba, çekirge (?) ve kötü durumu (?) yok etmeleri istenmektedir. Yeni bulunan ve sayın hocam S. Alp'in neşriyata hazırlamakta olduğu Maşat mektuplarından, çekirgelerin Kaşka ekin tarlalarını mahvettiklerini öğreniyoruz¹⁰⁰.

Çeşitli haşereler arasında metinlerde *zahire kurdu* (UḪ.ŞE), *akreþ* (GİR.TAB), *yanan* (MUŞ), *fare* (PÍŞ.TUR), “*yerin hayvanı*” (*huitar taknaš|daganzipaš*) denilen bir nevi haşere, *sürfe* (*mutgalla-*), *küçük çekirge* (*zerliš*), diğer bir tür *sürfe* (*akkantaš hulali-*), *cırlak böceği* (*zar_x-zar_x-ra-aš*), *güve* (?) (*pašpanaš*), *mişariş*, *karınca* (*lala(k)ueša-|lalakueša-*) v.s. sayılmaktadır¹⁰¹.

⁹⁷ (<) *tapašša-*. “*Ateş, sıcaklık, âfet*” olarak yorumlanan bu sözün gerçek anlamı karanlıktır : B. Hrozný, *BoSt. 3* (1919) 30 a.n. 3; F. Sommer – H. Ehelolf, *Papanikri* (1924) 13 a.n. 1; O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 99; J. Friedrich, *HW* 211; E. Laroche, *DLL* (1959) 92. Hint Avrupacası *teþ-*, Latincesi *tepor* ve Eski Hintçesi *tapaš* olan bu sözün anlamının “*sıcak olmak*” la olan ilgisi açıktır, bk. J. Pokorny, *IEW* (1959) 1069f. Ancak ne çeşit bir felâketi ifade ettiği bilinmiyor. Bilinen tek şey, t.'nin kent ve insanları kötü yönde etkilediğidir: KBo II 2 I 3, 12, 23, 45, 54, II 11, 18; XIII 62 Vs. 7; KUB V 2.10; 4 + XVIII 53 Vs. I 20; VI 14 Vs. 14; IX 34 II 1; XV 34 + II 47; XVI 4.6; XVIII 12 II 11, 15; XXII 45 Vs. 34; XXIV 1 // III 16; VBoT 136.12.

⁹⁸ XXIV 1 III 17; 2 II 11 = 1 IV 8 = O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 22, 32, 74; H. Ertem, *Fauna* (1965) 165; Hoffner, *Alimenta* (1974) 92; Klengel, *AoF I* (1974) 166 a.n. 8-9.

⁹⁹ L. Zuntz, *Scongiri* (1937) 506 li-e okuyor. A. Goetze, *JCS* 11 (1957) 11 ve ona dayanarak V. Haas, *AOAT* 3 (1974) 194 NAM!^{PHIA} okuyorlar.

¹⁰⁰ Sayın hocam S. Alp'in sözlü olarak verdiği bilgi.

¹⁰¹ Ertem, *Fauna* (1965) passim; Hoffner, *Alimenta* (1974) 86ff. KUB XXXI 127 // + Vs. I 54f. hububatı yiyen başka bir haşere tevsik ediyor: *mi-e-ya-aš-ti-iš / mi-e-ya-aš-te-eš* (Pl.), *ha-ki-in ka-ri-ip-pa-an-du*.

Yangın

Yıldırım düşmesi, deprem v.s. gibi doğal âfetlerin yol açtığı veya insan eliyle¹⁰² kasıtlı olarak çıkarılan ve hasat mevsiminde tarlalarda ve ahşap yerleşim yerlerinde zarar veren yangınların da, doğal âfetler arasında sayılması gerekir.

Bir astrolojik falın apodosunda zikredilen yangın, herhalde mahsulün olgun ve kuru olduğu zamanlarda çıkan yangınlarla ilgilidir : “Eğer Eylül ayında gökten yıldız düşerse, ülkenin tarlası ateşle yanacaktır”¹⁰³. Hitit kanunlarının 105-106. maddeleri bahçelerde kasıtlı olarak çıkarılan yangınlar için para cezası öngörürler.

Özellikle kentlerde sık sık yangınlar çıkmış olmalıdır. Puduhepa, Ankuşa kentinin tanrıçası Katahha'ya, kentin bir yangına kurban gitmemesi halinde, aşağıdaki nezirde bulunmaktadır : “Eğer Ankuşa kenti kurtulur, tamamen yanmazsa, tanrıça Katahha için kentin gümüşten bir (modelini) yapacağım”¹⁰⁴.

Tyr kralı Abimilki'nin IV. Amenophis'e (M. Ö. 1365-1349) gönderdiği bir mektuptan, Ugarit kentinin yangından tahrip olduğunu öğreniyoruz¹⁰⁵. Bêl Madgalti enstrüksiyonu II 27ff. kalede ateş konusunda nasıl dikkatli olunması gerektiğini şöyle belirtiyor : “Ağaç (?) (ve) meşaleyi hiç kimse konaklama yerine götürmesin. Hiç kimse kalede ateş yakmasın”¹⁰⁶. HAZANNU enstrüksiyonunda da buna benzer bir kayıt

¹⁰² Muharebelerde kentlerin sık sık ateşe verildiği yazılıdır (*uarnu-*, *arha uarnu-*, *lukkai-*) : KBo II 5 I 3, IV 10; III 4 I 35, II 6, III 65, 88, IV 28, 31; IV 4 III 39, 41, 44, 53; V 8 I 26, 28, 36, III 22, IV 18; VI 28 + Vs. 15; VII 17 + KBo XVI 13.10; VIII 34 + KBo XVI 12.5,7; X 2 I 35, 42f., III 35, 39; XIV 20 + I 26, 28, 30, 32, 34, 39; KUB XIV 15 I 3, 6; 16 I 29, II 6; 20.22, 24; 29 I 19; XIX 23 Vs. 15; 30 I 9, 12; 37 II 14, III 4, 29, 32, 33, IV 14, 16; 39 II 8, 14; XXII 25 Vs. 10, 41, Rs. 14; XXIII 20.13; XXVI 74.5 (?); XXXIV 36.8; XXXVI 98c (+) Rs. 7 (yolların yakılması); Anitta Rs. 69; DS Fr. 4 B II 5, 6; Fr. 11B II 11; Fr. 13D IV 36; Fr. 25 I [22], 23; Fr. 27 I 4; Fr. 34 I 6, 7, 11, 22, 23, 34, 35f., 37f., 39f., 40, 43, 46; Fr. 35 II 32; Fr. 50. 20; Madd. Rs. 41, 54; Taw. I 2. Hitit kanunlarının 98-100 maddeleri bir evin ve samanlığın yakılması ile ilgilidir, krş. H. Petschow, *ZA NF 21 (1963) 237ff.*

¹⁰³ KUB VIII 25 (+) Vs. I 7ff.: (7) *ták-ku I-NA ITU.KIN.DINANNA na-aš-ta* (sic!) MUL-aš (8) *ne-pi-ša-az kat-ta ma-uš-zi* KUR-ja-aš (9) A.ŠA *ku-ra-aš IZI-it u-a-ar-nu-ta-ri.*

¹⁰⁴ KUB XV 1 Rs. III 17ff., 22ff., 27ff. bk. F. Sommer, *KIF I (1927-30) 122.*

¹⁰⁵ J. A. Knudtzon, *EA (1915) 625, 1017*; krş. M. S. Drower, *CAH³ II/2 (1975) 134.*

¹⁰⁶ E. von Schuler, *HDA (1957) 44.*

buluyoruz: “*Buna ilâveten, Hattuša’da bulunan müfettiş, nöbetçileri (normal) nöbete veya birinci nöbete çağırırsa, ateşi söndürün. (Eğer) ortanca nöbete çağırırsa, ateş korunmuş olsun*”¹⁰⁷. Mabet enstrüksiyonu da aşağıdaki sıkı önlemleri öngörüyor: “*Bun[a il]âveten, ateş konusunda çok dikkatli olun. Eğer mabette bir bayram (var) ise, ateşi çok (dikkatlice) gözetleyin. Gece olur olmaz ocakta kalan ateşi suyla iyice söndürün. Eğer şurda burda ateş veya kuru odun (kalmışsa), onu söndüren (iyi söndürsün). (Eğer) tanrının mabedinde bir günah (yani yangın) çıkarsa, yalnız mabet mi mahvolur? Hattuša kenti (ve) kralın malı mülkü de mahvolmaz mı? Günahı işleyen, zürriyetiyle birlikte mahvolacaktır*”¹⁰⁸.

Kraliçe Puduhepa'nın II. Ramses'e gönderdiği mektuptaki kayıt, eğer Mısır'a gönderilmesi gereken hediyelerin verilmemesini mazur göstermek için Urhi-Teşub'a karşı yapılan haksız bir suçlama değilse, Hattuša'daki saray, bu talihsiz kral zamanında yanıp mahvolmuştur¹⁰⁹.

Fal metinlerinde, “*ateş konusu*”nda (INIM IZI) yöneltilen sorular da keza yangınla ilgili olacaklardır¹¹⁰.

Kırık bir kral mektubu (KBo XVI 52)¹¹¹, *hešta* evinde çıkan ve söndürülen yangından söz eder. Metinde korunmamış bir konuyla ilgili olarak, bir kısım insanlara yemin ettiriliyor (Vs. 2ff.) Kral, belki de eskiden çıkmış bir yangından (Rs. 5ff.) ders alarak, *hešta* evinde çıkabilecek bir yangına karşı personeli dikkatli olmaya çağırıyor ve yakmış oldukları ateşi her gün söndürmelerini emrediyor (Vs. 5ff.). Önceden çıkmış olan yangının edisyona göre arka yüzde yer alması

¹⁰⁷ KBo XIII 58 // Rs. III 13ff.:

(13) *an-da-ma-kán LÜNIMGIR ku-iš URUHa-at-tu-ši še-ir* (14) *ma-aḫ-ḫa-an LŪMEŠ EN.NU.UN a-ú-ri ḫal-za-a-i* (15) *na-aš-ta ḫa-an-te-iz-zi ḫa-a-li an-da ḫal-za-a-i* (16) *pa-aḫ-ḫur-ua ki-iš-ta-nu-ut-ten iš-tar-ni-ia-ia-kán* (17) *ḫa-a-li an-da ḫal-za-a-i pa-ḫur-ua* (18) *pa-aḫ-ša-nu-ua-an e-eš-du*. Bk. H. Otten, *BagMitt.* 3 (1963) 94f. a.n. 18.

¹⁰⁸ KUB XIII 4 // III 44ff. = E. H. Sturtevant, *JAOS* 54 (1934) 363ff.; Sturtevant – G. Bechtel, *Hittite Chrestomathy* (1935) 148ff.; A. Goetze, *ANET*³ (1969) 207ff. Yorumuz ve serbest bir tercüme için bk. M. Witzel, *Studia Anselmiana* 27/28 (1951) 478ff.

¹⁰⁹ KUB XXI 38 Vs. 10: É KUR URUPA-ti-za ŠEŠ-IA GIM-an ša-ak-ti *na-at-za am-mu-uk Ū-UL ša-a[g?]-ga-aḫ-ḫi nu ḫu-u-ma-an ar-ḫa ua-a]r-nu-ua-an É-n[a ku-it]*. R. Stefanini, *La Colombaria XXIX* (1964-65) 6 başka türlü tamamlar.

¹¹⁰ KUB V 4 + Vs. II 11; II IV 55; XVIII 12 + I 47.

¹¹¹ A. Kammenhuber, *Or* 39 (1970) 560.

ve bununla ilgili emirler, ön ve arka yüzlerin değiştirilmesini gerektiriyor¹¹².

Bu mektubun transkripsiyonu şöyledir:

KBo XVI 52

Vs.?

- 1' [ ] x x [ ]
 2' [ ] -k]án L^UHA[-ZA-AN-NU?]
 3' [ ] iš-ḫ]i-ú-la-aḫ-an (-)x[?]
 4' [ ] ud-da-a]r ú-e-ḫi-iš-kán-zi
 5' [ ] IZI?-]aš ut-tar me-ik-ki
 6' [na-aḫ-ḫa-an-te-eš e-eš-ten IZI É] ḫé-iš-ti-i UD.KAM-li
 7' [ki-iš-ta-nu-ut-ten?] x nu INIM IZI me-iki-ki
 8' [na-aḫ-ḫa-an-te-eš e-eš-ten]

-
- 9' [ ] x QJ-BI-MA ka-a-ša ḫi-in-ga-ni
 10' [ ] SISKUR GIM-an SIxSÁ-at
 11' [IŠ-TU?] É.GAL^{LIM} pa-ra-a ne-i-e-ir
 12' [kiš-]an me-mi ŠA^{BI} KUR.KUR^{MES}
 URUGIŠ.PA-ya-kán
 13' [ ] DUT]U?^{SI} I-NA ^{1D}Ma-a-la
 14' [ ] x x x x -an-zi
 15' [ ] x x x

Rs.?

- 1' [ ] x x [ ]
 2' [ ] ú-da-an-zi [ ]
 3' [ ] an-da kiš-an me-ma-i [ ]
-
- 4' [ ] ú-te-ir KUR GIŠ.PA-ti-ia-ya[
 5' [(-) a]n-da-ma IZI Éḫé-iš[-ti-i]
 6' [-m]a nam-ma uk-tu-ri-e
 7' [IZI ku-i]t kiš-ta-an e-eš-ta
 8' [ ] x nu LUGAL-uš UL ša-ag-ga-aḫ-ḫu-un
 9' [Éḫé-i]š-ti-i te-eš-ḫa-ni-at-ta!-at
 10' [EG]IR-iz-zi-an me-mi-ir
 11' [ ] x-ru-la-az EGIR-pa
 12' [ ] x UL ku-it-ki
 13' [ ] x x a-ri-ia-nu-un?

¹¹² A. Kammenhuber, l.c.

Burada son olarak, tüm yerleşim yerini tahrip etmiş olsa bile, kazılarda bulunan her yangın tabakasının, ille de bir “düşman işgali”yle ilgili görülmesi gerekmediğine değinmek gerekir¹¹³.

Deprem

Muhakkak ki doğal felâketlerin en fecisi ve muammalısı, sebepleri ionyalı doğa düşünürlerince dahi doğru olarak saptanamayan¹¹⁴ ve büyük bir tahrip gücüne sahip olan depremdir. Tahrip edecek şiddette olmasa bile, bir doğa olayı olarak yerin sarsılmasının, özellikle eski insanlarda yarattığı dehşet ve korku, çok büyük olacaktır. Eski çağlarda Akdeniz havzasında yer sarsıntısı sonucu tahrip görmemiş bir kent, hemen hemen yok gibidir. Deprem, gel-git sonucu özellikle kıyı kesimlerinde daha çok tahripkâr olmuştur.

T. C. İmar ve İskân Bakanlığı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritasına göre Anadolu’da deprem bölgeleri şu şekilde yer almaktadır¹¹⁵:

1. derece: Karadeniz dağları ortasından geçen doğu-batı şeridi. Horasan-Erzurum - Erzincan - Amasya - Ilgaz - Bolu - Sakarya - Marmara denizi - Bandırma - Çan koridoru, Ege sahilleri, Karya, Maraş - Hatay bölgeleri, Adana’nın doğusu.

2. derece: Doğu Anadolu, Karadeniz dağları ortasından geçen şeridin kuzey ve güneyi, iç Ege ve orta Anadolu’nun batısı, Kırıkkale-Yozgat - Kırşehir üçgeni, Kayseri çevresi, Malatya, Elâzığ, Bingöl, Kilikya, İskenderun, Dört Yol.

3. derece: Doğu Karadeniz bölgesinin iç kesimi, orta Karadeniz’in kıyı şeridi, Kastamonu bölgesi, Eskişehir - Bilecik - Gündül çizgisi, Akdağmadeni, Niğde çevresi, Maraş-Elbistan arası, Urfa, Göller bölgesinin güneyi.

4. derece: Doğu Anadolu’nun güneyi ve güneydoğu Anadolu, Antalya ve taşlık Kilikya, Kırıkkale - Yozgat - Kırşehir üçgeni, Kayseri - Niğde çevresi ile Kadışehir - Çekerek - Alaca - Sındurlu-Kalecik Ankara - Polatlı dar koridoru dışında orta Anadolu’nun bütünü.

¹¹³ Burada, İstanbul’u her sene defalarca tahrip etmiş olan yangınları anımsatmakta fayda vardır, bk. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfeller, İstanbul (1963) 3-56.*

¹¹⁴ Capelle, *RE Suppl. IV Sp. 346ff.*

¹¹⁵ T.C. İmar İskân Bakanlığı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası (1963).

Bu haritaya göre Boğazköy - Hattuşa, depremsiz dar bir koridorun içinde yer almakta; 10 km. güneyinde ve 30 km. kuzeyinde 2. derece; 60 km. kuzeydoğusunda da 1. derece deprem bölgeleri bulunmaktadır.

Anadolu, deprem sıklığı ve şiddeti bakımından dünyada Çin'den sonra ikinci sırayı almakta¹¹⁶ olup ayrıca antik devirlerde Filistin ve kuzey Suriye'deki deprem merkezlerinden de etkilenmiştir.

Arkeolojik verilerle kanıtlanabilen depremler, M. Ö. 1700 ve 1575'te Knossos ve Phaistos'ta¹¹⁷, Demirci Höyük'te (MB 2)¹¹⁸, M. Ö. 1365'te Ugarit'te¹¹⁹, Troja II¹²⁰, IV¹²¹, VI¹²², Tarsus I¹²³ ve Alaca Höyük III ve IV¹²⁴'te olmuştur. Ancak, birbirinden uzak bu deprem bölgeleri arasında, kronolojik ilişkiler kurmak mümkün değildir¹²⁵.

Şimdi deprem konusunda filolojik verilere döndüğümüzde, düş kırıklığına uğradığımızı göreceğiz. Hititçede henüz deprem için saptanmış bir söz yoktur. Metinlerde depremin bir doğa olayı olarak tasviri de yoktur. KUB XXXVII de 163 ve 164 numaralarla yayımlanmış olan iki adet Babilce "deprem falı", bu âfetin, hiç olmazsa kâtipler çevresinde bir doğa olayı olarak bilindiğini gösteriyor. Ayrıca bunlar, elimizdeki malzemenin ne kadar kullanışsız ve gerçekten uzak olduğuna dair bir delildir. Nr. 164, 163'ün kolofonudur ve bildiğimiz başkâtip UR.MAḪ-ziti¹²⁶ tarafından yazılmıştır. Bu fallar, aylara göre sıraya sokulmuşlardır. Baş taraftan iki (nisannu-ayâru ayları), alt taraftan da beş (arâhsamnu-addaru ayları) paragraf

¹¹⁶ Cl. - F. A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires)* (1948) XI f.; S. Lloyd, *Early Anatolia* (1956) 14. Cf. *Encyclopaedia Britannica* Vol. 7 (1969) 855.

¹¹⁷ F. Matz, *CAH³ II/1* (1973) 557.

¹¹⁸ Demirci Höyük Dr. Manfred Korfmann tarafından kazılmaktadır. Bu bilgiyi meslekdaşım P. Vértesalje'ye (Münih) borçluyum. Hâfir, kazı sonuçlarını şimdi VIII. Türk Tarih Kongresine sunmuştur.

¹¹⁹ Schaeffer, op. cit. s. XI, 2; M. S. Drower, op. cit. S. 134.

¹²⁰ Schaeffer, op. cit. s. 219.

¹²¹ Schaeffer, op. cit. s. 234.

¹²² Schaeffer, op. cit. s. XII, 5, 255ff.

¹²³ Schaeffer, op. cit. s. 5, 265, 274.

¹²⁴ Schaeffer, op. cit. s. 282, 294, 300.

¹²⁵ Lloyd, op. cit. s. 14.

¹²⁶ E. Laroche, *NH* (1966) Nr. 1758.

kırılmıştır. Böylece, sadece Haziran-Ekim aylarına ait beş protas ve apodos korunmuş olup, bunlarda da belirli aylarda deprem olduğunda (ribu irûb), kralın öleceği (sat. 1), düşmanın ülkeyi işgal edeceği (sat. 2), ülkenin küçüleceği (sat. 4), ülkede ölümün hüküm süreceği (sat. 7) v.s. gibi Babilce metinlerden iyi bilinen kehanetler yer almaktadır:

KUB XXXVII 163:

- 1' [U₄ ŠÈ¹²⁷] ITU.SIG₄.GA] ri-i-bu i-ru-ub LUGAL id-d[-a-ak]
 2' [_____] x LÜKÚR-šu KUR i-ir-ru[-ub]
 3' [U₄ ŠÈ] ITU.ŠU.NUMUN.A ri-i-bu i-ru-ub LUGAL x [_____]
 4' [ma-a-tum i-n]a? qáb-li-ti i-qal-li-il
 5' [_____]x-šu É.GAL^{LIM} in-na-ad[-din]
 6' [U₄ Š]È ITU.NE.NE.GAR ri-i-bu i-ru [-ub]
 7' [i-na ma-a-ti m]ú-tum ib-ba-aš-ši LUGAL-šu KUR il-la[-ak]
 8' [U₄ ŠÈ ITU.KI]N. DINANNA ri-i-bu i-ru-ub KIŠ^{KI} i-ma-at[
 9' [_____]ib-b]a-aš-ši LÜKÚR ta-ḥa-az KUR x[
 10' [U₄ ŠÈ ITU.DU₆.K]Ú ri-i-bu i-ru-ub x x x[

Hittitçede deprem ifade ettiği ileri sürülen *katkattiya-* “*sarsılmak, titremek*” sözünün anlamı – *katkattinu-* “*sarsmak, titretmek*” kausativum ve *katkattima-* “*sarsıntı, titreme, deprem*” denominal formlarıyla birlikte-, ne yazık ki KBo XIII 2. 5ff.¹²⁸ vokabular metnin bulunmasından sonra dahi kesin değildir¹²⁹.

Kumarbi efsanesinde deniz, tanrı Impaluri'ye, Kumarbi'ye gidip, onun, evine karşı niçin öfkeli bir şekilde geldiğini ve niçin evini

¹²⁷ U₄ = şumma, ŠÈ = ina hakkında bk. A. Falkenstein, *apud H. Ehelolf, KUB XXX (1939) II*; R. Labat, *AFO 17 (1954-56) 150f.*

¹²⁸ H. Otten, *ZA NF 21 (1963) 283*. E. Laroche'un teklifi üzerine N. van Brock'un yaptığı *TAJRURU-IA* = *katkattimaš-miš* tamamlaması (*RHA 22/75, 1964, 138f.*) şüphelidir. Krş. A. Goetze, *JCS 18 (1964) 91*; *JCS 22 (1968) 19*: *ŠUH-RURU-IA* = k. “(korkudan) donup kalma, bilincini kaybetme durumu”.

¹²⁹ H. G. Güterbock, *Kumarbi (1946) 58*; E. Laroche, *BSL 52 (1956) 78*; H. Otten, *ZA NF 21 (1963) 283*; N. van Brock, *RHA 22/75 (1964) 138f.* “*titremek, sarsılmak, deprem*”, buna karşın J. Friedrich, *JCS 1 (1947) 279*, “*aşağı çökmek, bükülme, bastırmak*” olarak tercüme ediyorlar. Kelimenin hippolojik sahadaki kullanılışı için bk. A. Kammenhuber, *Hippologia Hethitica (1961) 333f.*; A. Goetze, *JCS 16 (1962) 33*; *JCS 18 (1964) 91*; Güterbock, *JAOS 84 (1964) 272*.

katkattima-'nın, köleleriye korkunun sardığını sormasını emretmektedir¹³⁰. Görüldüğü gibi, burada *katkattima-*'nın kesinlikle deprem anlamına gelmesini gerektiren bir ipucu yoktur. Ayrıca Kumarbi'nin, Poseidon'un olduğu gibi "yer sarsan" diye bir epiteti de yoktur.

Deprem olduğu öne sürülen başka bir metin yerinde, yani III. Hattuşili'nin otobiyografyasında, tanrıça Şamuha'nın Şauşa'sı (*IŠTAR*), "yeri ve göğü *katkattenu-*" yapmaktadır. Ancak burada bu fiilin anlamı hem "*sarsmak, titretmek*", hem de başka bir tanrısal fenomen olabilir¹³¹; kesinlikle deprem anlamına geldiğinin kanıtlanabilmesi için Akadçada olduğu gibi, deprem sonucu yapıların yıkıldıklarına (*anāhum*)¹³² dair bir kayıt olması gerekir ki, bu yoktur.

Buna karşın, gene III. Hattuşili otobiyografyasındaki başka bir metin yeri, depremle ilgili olabilir : III. Hattuşili ile yeğeni Urhi-Teşub arasındaki taht kavgaları sırasında Urhi-Teşub, tutunamayarak Şamuha'ya kaçmış ve amcasına karşı direnebilmek için oradaki kalede karargâh kurmuştur (M.Ö. 1290). Hattuşili kenti kuşattığı sırada Şamuha kent surlarının yıkıldığına dair (*katta uit*) bir kayıt buluyoruz¹³³. Bu olaya kesinlikle ya deprem, ya da daha az bir olasılıkla, yer kayması yol açmıştır. Bu deprem haberinin bize ulaşmasını, yukarda kısaca değinilen "hemzamanlık"a, yani, III.

¹³⁰ KUB XXXIII 98 II 5ff. = 102 II 7ff.

¹³¹ KBo VI 29 II 12f. = A. Götze, *MVAeG* 29, 3 (1925) 48. Benzer bir yorum için bk. H. M. Wolf, *The Apology of Hattuşilis Compared with other Political Self-Justifications of the Ancient Near East* [University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan] (1967) 79.

¹³² *AHw* 48f.

¹³³ KBo VI 29 II 30ff. = Götze, op. cit. s. 50. R. Lebrun, *Šamuha, un Foyer religieux hittite* (1976) 13 a.n. 43'te E. Cavaignac, *RHA* 20 (1935) 127-129'a dayanarak ileri sürülen GIŞZI ŞAR okunuşu ve kent surlarının uzunluğunun takriben 3600 arşın, yani 1,8 km. olarak saptanmak istenmesi imkânsızdır. W. H. Held, *The Hittite Relative Sentence* (1957) 26 başka türlü yorumlamaktadır: ŞA GIŞ.ZI 40 *gipešsar* ". . . the fortification -40 *gipessar of wall - came down*". Bu metin yerinin anlaşılması, güçlüğünü halâ korumaktadır ve Götze'nin o zamanlar sunduğu IZ-*HI*/GIŞZI.HI'den başka bir okunuş vermek olanaksızdır. Ancak biz burada, BÂD-*eš-šar-ma* ŞA IŞ-ŞI 40 *gi-pi-eš-šar kat-ta ú-it* okumayı ve bir *σχημα καθ' ὅλον καὶ μέροσ* kabul ederek, aşağıdaki tercümeyle öne sürmek istiyoruz: "Ağaçtan (?) sur, (yani onun) kırk kulaç (1), aşağı düştü". izzı = işi Gen.Sg. için bk. *HW* s. 308. Ancak, Hititlerde ağaçtan sur olup olmadığı, tarafımızdan bilinmiyor [Ek: H. Otten, *ZA* 66 (1976) 301 *Ann.* 5 GIŞ^{SI} okuyor].

Ḫattuşili tarafından, kendisinin koruyucu tanrıçası Şauşga'nın "ilâhî adaleti" ne (*para handandatar*) atfedilmek istenmesine borçluyuz.

Sonuç olarak aşağıdaki depremleri saptayabiliyoruz:

1. M. Ö. 1365'te, yani I. Şuppiluliuma zamanında Ugarit'te. Bu deprem kazıda bulunan duvarların, deprem sonucu ufki olarak yana kaymış olmalarıyla kesinlikle saptanabilmektedir. Bu felâketin Ḫatti'yi etkileyip etkilemediği ve o sıralarda hüküm süren veba ile olan ilişkileri bilinmiyor.

2. M. Ö. 1290'da, yani Urḫi-Teşub'un son saltanat yılında Şamuḫa'da.

3. III. Ḫattuşili devrinin sonu veya IV. Tutḫalya devrinin başında, yani I. Salmanassar devrinde Ninive'de¹³⁴. Bu depremin de Hatti'yi etkilemiş olması muhtemeldir.

¹³⁴ I. Salmanassar (M.Ö. 1274 - 1245) ve Assur-reşişi'nin yazıtları, Ninive'deki Iştar mabedinin depremden yıkıldığını bildiriyorlar, bk. R. Borger, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften 1. Teil* (1964) 49, *satur* 7; 103, *satur* 9f.; D. J. Wiseman, *CAH*³ 11/2 ((1975) 454.

NATURKATASTROPHEN IN ANATOLIEN IM 2. JAHRTAUSEND V. CHR. *

AHMET ÜNAL, *Ankara*

Einleitung

Seit den frühesten Zeiten beeinflussen oder gefaehrden Naturereignisse das Dasein des Menschen in vielfaeltiger Art und Weise. Denken wir an Katastrophen wie Dürre, Überschwemmung, Erdbeben, Erdrutsch, Gewitter, Brand, Hitze, Kaelte, massive Schneefaelle, Lawinen, Hagel, Hungersnot, Pest, Viehseuchen, verschiedene Pflanzenkrankheiten, Heuschrecken und andere Pflanzenschaedlinge, Vulkanausbruch (zuletzt im 7. Jahrtausend in Çatalhöyük¹) und Meteoriteneinschlag, von denen viele auch heute noch in weiten Teilen Kleinasiens jaehrlich Not und Leid verursachen und viele Menschenleben fordern, so kann man sich vorstellen, um wieviel mehr die Menschen im hethitischen Kleinasien ohne jegliche technische Schutz- und Abwehrmassnahmen und ohne Kenntnis der Naturvorgaenge von den Naturgewalten abhaengig gewesen sein müssen. Dies umso mehr, als die Ökonomie der Hethiter hauptsaechlich auf Ackerbau und Viehzucht basierte.

Hinsichtlich klimatologisch bedingter Katastrophen ist zu bemerken, dass Zentralanatolien z. Zt. der Hethiter viel bewaldeter war als heute und deswegen mehr Regen und Vegetation hatte^{1a}, jedoch dürfte dies keinen allzugrossen Unterschied bedeutet haben.

Bei dieser Untersuchung, die anhand aller zur Verfügung stehenden Boğazköy-Texte vorgenommen wird – archaeologische Beweismittel sind mit wenigen Ausnahmen ausser acht gelassen –, muss auf eine

* Eine gekürzte Fassung dieses Aufsatzes wurde unter dem Titel "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Felâketler ve Salgın Hastalıklar" am 13.10.1976 vor dem VIII. türkischen Geschichtskongress in Ankara vorgetragen.

¹ Nach einer bildlichen Darstellung auf einer Wandmalerei, s. J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia* (1967) 133, 176f.

^{1a} F. X. Planhol, *Limites antiques et actuelles des cultures arbustives méditerranéennes en Asie Mineure*, in: *Bulletin de l'Association de géographes français*, Nr. 239-40 (1954) 4ff. Cf. O. R. Gurney, *The Hittites*² (1972) 80; ders. *CAH*³ II/1 (1973) 251.

schon zum Teil bekannte Tatsache vorweg hingewiesen werden: den Hethitern fehlt es grundsätzlich an Beobachtung und folglich an Begriffsbildung². Die Lektüre aller hethitischen Texte zeigt, dass niemals eine Katastrophe beobachtet und beschrieben wird. Fast alle Nachrichten über Naturkatastrophen sind in mythisch-aitologischen Texten belegt, viele dieser Ereignisse stellen quasi freischwebende "topoi" dar und scheinen mehr die Götter als die Menschen zu betreffen. Dies beweist, dass man Naturbeobachtung im klassischen Sinne nicht kannte und diese Katastrophen als metaphysische Phaenomene betrachtete. Der Grund zur vereinzelt Erwähnung in historischen Texten liegt wohl darin, dass diese sich gleichzeitig mit einem – meist militärischen – Unternehmen des Königs ereignet haben und von ihm als göttliche Zeichen (signa oblativa) wahrgenommen wurden, die sein rechtes Handeln bestimmen sollten³. Viele Naturkatastrophen sind also als göttliche Aeusserungsformen aufgefasst worden. Sie wirkten als Belohnung oder Ahndung, je nachdem, ob der Feind oder man selbst davon betroffen war. Massgebend war der Glaube, dem zufolge alles Vorteilhafte als Belohnung, alles Böse und Schädliche als Bestrafung für eine begangene Sünde betrachtet wurde⁴, und dieser göttlich-religiöse Aspekt scheint eine grössere Rolle gespielt zu haben als die Auswirkungen der Katastrophen an sich. Aus diesem Grunde verstecken sich viele Bezeichnungen für Naturkatastrophen hinter dem Begriff "Sünde" (= *uštai-*, *uštul-*). Überwiegend in Wahrsagetexten finden wir die Bezeichnung GISKIM ḪUL = *šagaiš idaluš*⁵, die freilich ausser den ungünstigen Orakelzeichen, d.h. als signa oblativa auch eine Pseudobezeichnung generell für irgendwelche Naturkatastrophen sein kann. Ebenso stecken sicherlich auch hinter den Phrasen TUKU. TUKU = *kartimmija-* "zürnen, ergrimmen" (für die Götter gesagt), *kallar uttar* "ungünstige Sache", *išijaḫḫ* "ankündigen, offenkundig machen", *šakijaḫḫ-* "Zeichen geben", *uṛitenu-* "aengstigen, in Schrecken versetzen"

² Über dieses sehr wichtige Thema s. W. von Soden, *Sprache, Denken und Begriffsbildung im Alten Orient* (1974) 5ff. Vgl. A. Kammenhuber, *ZA NF* 22 (1964) 150.

³ Vgl. A. Ünal – A. Kammenhuber, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 88 (1974) 158.

⁴ A. Goetze, *Kleinasiens*² (1957) 147.

⁵ N. van Brock, *RHA* 22/75 (1964) 131f.; A. Kammenhuber, *Theth.* 7 (1976) 44.

(Subj. ein Gott z. B. KBo XII 106 Vs. I 2⁶), *ḪUL-lu|idalu uttar* "schlimme, böse Sache" und *zilaš kiš* "ein Orakelzeichen geschieht, ereignet sich" für uns unbestimmbare Naturkatastrophen.

Aufgrund dieses Glaubens versuchten die Hethiter niemals Katastrophen mittels für uns moderne Menschen unentbehrlicher Mittel abzuwehren, Schutzmassnahmen zu treffen und so ihrer Herr zu werden. Anstatt dessen wollte man die Vertreibung solcher Unheilserscheinungen den Göttern auferlegen⁷. Die Texte wimmeln von religiösen und magischen Abwehrmassnahmen⁸. Beispielsweise bezeugen Gebete die Bitte um "Gedeihen im Lande"⁹. Muršili II. ruft in seinem Gebet die Götter mit folgenden Worten an: "Gib ihnen das Gedeihen des Getreides, des Weinstocks, des Rindes, des Schafes und der Menschheit"¹⁰. Ähnliche Bitten enthalten folgende Rituale: KBo XXII 11 Vs. 14ff.¹¹; KUB XV 34 + II 22ff.¹²; 35 + KBo II 9 Vs. I 19ff.¹³.

⁶ S. dazu die richtige Vermutung von H. M. Kümmel, *StBoT* 3 (1967) 190.

⁷ Einige Stellen bei N. van Brock, *RHA* 18/67 (1960) 143ff. Zitiert sei hier eine typische Stelle aus dem Ritual KBo X 37 Rs. III 43ff.: "... und machet ihr alles gut und wendet das Schlechte und machet es gut. Lasset die böse Zunge für das Kind nicht hinein".

(43) . . . nu a-aš-šu ḫu-u-ma-an šu-meš DÜ-at-ten (44) na-aš-ta ḪUL-lu-*a-aḫ-nu-ut-ten na-at a-aš-šu DÜ-at-ten* (45) nu-kán A-NA DUMUR^I EME ḪUL-lu-na an-da li-e tar-na-a[t-t]e-ni.

⁸ A. Goetze, *Kleinasiens*² (1957) 152ff.; cf. H. Kronasser, *Die Sprache* 7 (1961) 140f.

⁹ KBo VII 28 + Vs. 14; XI 1 Vs. 15, 25, 31.

¹⁰ KUB XXIV 1 // III 11f.: (11) [n]u-uš-ma-aš ḫal-ki-ja-aš GIŠGEŠTIN-aš ŠA GUD UDU (12) DUMU.LÚ.ULÜ^{LU}-ja mi-i-ja-ta pi-eš-ki, O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 22. Ähnlich auch KUB XXIV 2 II 14ff., op. cit. S. 34. Für weitere Belegstellen s. A. Kammenhuber, *MSS* 3 (1958) 33ff.

¹¹ (14) [-e]n Éku-ú-pa-in-na-ya hé-e-šu-en (15) [-]ra-at ḫa-at-tu-la-an-ni TI-an-ni (16) [ ] x A-MI-LU-UT-TI DUMU-tar ú-id-du (17) [ ] x-i mi-ja-ru a-al?-ni-ma-ya KU₆-uš (18) [ ] x-an-ti mi-e-eš-du? DU ENLUM (19) [ ] x-un ú-e-ki-eš-ga-u-e-ni ((20) [ ] nu ḫal-ki-uš ZÍZ-tar šar?-ma-na-ma?? (21) [ ] GÚ.ŠEŠ. ŠEŠ mi-eš-du (22) [ ] x GEŠTIN-ja-ya mi-eš-du.

¹² (22) tar-ḫu-i-la-a-tar pa-ra-a ne-ja-an-ta-an GIŠTUKUL KUR-ja-aš mi-ja-a-[tar] (23) ši-iš-du-ya-ar DUMU.LÚ.ULÜ^{LU}-aš GUDHI.A-aš UDUHI.A-aš ḫal-ki-ja-aš GEŠTIN-aš (24) mi-ja-tar pi-iš-kat-ten, L. Zuntz, *Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 96, 2 (1937) 502; V. Haas, *AOAT* 3 (1974) 190.

¹³ (19) na-aš-ta ki-iz-za IŠ-TU KUR.KURHI.A ar-ḫa e-ḫu na-aš-x [. . .] (20) ŠA LUGAL SAL.LUGAL DUMUMES LUGAL TI-tar ḫa-ad-du-la-tar

KUB XII 44 Vs. II 25ff. ist ein Ritual gegen einen unfruchtbaren Weingarten¹⁴. Rs. III 2ff. bezeugt die folgende magische Handlung: (2) "Nun wo die Tore des Weingartens (sind), hinter dem Tor (3) werde ich auf dieser und auf der anderen Seite die Erde aufgraben (4) und in die Löcher hinein werde ich auf dieser und auf der anderen Seite (5) drei Weissdorne stellen (6) und folgendermassen sagen: 'böser (7) Mensch, böse Zunge (8) (und) böse Augen mögen durch die Weissdorne (9) zu Boden gehämmert sein'"¹⁵.

Eine andere Methode, das Böse loszuwerden, ist die Übertragung des Übels mittels eines Sündenbocks, Ersatzmannes, Pfeils und einer Maus in das Feindesland¹⁶.

Die Rolle der Flüsse

Im Gegensatz zum Zweistromland und Aegypten ist in Kleinasien künstliche Bewaesserung durch Ableiten von Quell- und Flusswasser kaum möglich¹⁷. Das Verbum *šiššuriia-* "bewaessern"¹⁸ bezieht sich wohl auf kleinere Felder, insbesondere auf Gartenwirtschaft. Der Ackerboden ist nicht so fruchtbar, das Klima ist hart. Jede auch nur kurz anhaltende Trockenperiode laesst die Quellen versiegen und die kleinen Baeche, die ohnehin wenig Wasser führen, austrocknen. Auch grössere Flüsse führen dann wenig Wasser, wie dies ein Brief über den Schiffsverkehr zwischen Šamuḫa und Pittijarik

in-na-ra-ya-t[ar] (21) MUHLA GÍD.DA *nu-ú-un < tu-um-ma-an-ti-ja-an tar-ri-i-la-tar* (22) A-NA KUR URUPA-ti-kán *an-da ḫal-ki-uš* GÍŠGEŠTIN-aš GUD-aš UDU-aš (23) DUMU.ULÜLU-aš *mi-ja-tar šal-ḫi-it-ti-in ma-an-ni-it-ti-en* (24) *an-na-ri-en-na ú-da*.

¹⁴ (27) *ma-a-an* GÍŠŠAR.GEŠTIN *ku-iš Ú-UL mi-i-e-eš-ki-iz-zi* (28) [*na-an? k*] *i-iš-ša-an a-ni-ja-mi na-aš mi-iš-ki-u-an da-a-i*.

¹⁵ (2) *nu ŠA* GÍŠŠAR.GEŠTIN *ku-ya-pi KÁHLA-eš nu KÁ-aš* (3) EGIR?-*an ki-e-iz ki-e-iz-zi-ja te-e-kán pid-da-aḫ-ḫi* (4) *na-aš-ta ki-e-iz ki-e-iz-zi pit-te-eš-ni an-da* (5) III GÍŠḫa-tal-ki-iš *ti-it-ta-nu-um-mi* (6) *nu ki-iš-ša-an te-mi i-da-a-lu-uš-ya-aš-ša-an* (7) *an-tu-u-ya-aḫ-za i-da-a-lu-uš* EME-aš (8) *i-da-a-la-ya* IGÍHLA-ya GÍŠḫa-tal-ki-iš-ni-it (9) *kat-ta tar-ma-a-an e-eš-du*.

¹⁶ A. Goetze, *Kleinasien*² (1957) 159 mit Anm. 9-10; H. M. Kümmel, *StBoT* 3 (1967) 192f.; ders. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 80/3 (1968) 310ff.

¹⁷ Zur Technik der künstlichen Bewaesserung s. F. Christiansen - Weniger, *Alle Methoden der Wassergewinnung für Bewaesserungszwecke im Nahen und Mittleren Osten unter besonderer Berücksichtigung der Kanate*, in: *Wasser und Nahrung* 1-2 (1961) 1ff.; cf. H. Ertem, *VII. Türk Tarih Kongresi* (1972) 84.

¹⁸ S. Alp, *JCS* 6 (1952) 95; E. Laroche, *Ugaritica* V (1969) 778; H. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum* (1974) 22f. Zu *qatar nai*- "Wasser leiten" s. Ertem, op. cit. S. 86.

bezeugt: danach ist das Flusswasser gesunken und infolge dessen können die Schiffe anscheinend nicht verkehren¹⁹.

Nach einem Beschwörungsritual, dessen Diktion stellenweise an den Telipinu-Mythos erinnert, hat "der grosse Fluss" seine Flut(?) gebunden²⁰, d. h. er führt wohl infolge der Dürre wenig Wasser²¹, weshalb die Heilsgöttin Kamrušipa ihre Pferde anschirrt, zu dem Fluss faehrt, ihn beschwört und ihm wieder fliessen laesst²². Diese wichtige Rolle der Flüsse, obwohl sie nicht derart genutzt werden konnten wie im Zweistromland, hat dazu geführt, dass viele Flüsse als Gottheiten verehrt wurden²³.

Regen

Es würde genügen, einen einzigen Sommer in Kleinasien zu verbringen, um sich vorstellen zu können, welche Rolle der Regen deshalb hier gespielt hat. Die Wachstum verleihende Kraft des Regens ist schon von den Hethitern richtig erkannt worden²⁴. Er macht die Bäume stark und laesst sie wachsen²⁵. Ebenso wurden die Wolken (*alpha*-) als Quelle des Regens richtig erkannt. Der höchste Gott des hethitischen Pantheons ist der Wettergott unter den Namen ^DU, ^DIŠKUR, ^DADAD, ^DTešub usw., der verschiedene Epitheta führt wie Regen, Blitz, Donner, Wolken usw.²⁶ Gebete und unablaessige

¹⁹ KUB XXXI 79 Vs. 7: . . . nu *ya-a-tar te-pu ku-it e-eš-ta nu-uš-ša-an A-NA GIŠMÁ* [. Nach S. Alp, *Anatolia* 1 (1956) 77f. handelt es sich bei diesem Fluss um den Euphrat.

²⁰ KBo III 8 + Rs. III 1: *šal-li-iš ÍD-aš hu-un-hu-ma-az-zi-ši-it ha-mi-i[k-ta]*, H. Kronasser, *Die Sprache* 7 (1961) 157f. Vgl. noch KBo III 7 II 16ff.

²¹ Cf. Macqueen, *AnSt.* 9 (1959) 171ff.; P. Neve, *Regenkultanlagen in Boğazköy Hattusa IstMitt. Bh.* 5 (1971) 40f.

²² KBo III 8 + Rs. III 17ff.: (17) ^DKam-ru-ši-pa-aš-za ANŠE.KUR. RAHI.A-ŠU *tu-u-ri-it nu I-NA ÍD GAL* (18) *pi-en-ni-iš nu hu-uk-ki-iš-ki-iz-zi* ^DKam-ru-ši-pa-aš (19) *GAL-in ÍD-in na-aš-ta an-da ha-an-ti-ia-ra KU₆-an ú-i-ti* (20) *hu-uk-ki-iš-ki-iz-zi GAL-iš ÍD hu-un-hu-ma-az-ši-it* (21) *EGIR-pa la-a-at-ta-at an-da KU₆-uš ha-an-ti-ia-ra-aš la-at-ta-at*.

²³ E. von Schuler, *WdMyth.* I (1965) 164; M. Vieyra, *RA* 68 (1974) 121ff. Vgl. E. Laroche, *Festschrift Heinrich Otten* (1973) 185ff.

²⁴ P. Neve, op. cit. S. 39ff.

²⁵ KUB XXIX 1 // I 26f., B. Schwartz, *Or.* 16 (1947) 23ff.; A. Goetze, *ANET*³ (1969) 356. Neubearbeitung demnaechst von G. Frantz-Szabó in *THeth.*

²⁶ E. Laroche, *RHA* 46 (1946-47) 109f.; H. G. Güterbock, *Festschrift J. Friedrich* (1959) 208; ders. *Historia, Einzelschriften* 7 (1964) 59; E. von Schuler, op. cit. S. 208ff.; E. Neu, *StBoT* 12 (1970) 47 mit Anm. 17; A. Archi, *SMEA* 16 (1975) 89.

Bitten an die Götter um Regenspende nehmen in den Texten einen beträchtlichen Platz ein:

“*Wettergott, mein Herr! Mach den Regen reichlich und saettige die dunkle Erde, so dass des Wettergottes Opferbrote gedeihen*”²⁷. Mit diesen Bitten verbunden ist wohl ein Regenfest, das in Ankuşa gefeiert wird²⁸.

Regen hat nicht nur zu Fruchtbarkeit einerseits oder Katastrophen andererseits wie z. B. Überschwemmung geführt, sondern auch die für den hethitischen Staat sehr wichtigen militärischen Operationen zu ihrem Vor- oder Nachteil beeinflusst. Diese Feldzüge wurden bekanntlich nach dem Aufhören der heftigen Regenfälle im Frühjahr durchgeführt und dauerten den ganzen Sommer hindurch. Nach einem fragmentarischen Text scheint Šuppiluliuma I. während einer militärischen Operation von einem plötzlich auftretenden Wolkenbruch überrascht worden zu sein²⁹. Ein die ganze Nacht über anhaltender Regen hat z. B. das Lagerfeuer Muršilis II. vor den Augen des Feindes verborgen³⁰. Sehr belästigend wirkten dagegen die Regengüsse während der Feldzüge Ḫattušilis III. im Ḫaḫarḫa-Gebirge³¹.

²⁷ KUB XXV 23 IV 57ff., A. Goetze, *Kleinasien*² (1957) 150 mit Anm. 7. Aehnliche Bitten und Gebetsrufe bezeugen: KBo V 2 Vs. I 52: [. . .] x *tág-na-a-aš* DUTU-i *ú-i-da-ar ú-e-ša-ak-ki*; KUB IV 5 + KBo XII 73.13ff. = E. Laroche, *RA* 58 (1964) 72f.; VIII 2 Vs. 6 (?); XVI 37 Rs. IV 4ff.; XXIV 2 II 17 = O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 34; XXVIII 5 (+) II 10ff. = 4 II 19ff. = A. Kammenhuber, *ZA NF* 17 (1955) 103ff.; E. Laroche, *RHA* 77 (1965) 75; XXXI 136 II 5 = V. Haas, *Der Kult von Nerik* (1970) 196; XXXVI 89 Rs. 54, 60 = Haas, op. cit. S. 156; XLI 33 Vs. 17.

²⁸ H. G. Güterbock, *MDOG* 72 (1933) 38 Anm. 7; ders. *Historia, Einzelschriften* 7 (1964) 66; s. das Etikett KUB XXX 73: DUB.I.KAM ŠA EZEN *ŠU-UN-NI URUAn-ku-wa*. Vgl. XXX 72: [TUP-PAHIA *hé-e*]-*ú-ša-aš*. Zur Ergänzung s. Güterbock, *MDOG* 72 S. 40.

²⁹ DS Frg. 37 IV 8ff., H. G. Güterbock, *JCS* 10 (1956) 112.

³⁰ KUB XIV 20 + KBo XIX 76.12 ff. = AM 194. Vgl. A. Kammenhuber, *THeth.* 7 (1976) 22 mit Anm. 42.

³¹ KUB V 1 IV 77f. = A. Ünal, *THeth.* 4 (1974) 88f. Dieses wegen seiner Unwetter verrufene Gebirge passt gut für das “*Wolkengebirge*” (Ilgaz/Algassos) bei Kastamonu, beschrieben von H. Schweiger, *Moderne Türkei – Osmanisches Erbe. Reisen und Reiseerlebnisse*, Wien 1966, 101ff. Eine ähnliche Orakelanfrage enthält KUB XVI 37 IV 5ff.: (5) . . . DU *ša-ar-ša-aš* (6) [*ma-a-na-aš-m*]a *hé-e-ú-uš* DÜ-zi (7) [KUŠMES SI]G₅-ru.

Überschwemmung

Überschwemmung ist im Hethitischen nur durch die babylonischen Mondomina und das dreisprachige Gebet an Adad³² überliefert: "Wenn im 9. Monat der Mond . . . st[irbt], kommt die Überschwemmung und sie schwem[mt] das Getreide weg"³³. Dass dieses Naturereignis nur durch diesen literarischen topos bekannt ist, schliesst natürlich haeufigere Überschwemmungen in Kleinasien nicht aus. Wiederum nur aus der Übersetzungsliteratur bekannt ist das "Giessen", d.h. heftige Wogen des Meeres³⁴, das wohl den binnenlaendischen Hethitern keinen Schaden zufügte und nur in den Küstengebieten und für die Seeleute auf hoher See eine Gefahr bildete.

Überschwemmung in Nerik

Eine Überschwemmung mit einschneidenden Folgen können wir in Nerik feststellen. Diese wichtige Kultstadt war bekanntlich waehrend der Regierungszeit Ḫantilis (ca. 1590-1560 v. Chr.) an die im pontischen Gebirgsland ansaessigen Kaškaeer verloren gegangen³⁵. Um den Wettergott von Nerik weiter verehren zu können, wurde in Ḫakpiš ein Ersatzkultort für diese Gottheit geschaffen³⁶, bis Nerik von Ḫattušili III. waehrend seines Unterkönigtums in Ḫakpiš unter der Regierung Urḫi-Tešubs nach ca. 300 Jahren zurückerobert und wiederaufgebaut werden konnte³⁷. Unter so langer Besetzung der Kaškaeer, die keine staedtische Kultur hatten und daher die Stadt sicher nicht gepflegt hatten, war Nerik völlig verwahrlost und alle Bauten waren zerstört. Zudem scheint es einer Überschwemmung

³² KUB IV 5 + KBo XII 73.22: "Er laesst in den Flüssen Hochwasser (Pl.) fliessen": [I]DMEŠ-aš-ša-kán an-da ka-ri-id-du-uš ar-ša-nu-ut = E. Laroche, *RA* 58 (1964) 72f.

³³ KUB XXXIV 10.9f.: (9) ma-a-an I-NA ITU.V.KAM DŠIN-aš PU?-uš a!-[ki] (10) gi-ri-e-iz-za ú-iz-zi (11) ta-a ḫal-ki^{HL.A}-uš pt-e-da-a-[i]. S. noch KUB VIII 19 + 11.2, 8, 12.

³⁴ KBo II 19 Vs. 8f. = KUB VIII 2 Vs. 8. Zu ḫuḫanḫueššar "Woge?" s. H. Ehelolf, *KIF I* (1927-30) 395f. Vgl. noch KUB XII 60 // I 1ff. = E. Laroche, *RHA* 77 (1965) 79f.

³⁵ KUB XXV 21 III 3 = E. von Schuler, *Die Kaškaeer* (1965) 186f.

³⁶ KUB XVII 21 // IV 5ff. = von Schuler, op. cit. S. 160.

³⁷ von Schuler, op. cit. S. 23; V. Haas, *Der Kult von Nerik* (1970) 6; P. Cornil-R. Lebrun, *Hethitica I* (1972) 15ff.; A. Ünal, *THeth.* 3 (1974) 77, 124.

oder einem Hochwasser anheimgefallen zu sein. Laut der Textstelle im Illujanka – Mythos liegt Nerik in der Naeh des Berges Zaliĵanu, der Nerik Regengüsse liefert³⁸. Ausserdem liegt die Stadt im Gebirgsmassiv Ĥaĥaru³⁹. In einer Regenzone, vielleicht in einem tiefen Tal oder in der Naeh eines Flusses gelegen, könnte es leicht geschehen, dass Nerik von einer Überschwemmung oder von Hochwasser überspült werden konnte. Zudem treffen nun zwei Nachrichten aus der Zeit Ĥattušilis III. zu: “Nerik war den früheren Königen, [meinen Vaetern?], plötzlich zugrundegegangen. Auf den Wegen war Gestrü[pp] und da war Nerik, die Stadt, wie ein Kieselstein im [Wasser]; und sie l[ag] in tiefen Wassern. Ich brach[te] Nerik, die Stadt, aus tiefem Wasser wie einen Kieselstein empor”⁴⁰.

Diese Aussage Ĥattušilis können wir nicht als ein Ruhmeslied oder als eine literarische Allegorie abtun; die Stadt muss wirklich irgendwann seit ihrem Verlust an die Kaškaeer überschwemmt gewesen sein.

Die zweite Nachricht bietet ein aitologischer Text. Danach hatte der Marašanta-Fluss (=Halys) früher einen anderen Lauf. Der Wettergott liess ihn dann aber nahe von Nerik fliesen. Ob diese Stelle auf die Aenderung des Flussbettes vom Halys in historischer Zeit bezogen werden kann, sei dahingestellt⁴¹. Dass die Stadt aber durch die Eroberung der Kaškaeer einerseits und Hochwasser andererseits zugrundegegangen war und nach ihrer Rückerobertung wiederaufgebaut werden musste⁴², kann mit Sicherheit behauptet werden und

³⁸ KBo III 7 // II 21ff.: (21) HUR.SAG.Za-li-ĵa-nu-ú ĥu-u-ma-an-da-aš ĥa-an[-te-iz-zi] (22) ma-a-an I-NA URUNe-ri-ik ĥé-u-uš (23) ĥi-ni-ik-ta nu URUNe-ri-ig-ga-az (24) [L]Ú GIŠPA NINDA ĥar-ši-in pi-e-da-a-i (25) nu HUR.SAG.Za[-li-ĵa-nu-ú] ú ĥé-i-ú-un ú-e-ik-ta. Das Subjekt des Satzes in Z. 22f. ist wohl das Zaliĵanu-Gebirge. Anders J. Friedrich, *SV II* (1930) 34f. Nach ihm ist das Subj. ein Gott (?). Zu einem Übersetzungsversuch s. Th. Gaster, *Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East* (1950) 329ff.

³⁹ KUB V 1 passim = A. Ünal, *THeth.* 4 (1974) 32ff.

⁴⁰ KUB XXI 19 + 338/v Rs. III 11-17 = V. Haas, *Der Kult von Nerik* (1970) 7 mit Anm. 5.

⁴¹ KUB XXXVI 89 Rs. 12ff. = H. G. Güterbock, *JNES* 20 (1961) 92ff.; Haas, op. cit. S. 152, 170; Ünal, *THeth.* 3 (1974) 202ff.

⁴² Wiederaufbau durch Ĥattušili III.: Ĥatt. III 48 = NBr. 24 = A. Goetze, *BASOR* 122 (1951) 22 mit Anm. 17; KUB XXI 19 + III 19f. Deswegen spricht Muršili II. schon vor der Rückerobertung der Stadt dauernd vom “(Wiederauf) bau”: KUB XXII 25 Vs. 19, 32, 44, Rs. 15, 26, 33 = E. von Schuler, *Kaškaeer* (1965) 176ff.

diese Erkenntnis wird bei der Lokalisierung der Stadt von Belang sein⁴³.

Dürre

Die mit niederschlagsarmen Zeiten verbundene Dürre hatte noch schlimmere Auswirkungen in Kleinasien. Ein Wort für Dürre gibt es nicht, sie kann also nur aus dem Zusammenhang erschlossen werden. Die lebendigste Beschreibung einer Dürrezeit finden wir in den Mythen über das Verschwinden des Gottes Telipinu und der Sonne, wo es heisst:

“*Welches Omen machen [de]ine Söhne? Star[rheit] hat das gesamte Land lahmgelegt. Das Wasser ist vertrocknet. Die grosse Starrheit spricht zum Wind, seinem Bruder. Das Wasser der Berge, die Gaerten (und) die Wiese (sind vertrocknet?). Dein ȳaršula⁴⁴ soll gehen und es soll sie nicht lahmlegen*”⁴⁵.

Im weiteren Verlauf des Mythos versuchen die Götter die über das Land hereingebrochene “Starrheit” zu beseitigen, die hier wohl dieselbe chaotische Lage in der Natur nach dem Verschwinden des Telipinu mit sich bringt⁴⁶, wie Unfruchtbarkeit, Missernte, Qualm, Dürre und folglich eine grosse Hungersnot. Sicher haben wir hier mit den Erinnerungen an eine langanhaltende Dürre und ihre katastrophalen Folgen zu tun, die sich in der Vorzeit im protohittischen Anatolien abgespielt haben mag.

Auch im Verschwinden der Götter in eine Höhle sahen die Hethiter den Grund für das Versiegen der Quellen und Austrocknen der Flüsse, also Dürre⁴⁷. Nur zwei konkrete Dürrezeiten werden in den Mannestaten Šuppiluliumas I. in fragmentarischem Zusammen-

⁴³ Vgl. den letzten Lokalisierungsversuch von A. M. Dinçol – J. Yakar, *Belleten* 38/152 (1974) 580ff.

⁴⁴ Zum Wort s. E. Laroche, *BSL* 58 (1963) 61.

⁴⁵ VBoT 58 I 7-11: (7) [tu-e]l-la DUMUMEŠ-KA ku-in ša-ga-in i-ia-an-zi ha-a[h-ḫi-ma-aš] (8) ud-ne-e ḫu-u-ma-an ti-nu-ut ú-i-da-a-ar ha-at-nu-ut (9) ha-aḫ-ḫi-ma-aš GAL-iš ḫu-ya-an-ti A-NA ŠEŠ-ŠU tar-aš-ki-iz-zi (10) ḪUR. SAGMEŠ-aš ú-i-da-a-ar GIŠŠARHI-A ú-e-el-[I]u nu tu-el (11) ȳa-ar-šu-la-aš-te-eš pa-iš-ga-ta-ru nu-uš li-e ti-in-nu-z[i].

⁴⁶ KUB XVII 10 I 5ff. (mit Parallelen), H. Otten, *Die Überlieferungen des Telipiniu-Mythos* (1942) 3ff. Cf. B. De Vries, *The Style of Hittite Epic and Mythology* (1967) 4ff.

⁴⁷ P. Neve, *Ist.Mitt. Bh.* 5 (1971) 40f.

hang bezeugt, von denen sich die eine in Ūaššukanni⁴⁸, die andere in Ḫatti⁴⁹ ereignet hat. Dabei ist jedoch nicht auszumachen, ob der Wassermangel in Ūaššukanni durch mangelnden Niederschlag oder durch absichtliches Abschneiden der Wasserleitungen – ein des öfteren angewandter und beliebter Kriegstrick bei den Hethitern⁵⁰ – zustande gekommen ist.

Kaelte und Hitze

Kaelte (*ekunima-*, akk. *KUŠŠU*) und Hitze (*ḫandai-*), obwohl mit katastrophalen Wirkungen bisher in den Texten nicht erwahnt, haben das Leben sicherlich insbesondere auf Feldzügen erschwert. Schon im althethitischen Pimpira-Text finden wir folgendes: "Siehe nach einem kranken Mann und gib ihm Brot und Wasser. Wenn [ihn] die Hitze bedrückt, so bri[nge] ihn ins Kühle. Wenn ihn die Kaelte bedrückt, so bringe ihn ins Warme..."⁵¹.

Eis

Auch Eis (akk. *ŠURIPU*)⁵² finden wir gelegentlich in den Texten erwahnt. So bezeugen einige Briefe des Feldherrn Muršili II. Ḫutupijanša, der mit der Eroberung von Pala beauftragt worden war, dass es in dem um Kastamonu zu lokalisierenden Gebiet Pala⁵³ Eis gegeben habe⁵⁴. Die ausdrückliche Erwahnung von Eis in diesen

⁴⁸ DS Frg. 26 II 25ff. = H. G. Güterbock, *JCS 10 (1956) 85: (25) BURUX ku-it e-eš-ta [ ] (26) I-NA URUŪa-šu-uk-kán[-ni] (27) ūa-a-tar NU. GÁL-pát pí[-]*.

⁴⁹ DS Frg. 37 IV 8ff. = Güterbock, op. cit. S. 112:
(8) [ ] *x ne-pí-ši Ū-UL al-pa-aš (9) [ ] -k]án ḫé-e-ú-uš e-eš-ta (10) [ ] t]e(?)-pu ku-it-ki pa-ra-a (11) [ ] x ḫa-tu-ga-ia te-it-ḫi-it (12) [ ] I-NA KU]R URUḪa-at-ti Ū-UL ḫé-e-ia-u-ua-n[i-eš-ki-it] (13) [ ] x-ma-kán ḫé-e-ia-u-ua-ni-eš[-ki-it] (14) [ ] a-pí-e-el te-it-ḫi-eš-š[ar] (15) [ ] x nu-za A-BU-IA LÜKÜR tar[-aḫ-ta]*.

⁵⁰ KBo III 4 II 64f.

⁵¹ KBo III 25 // Vs. I 5ff.: (5) LÜ GIG-an a-ú nu-uš-ši NINDA-an ūa-a-tar pa-i ma-a-n[a-an] (6) ḫa-an-da-iš ūa-la-aḫ-zi zi-ga-an e-ku-ni-mi da-i (7) ták-ku-ua-an e-ku-ni-ma-aš ūa-la-aḫ-zi na-an ḫa-an-da-x (8) da-i. Die Kaelte erwahnen noch KUB III 34 Vs. 8f.; XXIII 88 Vs. 3.

⁵² Zum Wort s. H. Freydank, *WdO 4/2 (1968) 317*.

⁵³ A. Ünal, *THeth. 3 (1974) 206ff.*

⁵⁴ KBo XVIII 35 l. Rd. 3; 79.28, 30; 108 Vs. 5. S. dazu Güterbock, *KBo XVIII S. V sub Nr. 35*.

Briefen hat erst einen Sinn, wenn es die hethitische Garnison beeinträchtigte und ihm etwa Soldaten zum Opfer gefallen waren. Muršili II. selbst scheint in seinem 3. Regierungsjahr einen Feldzug gegen Arzaḡa wegen Eis unterbrochen zu haben⁵⁵.

Nebel und Tau (?)

In den Kreis klimatologisch bedingter Ereignisse gehören noch zwei Witterungserscheinungen, und zwar Nebel (*IMBARU*)⁵⁶ und Tau (?) (*ṽarša-*)⁵⁷. Wie Regen so macht auch der Nebel die Truppen Muršilis II. unsichtbar⁵⁸. Tau wird einmal zusammen mit Gewitter als Hindernis bei einem Feldzug Ḫattušilis III. gegen das Ḫaḡarṽa-Gebirge erwacht⁵⁹.

Donner, Blitz und Unwetter

Eine im rauhen Gebirgsland Anatoliens haeufig auftretende Erscheinung sind Donner (*tetheššar*, *tethima-*, KAxIM), Blitz (*ṽanteṽante-*, *ṽantemma-*, *ṽantiṽanta-*) und Unwetter (*ḡaršiharši-*), die bisweilen katastrophale Wirkungen verursachen.

Unter den hethitischen Texten gibt es zahlreiche Gewitterrituale⁶⁰ und Gewitterfeste⁶¹, die begangen wurden, wenn es gedonnert hatte⁶². Besonders schlimm und furchterregend müssen Gewitter und Donner gewirkt haben, wenn sie mit den Beiwörtern "stark" (KALAG.GA) und "schrecklich" (*ḡatuga-*) versehen sind. In dem erwachten Orakeltext KUB V 1 IV 71 werden die Truppen durch Gewitter nebst Tau (?) beim Ausmarsch gehindert.

⁵⁵ KUB XIV 16 III 38 = AM S. 60.

⁵⁶ *AHw.* 375.

⁵⁷ Die Deutung dieses Wortes ist sehr unsicher. J. Friedrich, *SV II* (1930) 35 *Anm.* 5; *HW* (1952-54) 247; H. Kronasser, *EHS* (1966) 144f. deuten es in Anlehnung an altind. *varša-* als "Regen", dagegen E. Laroche, *BSL* 58 (1963) 62 als "Tau".

⁵⁸ KUB XIV 20 + .15ff. = AM S. 194. Von V. Čihar, *ArOr.* 23 (1955) 355 faelschlich als "Sturm" übersetzt.

⁵⁹ KUB V 1 IV 71 = Ünal, *THeth.* 4 (1974) 88.

⁶⁰ KBo XVII 74; 78 (fürs weitere s. Inhaltsübersicht); XX 64; KUB XXVIII 4 //; XXX 57 + 59 l. Kol. 8ff.; Bo 69/393 usw.

⁶¹ KUB XXXII 132; 135 // usw.

⁶² Übersicht bei E. Neu, *StBoT* 12 (1970) 44ff. und A. Archi, *UF* 4 ((1974) 13 mit *Anm.* 34.

Durch übertriebene Angst vor Unwetter und Gewitter ist die sogenannte "Sprachstörung" Muršilis II. zustande gekommen⁶³, die gewiss auf eine jahrelang anhaltende Gesichtslähmung⁶⁴—als Folgeerscheinung eines Schocks — zurückzuführen ist.

Noch erschreckender, da unter Umstaenden tödlich, war der Blitz. Der verschwundene Gott Telipinu donnert mit dem Blitzstrahl und "schlaegt die dunkle Erde drunten"⁶⁵.

In einem Ritualtext wird ein theoretischer Fall erzahlt, dass ein vom Blitzschlag getöteter Mensch rituell als unrein gilt und daher gereinigt werden muss:

"[Wen]n der Wettergott schrecklich donnert und einen Menschen, [sei es] im Tore sei es an einem anderen Ort, sei es [im] Hause schlaegt und er stirbt, so wird das, was er ihm [an] seinem Körper trifft, gereinigt. Niemand darf ihm etwas [weg]nehmen. . . . Auch die Sachen, die bei ihm angetroffen werden, nimmt eben der Mann des Wettergottes an sich; wenn bei ihm auch (irgend)welche Menschen angetroffen werden, bringt er auch jene nach ausserhalb, und der Mann des Wettergottes behandelt sie"⁶⁶.

Meteoritenfall

Ein einziger bisher belegter konkreter Fall, wo ein Land von einem sogenannten "Donnerkeil (?)" (GIS *kalmišana*—) getroffen wird, ist im 3. Regierungsjahr Muršilis II. (ca. 1342 v. Chr.) bezeugt. Während seines Feldzuges gegen Arzaḡa schmettert der Wettergott einen "Donnerkeil (?)", von dem das Land Arzaḡa, seine Hauptstadt Apaša und Uḫḫa—ziti, der König dieses Landes, bitter betroffen wurden⁶⁷. Diese Himmelserscheinung, die sowohl vom Ḫatti—Land und von Arzaḡa aus wie auch vom Heer Mursilis gesichtet wurde, muss sich demnach auf einer Höhe von 100-200 km abgespielt haben und mehr als ein "Donnerkeil" gewesen sein, ein Meteorit etwa

⁶³ A. Götze — H. Pedersen, *Muršilis Sprachlähmung (1934) Vs. 2ff.*

⁶⁴ Diese Deutung wird begünstigt durch die wörtliche Wiedergabe von MS Vs. 8f.: KAxU—iš—ša—mu—kán ta—pu—ú—ša pa—it "Der Mund ist mir auf die Seite gegangen", vgl. etwa, J. Friedrich, *OLZ (1936) Sp. 305*; A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East (1956) 230.*

⁶⁵ KUB XVII 10 II 33f., E. Neu, *StBoT 5 (1968) 173 mit weiterer Lit.*

⁶⁶ KBo XVII 78 I 1ff. = E. Neu, *StBoT 12 (1970) 46.*

⁶⁷ KBo IV 4 Vs. II 15ff. = KUB XIV 15 Vs. II 2ff. = AM S. 46. Cf. N. van Brock, *RHA 22/75 (1964) 142.*

oder Steinregen, wie schon von E. Forrer richtig gedeutet wurde⁶⁸. Vielleicht geht die "Gesichtslahmung" (s. oben) Mursilis II. auf dieses schreckliche Erlebnis zurück.

Ein Meteoritenfall ist im Traum des Jaegers Kešši bezeugt: "Einen vierten Traum < sah er > : ein mächtiger Dioritstein fiel vom Himmel herab und schlug Gesinde und einen Gottesmann nieder"⁶⁹.

Ob sich hinter den "Sternschnuppen (?)" eine andere meteorologische Katastrophe verbirgt, ist nicht sicher auszumachen⁷⁰.

Hungersnot

Die hethitische Wirtschaft beruhte hauptsächliche auf Ackerbau und Viehzucht⁷¹, deren Produkte die Grundnahrungsmittel für die Bevölkerung lieferten. Die bisher gedeuteten Landwirtschaftserzeugnisse sind Getreidearten wie Weizen, Gerste, Roggen; Gartenpflanzen wie Erbse, Saubohnen, Wicke, Rüben, Lauch, Bohnen, Sonnenblume, Kümmel, Sesam, Koriander, Gurke, Zwiebel, Knoblauch, Krokus, Teufelsdreck, Kresse, Dill und Früchte wie Trauben, Apfel, Bergapfel, Feige, Oliven, Datteln, Pflaume (?), Granatapfel, Birne, Mandel, Erdnüsse, Aprikose⁷² und Tiere wie Rind, Schafe, Ziege, Schwein, Reh, Hase, Fisch, verschiedene Vögel und Honig⁷³.

Wurde die Produktion dieser Lebensmittel durch Dürre, Überschwemmung, Missernte, Pflanzen- und Tierkrankheiten, kriegerische Verwüstungen oder Plünderungen⁷⁴ usw. verhindert, so kam es zu

⁶⁸ E. Forrer, *Forschungen I* (1926) 49ff.

⁶⁹ KUB XVII 1 // II 4ff. = J. Friedrich, *ZA NF 15* (1950) 236: (4) 4-an-na-za-kán za-aš-ḥa-in < a-uš-ta > nu-kán da-aš-šū-us^{NA4} k[(u-un-ku-nu-uz-z)i-iš] (5) ne-pi-ša-az kat-ta ma-uš-ta-at nu-kán SAG.GEMÉ.İRMEŠ DINGIR-aš?-[ša? (LÚ-ja)] (6) kat-ta ta-ma-aš-[(ta)].

⁷⁰ Z. B. KBo XXI 41 + Rs. 2, 21: ma-aḥ-ḥa-an-ma MUL-aš ḡa-at-ku-uz-zi wörtl. "wenn ein Stern springt".

⁷¹ A. Goetze, *Kleinasien*² (1957) 118. Cf. K. K. Riemschneider, *ArOr.* 33 (1965) 333ff.; I. M. Diakonoff, *MIO 13* (1967) 313ff.; J. G. Macqueen, *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor* (1975) 77.

⁷² H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası* (1974) 1ff.; H. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum* (1974) 60ff.

⁷³ H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası* (1965) 1ff.; Hoffner, op. cit. S. 121ff.

⁷⁴ S. z. B. in AM KBo IV 4 I 41ff., II 63f.; KBo V 8 I 40; KUB XIV 15 I 11ff.; 16 II 10ff. und 10 Jahre dauernde kaškaicische Verwüstungen in Ḥatt. II 15; Verhungern und Verdursten der feindlichen Bevölkerung auf einem Feldzug z.B. Anitta Rs. 46; KUB XIV 15 III 45ff. = AM 56; XIX 37 III 54 = AM 178.

Hungersnöten (*kašt-*), die im alten Kleinasien keine Seltenheit waren⁷⁵. Nach der Häufigkeit der Belegstellen zu urteilen, war Hungersnot unmittelbar verbunden mit Getreideknappheit, woraus zu erschliessen ist, dass Getreide das Hauptnahrungsmittel auch der Bevölkerung des hethitischen Kleinasien gewesen ist. Die ins Hethitische übersetzten babylonischen Omina geben die Aussichten bekannt, ob in einem Jahr das Getreide gut gedeihen wird (EBUR_x SIG₅-ant-), knapp wird (EBUR_x tepaueš-), oder ob es von verschiedenen Schaedlingen gefressen wird⁷⁶. Welche Rolle dem Getreide dabei zukommt, zeigt der folgende Analogiezauber: "Wie das Getreide die Menschheit, Rind, Schaf und die ganze Tierwelt am Leben erhaelt, so soll dieses Getreide ebenso den König, die Königin und dieses Haus vor der ungünstigen Sache (*kallarit uddanaz*) am Leben erhalten"⁷⁷. In einer Fluchformel wird einem Menschen, der "böse Zunge" treibt, gewünscht, dass "ihm das Getreide nicht wachsen möge"⁷⁸. Das Misswachstum des Getreides wird also als eine sehr schlimme Angelegenheit betrachtet. Daher wimmeln die Texte von Bitten an die Götter, das Getreide möge gut gedeihen⁷⁹.

Massnahmen gegen Hungersnot waren den Hethitern anscheinend nicht bekannt, obschon das Vorhandensein von Getreidevorräeten philologisch⁸⁰ und archaeologisch⁸¹ nachgewiesen werden kann; sie dürften jedoch für Dynastieangehörige, Soldaten und Priester ein-

⁷⁵ H. Klengel, *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Altorientalische Forschungen I* (1974) 165-174; ders. *SMEA 16* (1975) 184 Anm. 15.

⁷⁶ KUB VIII 1 III 8ff.; 11 Vs. 11; 35. 11ff.; XXXIV 7 r. Kol. 12, J. Friedrich, *SV II* (1930) 32f.; H. Otten, *OLZ 60* (1965) Sp. 547; H. Hoffner, op. cit. S. 85f.; H. Berman, *Festschrift Güterbock* (1974) 59f.

⁷⁷ KBo IV 2 I 58ff., Hoffner, op. cit. S. 61.

⁷⁸ KUB XVII 28 Vs. II 4off.: (40) *ku-iš DUMU.L[Ú.U.LÜLU-]za la-a-la-an DINGIRMEŠ-na-aš (41) pi-ra-an [ka]r-ap-ta ku-iš-mu-uš-ša-an DINGIRMEŠ-uš (42) EGIR-an ú?-e-ri-it nu iš-ḫa-aš ka-ri-an-za (43) ma-aḫ-ḫa-an ḫa-ta-an-za a-pi-el-la e-eš-ša-ri (44) É-ŽU QA-TAM-MA ḫa-a-du nu-uš-ši-iš-ša-an DINGIRMEŠ-uš? (45) LÜMEŠ BE-LU-TI-ia i-da-a-lu IGHIA-ya ú-ya-an-du (46) nu-za DUMU-uš DUMU.SAL li-e ḫa-a-ši nu-uš-ši ḫal-ki-iš (47) li-e ma-a-i.*

⁷⁹ KUB XV 11 + KUB XLVIII 118 Vs. II 5ff.; XXXVI 97 IV? 9. Vgl. die fragmentarische Orakelanfrage KUB XVI 76. 11 = O. R. Gurney, *AAA 27* (1940) 114; s. noch oben S. 449f.

⁸⁰ Vgl. A. Archi, *OrAnt. 12* (1973) 214ff.; H. Klengel, *SMEA 16* (1975) 184 mit Anm. 15.

⁸¹ P. Neve, in *Boğazköy IV* (1969) 14.

gerichtet worden sein. Der oben zitierte Pimpira-Text empfiehlt dem König, einem Kranken Brot und Wasser zu geben⁸², was wohl als ein "topos" verstanden werden kann⁸³. § 172 der hethitischen Gesetze trifft die bisher einmalige Regelung, dass derjenige, der einen freien Mann in einem Hungerjahr am Leben erhaelt, von dem Geretteten Ersatz erhalten soll. Ist der Gerettete ein Unfreier, so soll er 10 Sekel Silber zahlen. Die Gerichtsprotokolle nennen ebenso in einer schlecht erhaltenen Stelle ein "Hungerjahr"⁸⁴.

Auch eine Reihe mythisch-religiöser Texte erwahnen Hungerjahre; so der Telipinu-Mythos, das Ullikummi-Lied, das Kešši-Maerchen, der Hedammu-Mythos, eine Evocatio von Grenzgöttern und schliesslich Omentexte⁸⁵, ohne sich jedoch auf eine bestimmbar historische Notzeit beziehen zu lassen. Dass diese Erwahnungen aber eine historische Reminiszenz bilden, ist ganz sicher.

Auf eine konkrete Hungersnot im Heerlager bezieht sich die Nachricht in dem Brief eines Beamten namens Kaššu an den namentlich nicht erwachten Grosskönig. Der Absender bittet hier vielleicht den König um die Sendung von Getreide für die hungerleidenden Truppen⁸⁶. Eine andere Notzeit laesst sich vielleicht in die Regierungszeit von Arnuwanda - Ašmunikal (ca. 1440 - 1420 v. Chr.) datieren, falls das Zürnen und das folgende Verschwinden eines Gottes so verstanden werden kann⁸⁷.

Andere konkrete sporadische Nachrichten beweisen, dass die Hethiter aus Aegypten und der Levante Getreide bezogen haben, was eine Hungersnot in Ḫatti voraussetzen würde. So handelt ein Brief von Ramses II. an Ḫattušili III. kurz nach dem Abschluss des Friedensvertrages (1270 v. Chr.) von der Verschiffung von Getreide

⁸² KBo III 23 // Vs. 5.

⁸³ Cf. J. Friedrich, *ZA NF* 9 (1936) 292.

⁸⁴ KUB XL 86 Rs. 11; 91 Rs. 5 = R. Werner, *StBoT* 4 (1967) 30, 32f.

⁸⁵ Die Belegstellen bei H. Klengel, *AoF* I (1974) 165 mit Anm. 2-7.

⁸⁶ KBo XVIII 54 Rs. 3ff.: (3) *ka-a-ša-ká[n*] (4) *Ü A-NA ERÍNMEŠ*
 [ ] (5) *ka-a-aš-ti za[-*] (6) *A-NA GAL DUB.ŠARMEŠ*
 [ ] (7) *nu-uš-ma-aš ḫal-ki-in* [ ]. Zu Rs. 11ff. s. E. Neu, *StBoT*
 5 (1968) 44f.

⁸⁷ KUB XXXIII 15 // . H. Otten, *Telipinu* (1942) 55f.; E. Laroche, *RHA* 77 (1965) 119f. ergaenzen XXXIII 15.7 *DIŠKUR/DIM*; in *FW* 3 (1966) 137 denkt jedoch Otten an Telipinu.

nach Ḫatti⁸⁸. Diese Nachricht wird von hethitischer Seite durch einen Brief Puduḫepas an Ramses⁸⁹ bestäetigt. Puduḫepa versucht hier vom Pharaos gegen NAM.RA-Leute, Rinder und Schafe, die sie ihrer Tochter als Mitgift zu deren Vermaehlung mit dem Pharaos geben werde, Getreide zu bekommen, mit der Begründung: im Ḫatti-Lande sei kein Getreide vorhanden. Es scheint, dass der hethitische Prinz Ḫišmišarruma, der späetere König Tutḫalija IV., in diesem Zusammenhang nach Aegypten geschickt wurde⁹⁰. Eine Inschrift des Pharaos Merneptah (1224-1214 v. Chr.) bezeugt, dass um 1222 v. Chr., also waehrend der Regierungszeit Arnunandas III., wegen Hungersnot Getreide nach Ḫatti geschickt wurde⁹¹. Ebenso bezeugen die Texte aus Ugarit aus der Zeit des letzten ugaritischen Königs 'Ammurapi die Versendung von Getreide nach Ḫatti⁹².

Der Brief eines hethitischen Königs an einen Vasallen oder einen hohen hethitischen Beamten in Ugarit oder Alalah Bo 2810 handelt wiederum von einer Hungersnot in Ḫatti⁹³. Der Absender beklagt sich darüber, dass angesichts der verheerenden Hungersnot in seinem Lande, naemlich Ḫatti, die mit Getreide beladenen Schiffe nicht rechtzeitig am Zielort angekommen seien. Die genaue Datierung dieses Briefes innerhalb der hethitischen Grossreichszeit ist aber nicht möglich, da es in Ḫatti des öfteren Hungersnöte gab. Von einer Hungersnot waren natürlich nicht nur Menschen, sondern auch Tiere betroffen. Darüber berichten uns aber die Texte nichts. Die althethitische Palastchronik schreibt in einem unklaren Kontext, dass "die Rinder Wasser trinken sollen"⁹⁴. In einem Gerichtsprotokoll ist die Rede davon, dass die Schafe vor Hunger gestorben sind

⁸⁸ KUB III 34 Rs. 15ff. = A. Goetze, *JCS* 1 (1947) 247ff.; E. Edel, *Geschichte und Alles Testament*, Fs. A. Alt (1953) 54f.; H. Klengel, *AoF* I (1974) 167.

⁸⁹ KUB XXI 38 Vs. 17f., W. Helck, *JCS* 17 (1963) 88; R. Stefanini, *Atti dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria" XXIX* (1964-65) 7.

⁹⁰ W. Helck, *Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (1962) 232ff.; H. Klengel, loc. cit.

⁹¹ J. von Beckerath, *Abriss der Geschichte des alten Aegypten* (1970) 44.

⁹² RS 18.38 = PRU V Nr. 60; RS 18.147 = PRU V Nr. 61; RS 26.158 = Ugaritica V Nr. 171, s. Cl. - A. Schaeffer, *Ugaritica V* (1969) 722ff.; Klengel, op. cit. S. 168ff.

⁹³ Bearbeitet mit früherer Lit. von Klengel, op. cit. S. 170ff.

⁹⁴ KUB XLIII 75 Vs. 16.

(*kašti akir*)⁹⁵, es ist aber nicht auszumachen, ob infolge der Hungersnot oder mangelhafter Pflege.

Schaedlinge

Hunger konnte auch durch Schaedlinge verursacht werden, die das Getreide oder die Früchte gefressen oder vernichtet haben. Die Omentexte erwahnen in ihren Apodosen viele Schaedlinge, an erster Stelle Heuschrecken⁹⁶, die in Wirklichkeit nicht allzu oft in Zentralanatolien, viel haeufiger aber in Südostanatolien die Getreidefelder kahlgefressen haben müssen. Dies ist den Gebeten Muršilis II. zu entnehmen, denn sie erwahnen nebst bösem Fieber⁹⁷, Seuche und Hungersnot auch Heuschreckenplage⁹⁸, vier üble Katastrophen, die das Ḫatti-Land waehrend der Regierungszeiten Šuppiluliumas I. und Muršilis II. heimgesucht haben müssen. Aehnliche Aufzählungen in fast derselben Reihenfolge bezeugt auch das Evocationsritual KUB XV 34 + II 46ff., wo das Zeichen BURU₆ sehr schlecht erhalten und die Lesung daher unsicher ist⁹⁹. Hier wird von den Zederngöttern verlangt, sie mögen das Böse, böse Krankheit, Fieber, böse Seuche, Heuschrecken (?) und schlechtes Befinden (?) vernichten. Die Existenz der Heuschrecken, die die Aecker der Kaš-kaer im Norden Zentralanatoliens kahlfrassen, bezeugen auch die

⁹⁵ KUB XXVI 69 VI 10ff. = R. Werner, op. cit. S. 44.

⁹⁶ *maša-*, BURU₆: KUB VIII 1 Vs. II 16-17: [W]enn am 10. Tag der Mond stirbt, werden im Lande [He]uschrecken erscheinen und die Erntetraege fressen" und Rs. III 3. Zur Lesung *mašana-* an dieser Stelle s. H. Otten, *OLZ* 60 (1965) 547; H. Hoffner, *Alimenta* (1974) 92.

⁹⁷ (<) *tapašša-*. Die Bedeutung dieses Wortes, das als "Fieber, Hitze, Plage" gedeutet ist (B. Hrozny, *BoSt.* 3, 1919, 30 Anm. 3; F. Sommer - H. Ehelolf, *Papanikri*, 1924, 13 Anm. 1; O. R. Gurney, *AAA* 27, 1940, 99; J. Friedrich, *HW* 1952-54, 211; E. Laroche, *DLL*, 1959, 92) liegt im Bereiche von "warm sein", idg. *tep-*, lat. *tepor*, altind. *tapas*, s. J. Pokorny, *IEW* I (1959) 1069f., es ist aber nicht naeher bekannt, um was für eine Katastrophe es sich dabei handelt. Es trifft jedoch Staedte wie auch Personen: KBo II 2 I 3, 12, 23, 45, 54, II 11, 18; XIII 62 Vs. 7; KUB V 2.10; 4 + XVIII 53 Vs. I 20; VI 14 Vs. 14; IX 34 II 1; XV 34 + II 47; XVI 4.6; XVIII 12 II 11, 15; XXII 45 Vs. 34; XXIV 1 // III 16; VBoT 136.12.

⁹⁸ XXIV 1 III 17; 2 II 11 = 1 IV 8 = O. R. Gurney, *AAA* 27 (1940) 22, 32, 74; H. Ertem, *Fauna* (1965) 165; Hoffner, *Alimenta* (1974) 92; Klengel, *AoF* I (1974) 166 mit Anm. 8-9.

⁹⁹ L. Zuntz, *Scongiri* (1937) 506 liest *li-e*. A. Goetze, *JCS* 11 (1957) 11 und nach ihm V. Haas, *AOAT* 3 (1974) 194 lesen NAM!¹HLA.

Briefe aus Maşat, die z. Zt. von Herrn Prof. S. Alp bearbeitet werden¹⁰⁰.

Andere Insekten und Tiere, die dem Getreide schaden und in den Texten bezeugt sind, sind *Kornwurm* (Uḫ.ŠE), *Skorpion* (GÍR.TAB), *Schlange* (MUŠ), *Maus* (PIŠ.TUR), eine *Wurmart*, die in den Texten "Tier der Erde" (*ḫuitar taknaš/daganzipaš*) genannt wird, *Larve* (*mutgalla-*) *Zwergheuschrecke* (*dwarf locust*) (*zerliš*), eine andere *Larvenart* (*akkantaš ḫulali-*), *Grille* (*zar_x -zar_x-ra-aš*), *Motte* (?) (*pašpanaš*), *mišariš* (Bedeutung unbekannt), *Ameise* (*lala(k)ueša-|lalakuešna-*) usw.¹⁰¹.

Brand

Braende, die während der Erntezeit auf den Feldern, in Wäldern oder in hölzernen Wohnanlagen entstehen, – sei es durch Menschenhand¹⁰² oder durch Naturereignisse wie Blitz oder Erdbeben – müssen auch unter den Naturkatastrophen behandelt werden. Auf Feldbraende, die sich in der Erntezeit ereignen, wenn das Getreide reif und trocken ist, bezieht sich sicher die Apodosis eines astrologischen Omens:

"Wenn im September ein Stern vom Himmel faellt, des Landes Feld wird mit Feuer verbrannt werden"¹⁰³. §§ 105-106 der Hethitischen Gesetze sehen

¹⁰⁰ Mündl. Mitteilung von Herrn Prof. S. Alp.

¹⁰¹ Ertem, *Fauna* (1965) *passim*; Hoffner, *Alimenta* (1974) 86ff. mit früherer Lit. KUB XXXI 127 // +Vs. I 54f. bezeugt ein anderes schaedliches Tier *mi-e-ua-aš-ti-iš/mi-e-ua-aš-te-eš* (Pl.), das das Getreide frisst: *m. ḫal-ki-in ka-ri-ip-pa-an-du*.

¹⁰² In den Kriegsberichten kommt es öfter vor, dass die Staetde verbrannt werden (*uarnu-*, *arḫa uarnu-*, *lukkai-*). Folgende Textstellen habe ich gesammelt: KBo II 5 I 3, IV 10; KBo III 4 I 35, II 6, III 65, 88, IV 28, 31; IV 4 III 39, 41, 44, 53; V 8 I 26, 28, 36, III 22, IV 18; VI 28 + Vs. 15; VII 17 + XVI 13.10; VIII 34 + XVI 12.5, 7; X 2 I 35, 42f., III 35, 39; XIV 20 + I 26, 28, 30, 32, 34, 39; KUB XIV 15 I 3, 6; 16 I 29, II 6; 20.22, 24; 29 I 19; XIX 23 Vs. 15; 30 I 9, 12; 37 II 14, III 4, 29, 32, 33, IV 14, 16; 39 II 8, 14; XXII 25 Vs. 10, 41, Rs. 14; XXIII 20.13; XXVI 74.5 (?); XXXIV 36.8; XXXVI 98 c (+) Rs. 7 (die Wege/Strassen werden verbrannt); Anitta Rs. 69; DS Fr. 4 B II 5, 6; Fr. 11B II 11; Fr. 13D IV 36; Fr. 25 I [22], 23; Fr. 27 I 4; Fr. 34 I 6, 7, 11, 22, 23, 34, 35f., 37f., 39f., 40, 43, 46; Fr 35 II 32; Fr. 50.20; Madd. Rs. 41, 54; Taw. I 2. Das Anzünden eines Hauses und eines Schuppens erwahnen §§ 98-100 der hethitischen Gesetze, vgl. dazu H. Petschow, *ZA NF 21* (1963) 237ff.

¹⁰³ KUB VIII 25 (+) Vs. I 7ff.: (7) *ták-ku I-NA ITU.KIN.DINANNA na-aš-ta* (sic!) *MUL-aš* (8) *ne-pi-ša-az kat-ta ma-uš-zi KUR-ja-aš* (9) *A.ŠA ku-ra-aš IZI-it u-a-ar-nu-ta-ri*.

gegen einen vorsatzlich in Gaerten verursachten Brand Geldstrafen vor. Besonders Braende in Staedten werden keine Seltenheit gewesen sein. So legt Puduḥepa vor Kataḥḥa, der Stadtgöttin von Ankuḥa, ein Gelübde ab, falls die Stadt nicht ganz abbrennen wird:

“Wenn Ankuḥa, die Stadt, davonkommt, sie nicht ganz abbrennt, so werde ich der Göttin Kataḥḥa eine Stadt aus Silber machen”¹⁰⁴.

Einem Brief Abimilkis von Tyr an Amenophis IV. (1365-1349 v. Chr.) entnehmen wir, dass die Haelfte der Stadt Ugarit von einem Brand vernichtet worden ist¹⁰⁵. Die Bēl Madgalti – Instruktion II 27ff. schreibt vor, wie vorsichtig man in einer Festung mit Feuer umgehen muss:

“Holz (?) (und) eine Fackel nehme niemand zur Einquartierung heran. In der Festung zünde niemand Feuer an”¹⁰⁶.

Einen aehnlichen Sinn wird auch die Stelle in der HAZAN-NU-Instruktion haben :

“Dazu aber, welcher Vogt oben in Hattuša (ist), wenn er die Wachleute zur Wache (auri) ruft oder er (sie) zur ersten Wache ruft, löscht das Feuer. (Wenn) er zur mittleren Wache ruft, soll das Feuer geschützt sein”¹⁰⁷.

Die Instruktion an die Tempelleute gibt folgende strenge Anweisung:

“Daz[u ab]er, seid insachen des Feuers sehr vorsichtig. Wenn in dem Tempel ein Fest (ist), bewachtet das Feuer sehr. Sobald es aber Nacht wird, löscht das Feuer, das im Herd übrigbleibt, mit Wasser gut. Wenn hier und da irgendwelches Feuer (oder) aber trockenes Holz (ist), wer es löscht (soll gut löschen). (Wenn) in dem Tempel seiner Gottheit eine Sünde (d. i. Brand) entsteht, wird etwa der Tempel allein zugrundegehen? Geht nicht auch die Stadt

¹⁰⁴ KUB XV 1 Rs. III 17ff., 22ff., 27ff. S. an dieser Stelle F. Sommer, *KlF I* (1927-30) 122.

¹⁰⁵ J. A. Knudtzon, *EA* (1915) 625, 1017; vgl. aber M. S. Drower, *CAH*³ II/2 (1975) 134.

¹⁰⁶ E. von Schuler, *HDA* (1957) 44.

¹⁰⁷ KBo XIII 58 // Rs. III 13ff.:

(13) an-da-ma-kán LÚNIMGIR ku-iš URUḤa-at-tu-ši še-ir (14) ma-aḥ-ḥa-an LÚMEŠ EN.NU.UN a-ú-ri ḥal-za-a-i (15) na-aš-ta ḥa-an-te-iz-zi ḥa-a-li an-da ḥal-za-a-i (16) pa-aḥ-ḥur-ya ki-iš-ta-nu-ut-ten iš-tar-ni-ja-ja-kán (17) ḥa-a-li an-da ḥal-za-a-i pa-ḥur-ya (18) pa-aḥ-ša-nu-ya-an e-eš-du. S. H. Otten, *BagMitt.* 3 (1963) 94f. mit Anm. 18.

*Hattuša (und) des Königs Vermögen zugrunde? Wer die Sünde begeht, wird samt seiner Nachkommenschaft zugrundegehen*¹⁰⁸.

Während der Regierungszeit Urḫi-Tešubs scheint der Palast zu Hattuša einem Brand anheimgefallen zu sein, wenn die Nachricht in einem Brief Puduḫepas an Ramses II. nicht eine Verleumdung gegen Urḫi-Tešub oder eine andere Ausrede ist, um zu rechtfertigen, dass Geschenke eventuell nicht nach Aegypten abgesandt wurden¹⁰⁹.

Einige Male werden in den Wahrsagetexten Orakelanfragen über eine "Feuerangelegenheit" (INIM IZI) gestellt¹¹⁰, die sich wohl auf Braende beziehen.

Ein fragmentarischer Text, KBo XVI 52, wahrscheinlich ein Brief eines Hethiterkönigs¹¹¹, handelt von einem Brand im *hešta*-Haus, der gelöscht wurde. Bestimmte Leute werden wegen einer im Text nicht erhaltenen Angelegenheit vereidigt, die Worte nicht zu verfaelsen (Vs. 2ff.). Der König zieht vielleicht aus einem früheren Brand im *hešta*-Haus eine Lehre und gibt die Anweisung, dass die für das *hešta*-Haus zustaendigen Leute hinsichtlich des Feuers vorsichtig sein und das Feuer taeglich löschen müssen (Vs. 5ff.), um die Brandgefahr, wie sie früher (?) im *h.*-Haus entstanden war (Rs. 5ff.), zu vermeiden. Der vorauszusetzende Brand im *h.*-Haus und diesbezügliche Anweisungen des Königs machen es wahrscheinlich, dass Vs. und Rs. der Edition zu vertauschen sind¹¹².

Dieser Text lautet in Umschrift:

KBo XVI 52

Vs. ?

1' [	]	x	x	[
2' [	-k]	án	^{LÜ} HA	[-ZÁ-AN-NU?]

¹⁰⁸ KUB XIII 4 // III 44ff. = E. H. Sturtevant, *JAOS* 54 (1934) 363ff.; Sturtevant - G. Bechtel, *Hittite Chrestomathy* (1935) 148ff.; A. Goetze, *ANET*³ (1969) 207ff. Eine freie Übersetzung ohne Kommentar bietet M. Witzel, in: *Studia Anselmiana* 27/28 (1951) 478ff. an.

¹⁰⁹ KUB XXI 38 Vs. 10: É KUR URUPA-ti-za ŠEŠ-IA GIM-an ša-ak-ti na-at-za am-mu-uk Ú-UL ša-a[g?-ga-aḫ-ḫi nu ḫu-u-ma-an ar-ḫa u-a-a]r-nu-u-a-an É-n[a ku-it]. Anders R. Stefanini, *La Colombaria XXIX* (1964-65) 6.

¹¹⁰ KUB V 4 + Vs. II 11; II IV 55; XVIII 12 + I 47.

¹¹¹ So A. Kammenhuber in ihrer Besprechung *Or* 39 (1970) 560.

¹¹² So richtig schon A. Kammenhuber, l.c.

3'	[	<i>iš-ḫi-ú-la-aḫ-an (-)x[?]</i>
4'	[	<i>ud-da-a]r ú-e-ḫi-iš-kán-zi</i>
5'	[	IZI?-]aš <i>ut-tar me-ik-ki</i>
6'	[	<i>[na-aḫ-ḫa-an-te-eš e-eš-ten IZI É]ḫé-iš-ti-i UD.KAM-li</i>
7'	[	<i>[ki-iš-ta-nu-ut-ten?]x nu INIM IZI me-ik-ki</i>
8'	[	<i>[na-aḫ-ḫa-an-te-eš e-eš-ten]</i>
<hr/>		
9'	[	<i>]x QI-BI-MA ka-a-ša ḫi-in-ga-ni</i>
10'	[	<i>]SISKUR GIM-an SIXSÁ-at</i>
11'	[	<i>IŠ-TU?] É.GAL^{LIM} pa-ra-a ne-i-e-ir</i>
12'	[	<i>kiš-]an me-mi ŠA^{BI} KUR.KUR^{MES}</i>
		<i>URUGIŠ.PA-ḡa-kán</i>
13'	[	<i>DUT] U?^{SI} I-NA^{ID} Ma-a-la</i>
14'	[	<i>] x x x x-an-zi</i>
15'	[	<i>] x x x</i>
Rs. ?		
1'	[	<i>] x x [</i>
2'	[	<i>]ú-da-an-zi[</i>
3'	[	<i>] an-da kiš-an me-ma-i[</i>
<hr/>		
4'	[	<i>] ú-te-ir KUR GIŠ.PA-ti-ḡa-ḡa[</i>
5'	[	<i>(-)a]n-da-ma IZI Éḫé-iš[-ti-i]</i>
6'	[	<i>-m]a nam-ma uk-tu-ri-e</i>
7'	[	<i>IZI ku-i]t kiš-ta-an e-eš-ta</i>
8'	[	<i>] x nu LUGAL-uš UL ša-ag-ga-aḫ-ḫu-un</i>
9'	[	<i>Éḫé-i]š-ti-i te-eš-ḫa-ni-at-ta!-at</i>
10'	[	<i>EG]IR-iz-zi-an me-mi-ir</i>
11'	[	<i>] x-ru-la-az EGIR-pa</i>
12'	[	<i>] x UL ku-it-ki</i>
13'	[	<i>] x x a-ri-ḡa-nu-un?</i>

Im Zusammenhang mit Braenden muss noch darauf hingewiesen werden, dass nicht alle Brandschichten in den Ausgrabungen, so umfangreich und ausgedehnt sie auch sein mögen, mit einer "Invasion" oder "feindlichen Eroberung" in Verbindung gebracht werden sollten¹¹³.

¹¹³ Man lese oftmalige Verheerungen grosser Stadtteile Istanbuls durch sich alljaehrlich wiederholende Braende bei Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde Istanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, Istanbul (1963) 3-56.*

Erdbeben

Eine der schrecklichsten und für die damalige Zeit mysteriösesten Naturkatastrophen ist gewiss das Erdbeben mit seinen verheerenden Folgen. Auch wenn es nicht immer gravierende Wirkungen hatte, ist allein das Beben als solches für die Menschen aller Zeiten phänomenal genug gewesen. Nicht einmal die griechischen Philosophen vermochten dieses Mysterium richtig zu entraetseln, doch sehen wir die ersten richtigen Ansaetze bei den ionischen Naturphilosophen¹¹⁴.

Im Altertum gibt es im Mittelmeerraum kaum eine Stadt, die nicht durch ein Erdbeben erschüttert worden waere. Besonders verheerend wirkte das Erdbeben an den Küstengebieten durch zusaetzliche Wellenflut.

Grosse Teile Kleinasiens liegen auch in der Erdbebenzone, wie die vom türkischen Bau- und Siedlungsministerium herausgegebene Karte zeigt¹¹⁵:

Staerke 1: das gesamte mittlere Pontusgebiet ausschliesslich der Küstenstreifen nördlich der Linie Horasan – Erzurum – Erzincan – Amasya – Tosya – Ilgaz – Bolu – Sakarya – Marmarameer – Bandırma – Çan, die ganze aegaeische Küste, Karien, das Gebiet von Hatay, Maraş und das östliche Kilikien.

Staerke 2: Ostanatolien, die nördlichen und südlichen Teile des Pontusgebiets, die Innenaegaeis und der Westen Zentralanatoliens, das Kırıkkale – Yozgat – Kırşehir – Dreieck, die Umgebung von Kayseri, Malatya, Elâzığ, Bingöl, Kilikien, Iskenderun und Dörtüol.

Staerke 3: das binnenlaendische Gebiet vom östlichen Pontus, das Küstengebiet vom mittleren Pontus, Paphlagonien, die Eskişehir – Bilecik – Güzül – Linie, Akdağmadeni, Niğde, das Gebiet zwischen Maraş und Elbistan, Urfa und Pisidien.

Staerke 4: der Süden Ostanatoliens, Südostanatolien, Pamphilien, Kilikia Tracheia und einige Teile Zentralanatoliens.

Nach dieser Beschreibung liegt Boğazköy in einem erdbebenfreien Korridor unmittelbar südlich von Kadişehir – Çekerek – Alaca – Sungurlu – Kalecik – Ankara – Polatlı. Ca. 10 km nördlich und 30 km

¹¹⁴ Capelle, *RE Suppl. IV Sp. 346ff.*

¹¹⁵ *T.C. İmar İskân Bakanlığı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası (1963).*

südlich von Boğazköy liegen die Erdbebenzonen mit Staerke 2; 60 km nordöstlich liegt die Zone mit Staerke 1.

In der Antike sind Palaestina und Syrien Epizentren gewesen, die zumindest die südlichen Gebiete Kleinasiens auch seismisch beeinflusst haben. Im Hinblick auf Haeufigkeit und Staerke von Erdbeben steht Kleinasien an zweiter Stelle nach China¹¹⁶.

Archaeologisch nachweisbare Erdbeben haben sich in Knossos um 1700 und 1575 v. Chr.¹¹⁷, in Demirci Höyük¹¹⁸, in Ugarit um 1365 v. Chr.¹¹⁹, in Troja II¹²⁰, IV¹²¹, VI¹²², in Tarsus I¹²³ und in Alaca Höyük III, IV¹²⁴ ereignet. Chronologische Beziehungen zwischen diesen weit voneinander liegenden seismischen Zerstörungen herzustellen, ist schwierig; viele dieser Zerstörungen werden wohl von verschiedenen Erdbeben verursacht worden sein¹²⁵.

Ein Wort für Erdbeben gibt es im Hethitischen bisher nicht. Ebenso haben wir keine Erdbebenbeschreibung. Zwar sind zwei bruchstückhafte "Erdbebenomina", KUB XXXVII 163 und 164, in babylonischer Sprache in Boğazköy gefunden worden, aber sie sind wiederum ein typisches Beispiel dafür, wie wenig sich unsere Kenntnisse über Naturereignisse auf konkrete Faelle zurückführen lassen. Von diesen Fragmenten enthaelt Nr. 164 das Kolophon und gehört somit wohl zu Nr. 163. Geschrieben ist die Tafel von dem bekannten Oberschreiber UR.MAḤ-ziti¹²⁶, also im 13. Jh. v. Chr.

Die Omina sind nach Monatsnamen eingeordnet. Oben fehlen die Omina wohl vom nisannu bis ayāru – Monat also zwei Para-

¹¹⁶ Cl. – F. A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires)* (1948) XI f.; S. Lloyd, *Early Anatolia* (1956) 14. Cf. *Encyclopaedia Britannica* Vol. 7 (1969) 855.

¹¹⁷ F. Matz, *CAH³ II/1* (1973) 557.

¹¹⁸ Demirci Höyük wird von Dr. Manfred Korfmann ausgegraben. Frlid. Hinweis von meinem Kollegen P. Vértesalje, München. Vgl. nun den Vortrag des Ausgraebers im VIII. türkischen Geschichtskongress 11.10.1976.

¹¹⁹ Schaeffer, op. cit. S. XI, 2; M. S. Drower, op. cit. S. 134.

¹²⁰ Schaeffer, op. cit. S. 210.

¹²¹ Schaeffer, op. cit. S. 234.

¹²² Schaeffer, op. cit. S. XII, 5, 255ff.

¹²³ Schaeffer, op. cit. S. 5, 265, 274.

¹²⁴ Schaeffer, op. cit. S. 282, 294, 300.

¹²⁵ Lloyd, op. cit. S. 14.

¹²⁶ E. Laroche, *NH* (1966) Nr. 1758.

graphen. Unten fehlen sie vom Monat araḥsamnu bis addaru, also fünf Paragraphen. Erhalten sind somit fünf Protasen und ebensoviel Apodosen für die Monate Juli, August, September und Oktober. Die erhaltenen Apodosen sagen den Tod des Königs (Z. 1), feindliche Eroberung (Z. 2), Kleinwerden des Landes (Z. 4), Eintreten von Todesfaellen im Lande (Z. 7) usw. voraus, je nachdem, in welchem Monat das Erdbeben stattfindet (riḅu irūḅ):

KUB XXXVII 163:

- 1' [U₄ ŠÈ¹²⁷] ITU.SIG₄.GA] ri-i-bu i-ru-ub LUGAL id-d[a-ak]
 2' [   ]x L^UKÚR-šu KUR i-ir-ru[-ub]

 3' [U₄ ŠÈ] ITU.ŠU.NUMUN.A ri-i-bu i-ru-ub LUGAL x [   ]
 4' [ma-a-tum i-n]a? qáb-li-ti i-qal-li-il
 5' [   ] x-šu É.GAL^{LIM} in-na-ad-[din]

 6' [U₄ Š]È ITU.NE.NE.GAR ri-i-bu i-ru[-ub]
 7' [i-na ma-a-ti m]ú-tum ib-ba-aš-ši LUGAL-šu KUR il-la[-ak]

 8' [U₄ ŠÈ ITU.KI]N.^{PIN}ANNA ri-i-bu i-ru-ub KIŠ^{KI} i-ma-at[
 9' [   ]ib-b]a-aš-ši L^UKÚR ta-ḥa-az KUR x[

 10' [U₄ ŠÈ ITU. DU₆.K] Û ri-i-bu i-ru-ub x x x[
 Rest abgebrochen.

Die Deutung des für Erdbeben in Frage kommenden hethitischen Wortes *katkattiya-* mit seinem Kausativum *katkattinu-* und der denominalen Form von ersterem *katkattima-* ist auch heute nach dem Bekanntwerden des Vokabulars KBo XIII 2.5ff¹²⁸ sehr unsicher¹²⁹.

Im Kumarbi-Mythos beauftragt das Meer den Gott Impaluri, Kumarbi zu fragen, warum er wütend gegen sein (?) Haus gekom-

¹²⁷ Zu U₄ = šumma, ŠÈ = ina s. A. Falkenstein, *apud H. Ehelolf*, KUB XXX (1939) II; R. Labat, *AfO* 17 (1954-56) 150f.

¹²⁸ H. Otten, *ZA NF* 21 (1963) 283. Die Ergaenzung von N. van Brock, *RHA* 22/75 (1964) 138f. Z. 6 TA]RURU-IA = *katkattimaš-miš* nach Laroche's Vorschlag ist sehr unsicher, s. schon A. Goetze, *JCS* 18 (1964) 91; *JCS* 22 (1968) 19: ŠUH]RURU-IA = k. "Zustand der Erstarrtheit, Betaeubung (vor Angst)".

¹²⁹ H. G. Güterbock, *Kumarbi* (1946) 58; E. Laroche, *BSL* 52 (1956) H. 78; H. Otten, *ZA NF* 21 (1963) 283; N. van Brock, *RHA* 22/75 (1964) 138 f. treten für "zittern, beben, Erdbeben"; J. Friedrich, *JCS* 1 (1947) 279 für "niedersinken, niederdrücken, Niedergeschlagenheit" auf. Zur Wortsippe im hippologischen Gebrauch s. A. Kammenhuber, *Hippologia Hethitica* (1961) 333f.; A. Goetze, *JCS* 16 (1962) 33; ders. *JCS* 18 (1964) 91; Güterbock, *JAOs* 84 (1964) 272.

men sei, so dass das Haus von *katkattima*- und das Gesinde von Furcht ergriffen worden seien¹³⁰. Wie man sieht, geht aus dieser Stelle nicht eindeutig hervor, ob es sich hier bei *katkattima*- nur um Erdbeben handelt. Auf der anderen Seite ist von Kumarbi kein Epitheton als "Erderschütterer" bekannt, wie etwa Poseidon seit Homer.

Die zweite für Erdbeben zitierte Stelle ist die Autobiographie von Ḫattušili III., wo Šaušga (*IŠ-TAR*) von Šamuḫa Himmel und Erde *katkattenu*- macht, was wiederum sowohl "beben, erschüttern", wie auch ein anderes göttliches Phaenomen bedeuten kann¹³¹. Um dieses Wort eindeutig als "beben, Erdbeben" deuten zu können, brauchten wir nähere Folgen davon, etwa Zerstörung, baufällig werden eines Gebäudes wie im Akkadischen *anāḫu(m)* "baufällig werden"¹³² infolge von *rību* "Erdbeben".

Dagegen dürfte sich die Stelle in der Autobiographie von Ḫattušili III. auf ein Erdbeben beziehen: während des Bürgerkrieges zwischen Ḫattušili und seinem Neffen Urḫi-Tesub flieht dieser nach Šamuḫa und verschanzt sich in der dortigen Befestigung (ca. 1290 v. Chr.). Während Ḫattušili die Stadt belagert, stürzt die Stadtmauer von Šamuḫa ein (*katta uit*)¹³³. Es kann sich dabei nur um einen durch Erdbeben oder – weniger wahrscheinlich – durch Erdbeben verursachten Einsturz handeln, was von Ḫattušili willkürlich

¹³⁰ KUB XXXIII 98 II 5ff. = 102 II 7ff.

¹³¹ KBo VI 29 II 12f. = A. Götze, *MVAeG* 29, 3 (1925) 48. Etwas ähnlich beurteilt auch schon von H. M. Wolf, *The Apology of Ḫattušilis Compared with other Political Self-Justifications of the Ancient Near East* [University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan] (1967) 79.

¹³² *AHw* 48f.

¹³³ KBo VI 29 II 30 ff. = Götze, op. cit. S. 50. Der Deutungsversuch von R. Lebrun, *Šamuḫa, un Foyer religieux hittite* (1976) 13 mit *Ann.* 43 (nach E. Cavaignac, *RHA* 20, 1935, 127-129), Z. 32 als *GIŠZI ŠĀR* zu lesen und daraus die Länge der Stadtmauer von Šamuḫa auf ca. 3600 Ellen, also 1,8 km zu rechnen ist unwahrscheinlich. Etwas anders interpretiert wird die Stelle von W. H. Held, *The Hittite Relative Sentence* (1957) 26: *ŠA GIŠ.ZI 40 gipeššar* "... the fortification – 40 *gipessar* of wall – came down". Die Stelle ist nach wie vor sehr schwierig und es ist kaum über die seinerzeit von Götze erwogene Lesung *IḶ-ḶI-ḪI* / *GIŠZI.ḪI* hinwegzugelangen. Vielmehr würde man (32) ... *BĀD-eš-šar-ma ŠA IḶ-ḶI 40 gi-pi-eš-šar* (33) *kat-ta ú-it* lesen und übersetzen: "Die Mauer aus Holz (?), (naemlich) 40 Ellen (davon), fiel herunter", also *σχήμα καὶ ἔλον καὶ μέρος*. Zu *izzi*, Gen. Sg. für *iši* s. HW S. 308. Allerdings ist mir Mauer, bzw. Befestigung aus Holz im hethitischen Bereich anderweitig unbekannt [Zusatz: H. Otten, *ZA* 66 (1976) 301 *Ann.* 5 liest *GIŠšf*].

gedeutet und als günstiges Omen für sein Handeln dem göttlichen Walten (*para handandatar*) der Šaušga von Šamuḫa zugeschrieben wird.

Resümieren wir kurz, so können wir folgende konkrete Erdbeben erschliessen:

1. Ca. 1365 v. Chr. in Ugarit (gesichert durch horizontalen Einsturz der Mauer), also z. Zt. Šuppiluliumas I. Inwieweit es mit der um die gleiche Zeit in Ḫatti ausgebrochenen Pest in Zusammenhang zu bringen ist, sei dahingestellt.

2. Im letzten Regierungsjahr Urḫi-Tešubs, also ca. 1290 v. Chr. in Šamuḫa.

3. Z. Zt. Salmanassar I., d. h. entweder in den letzten Regierungsjahren Ḫattušilis III. oder zu Beginn der Regierung Tutḫalijas IV. in Ninive¹³⁴. Ob dieses Erdbeben in Ḫatti gespürt wurde, kann ebenfalls nicht ausgemacht werden.

¹³⁴ Die Inschriften Salmanassars I (1274 - 1245 v. Chr.) und Assur-rešiši's (1133 - 1116) bezeugen den Verfall des Ištar-Tempels zu Ninive durch ein Erdbeben. S. R. Borger, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften 1. Teil* (1964) 49, Z. 7; 103, Z. 9f.; D. J. Wiseman, *CAH³ II/2* (1975) 454.

YENİ TİP MERMER İDOLLER

ÖNDER BİLGİ

Afyon Arkeoloji Müzesinde teşhir edilmekte olan beyaz mermerden yapılmış iki idol, başlarının şimdiye kadar bilinenlerden değişik biçimde işlenmiş olmaları bakımından arkeoloji ile ilgilenenler yanında ziyaretçilerin de dikkatlerini üzerlerinde toplamaktadır. Söz konusu idollerin her ikisi de tesadüfi buluntu olup, birincisi Afyon ilinin 16 km. kadar kuzeyindeki Susuz Höyükte (Lev. I Res. 1) ve ikincisi ise Kusura'da (Lev. I Res. 2) sistematik kazıların kapanmasından çok sonra adı geçen müze tarafından satın alma yoluyla ele geçirilmiştir¹.

Gerek ölçüleri², gerekse yapıları bakımından Eski Tunç Çağı idollerinden hiçbir ayrılık göstermeyen bu eserlerin başlarının bir yanına birer çıkıntı işlenmiştir. Bu yönden de paralellerinden ayrılık göstermektedir. Kusura örneğinde daha az belirtilmiş olan bu çıkıntıların, idollerde saç veya bir çeşit başlığı mı temsil ettiklerine karar vermek oldukça güçtür, çünkü bu çağ Anadolu'sunda idoller, insan biçimli kaplar ve bir heykelcik dışında (örneğin Hasanoğlan ve Horoztepe)³ insan tasvirlerini yansıtan eserler yoktur. Diğer taraftan, bu çıkıntıların dinsel inançlarla ilgili olabileceği düşünülebilir. Ancak, eldeki veriler bu konuyu aydınlatacak düzeyde değildir. Bununla beraber, bu idollerin genellikle adı geçen çağ insanının dinsel inançlarını yansıtan semboller olarak kabul edilmeleri⁴ nedeni ile başlarda görülen bu çıkıntıların da dinsel inançlara bağlı bir özelliği yansıttığı göz önünde bulundurulabilir.

Gerek Anadolu'da, gerekse yassı mermer idollerin çok miktarda ele geçirildiği Ege Adalarında⁵ bugüne kadar yapılan araştırmalarda

¹ Bu idolleri yayınlamam için bana gerekli bilgiyi ve izni veren Afyon Arkeoloji Müzesi yetkililerine teşekkür etmeyi bir ödev bilirim.

² Susuz Höyük idolü: Yük. 9.9 cm. Kal. 1.4 cm., Kusura idolü: belden aşağı kısım kayıp; mevcut Yük. 10 cm., Kal. 1.6 cm.

³ Krş. "Hasanoğlan İdolü", *V. Türk Tarih Kongresi* 1960 s. 80 ve "The Statuette from Horoztepe", *Anatolia* III, 1958 Res. 19.

⁴ T. Özgüç; "Ön Tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1943-44.

⁵ C. Renfrew; "The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines", *American Journal of Archaeology* 73, 1969 s. 1-32 Levha 1-10.

bu tip eserlere rastlanılmamıştır. Bununla beraber, Beyce Sultan'da gerçekleştirilmiş olan sistematik kazılarda, XIV üncü mimari tabakada ortaya çıkarılmış kırık bir baş⁶, bu eserlerin kat'i tarihlenmelerini sağlaması yanında orijinal olduklarını da kanıtlar. Beyce Sultan'da bulunmuş olan ve yine beyaz mermerden yapılmış bu baş parçası tahribata uğramış olmasına rağmen bir zamanlar bir çıkıntıya sahip olduğunu göstermektedir⁷ (Lev. II Res. 3). Başlarında çıkıntı olan idollere gösterilebilecek diğer bir örnek ise, Karataş-Semayük'te ortaya çıkartılmış küp-mezar gömülerinden birinde ele geçirilmiştir. Ancak, M. Mellink, bu eserin başında görülen çentiğin (Lev. II Res. 4) başta kasdi olarak belirtilmek istenen bir çıkıntıyı göstermekten ziyade bu idolün mezara hediye olarak konulmadan önce başının kırılmasını sağlamak amacı ile yapılmış olabileceğinin ileri sürmüştür⁸. Hafir, bu işleme neden olarak Karataş-Semayük'te ortaya çıkarılan diğer bir çok küp-mezarlarda ele geçirilen idollerin başlarının boyunlarından kopmuş olarak bulduklarını göstermiştir⁹. Söz konusu eser 3 cm. yükseklikte ve 1 cm. kalınlıktadır. Bu boyutlardaki bir idolün başı koparılmak istense idi, diğer mezarlardaki idollerin çoğunda görüldüğü gibi baş boyundan veya boyun ortasından başta bu kadar derin bir iz bırakmadan el veya herhangi bir âlet yardımıyla rahatça gerçekleştirilebilirdi. Halbuki, çentik yukarıda bahsettiğimiz idollerde de görüldüğü gibi başın yan tarafında yer almakta fakat eserin küçüklüğü nedeni veya acele ile tamamiyle belirtilememiş bir durum göstermektedir.

Karataş-Semayük idolünde, ayrıca Susuz ve Kusura örneklerinde görülen küt kollar da belirtilmemiştir. Bu eksiklik ise, Geç Kalkolitik hatta Erken Kalkolitik devrin sonlarından itibaren Anadolu'da insan figürleri tasvirlerinde görülen yozlaştırmanın yani stilizasyonun bir neticesidir. Zâten, Karataş-Semayük mezarlığında ele geçirilen idollerin hiç birisi küt kollarla gösterilmemiştir¹⁰. Eski Tunç Çağı I'i

⁶ S. Lloyd - J. Mellaart; Beyce Sultan I, London 1962 Fig. F. 1 No. 20 Yük. 2 cm.

⁷ Bu kırık baş, Ankara Arkeoloji Müzesinde muhafaza edilmekte olan Beyce Sultan eserleri arasında bulunmamıştır.

⁸ M. Mellink; "Excavations at Karataş-Semayük, 1966", *American Journal of Archaeology* 71, 1967 Pl. 77 No. 14.

⁹ M. Mellink; a.y. s. 254.

¹⁰ M. Mellink; a.y. Pl. 77 No. 3 ve 15, "Excavations at Karataş-Semayük, 1963" *American Journal of Archaeology* 68, 1964 Pl. 82 No. 24.

temsil eden Beyce Sultan'ın XVII inci mimari tabakasında ele geçirilen idollerin tamamı küt kollu olarak işlenmişlerdir¹¹. Beyce Sultan'ın XVII inci mimari tabakasından sonraki idoller hem küt kollu hem de kolsuz olarak işlenmiştir¹². Bu neden ile de Karataş-Semayük idollerinin en eskilerinin Eski Tunç Çağı II'den itibaren yapıldıkları ve başı çentikli olanın da Beyce Sultan'ın XIV üncü mimari tabakası ile hemçağ olduğu söylenebilir. Susuz Höyük ve Kusura idollerinin küt kollarla gösterilmelerine rağmen Eski Tunç Çağı I yerine II'ye tarihlenmelerine neden olarak da yine Beyce Sultan kırık başının bulunduğu tabakanın tarihi gösterilebilir. Bu idollerde küt kolların halâ bu çağda görülmesi ise Afyon bölgesinde o zamanki insan figürlerindeki yozlaşmanın Karataş Semayük'ün bulunduğu Elmalı ovasında daha geri kaldığını göstermektedir. Durumun böyle olduğunu hem Kusura'da sistematik kazılar sırasında ortaya çıkarılan¹³, hem de çok daha kuzeyde yer alan Troya'da idollerin küt kollu ve kolsuz yapılmış olanlarının yan yana bulunmalarından anlaşılıyor¹⁴.

Yukarıda da belirtildiği gibi Beyce Sultan'ın XIV üncü mimari tabakasında ortaya çıkartılan baş parçasına dayanarak gerek tesadüfi buluntular olan Susuz Höyük ve Kusura örneklerini, gerekse bir mezar hediyesi olan Karataş-Semayük idolünü Eski Tunç Çağının ikinci safhası olan M. ö. 2700-2300 yılları arasına tarihleyebilmek yanında Anadolu Eski Tunç Çağı dinsel inançlarını yansıtan aşırı derecede stilize edilmiş insan figürleri yani idolleri repertuarına yeni bir tip daha ilâve edilmiş olduğu görülür¹⁵.

¹¹ S. Lloyd - J. Mellaart; a.y. Fig. 1.

¹² S. Lloyd - J. Mellaart; a.y. Fig. F. 1 No. 19 Pl. XXXII No. 2 ve 3 kollu olanlara ve Pl. XXXII No. 4 ve Ankara Arkeoloji Müzesinde muhafaza edilmekte olan yayınlanmamış bir eser, kolsuz olanlara örnek.

¹³ W. Lamb; "Excavations at Kusura near Afyonkarahisar", *Archaeologia* 86, 1936 Pl. VI No. 9b ve 10 Fig. 11 No. 2 ve 5, "Excavations at Kusura near Afyonkarahisar", *Archaeologia* 87, 1937 Pl. LXXXIV No. 8 ve 11 Fig. 17 No. 1, 2 ve 5.

¹⁴ C. W. Blegen ve diğerleri; *Troy I: The First and Second Settlements*, Princeton 1950 Vol. I plates Fig. 216 ve 360.

¹⁵ Bu makalenin hazırlanıp, basımevne tesliminden sonra, özellikle Kiklad Adaları idol ve figürlerini içeren bir müze sergi kataloğunda yazımızın konusunu teşkil eden tipteki idollere de yer verilmiştir. Bk. *Kunst der Kykladen*, Karlsruhe 1976 (Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend V. Chr.) s. 386 Res. 511 - 515 ve 518. Kaçak kazılarda veya tesadüfen ele geçirilmiş olan ve Avrupa'da (Karlsruhe - Badischer Landesmuseum, Basel, Cenevre) ve Amerika'da (Houston - D. and J. de Menil Collection) muhafaza edilmekte oldukları anlaşılan bu idollerin varlığının ortaya çıkmasıyla başlarının yan taraflarında birer çıkıntı bulunan idol tipinin Anadolu'da yaygın bir şekilde yapılmış olduğu kesinlik kazanmıştır.

SOME REMARKS ON MARBLE IDOLS OF AN UNUSUAL TYPE

ÖNDER BİLGİ

Two idols of white marble displayed at the Afyon Archaeological Museum attract attention of not only archeologists, but also visitors by their heads rendered in different shapes from the known ones in Anatolia. Both of these objects are chance finds: the first is from Susuz Höyük (Pl. I. Fig. 1), which is situated 16 kms. north of Afyon, and the second was found at Kusura (Pl. I. Fig. 2) long after the closure of the scientific excavations and was bought by the museum¹.

Although these idols do not show any differences either in their sizes² or manufactures from the Early Bronze Age examples, they display a tapering projection on one sides of heir heads that gives them a distinct appearance. The meaning of these projections is unknown and is difficult to determine. They may be taken as a highly stylized hairdress or a head gear, or they are meant to represent a religious symbol. In order to identify one of these alternatives to shed light on these projections, there are no sufficient evidence since anthropomorphical representations in Anatolia besides idols are confined to human-shaped pots and a few statuettes³ dating from the end of Early Bronze Age, which again do not reflect the realistic images of the Early Bronze Age people of Anatolia. However, since these idols are generally accepted as the symbols of the religion⁴ of the Anatolian people in this period, it would be suggested that these projections may

¹ The author is grateful to the authorities of the Afyon Archaeological Museum, who are kind enough to supply the necessary information and to give permission to publish these idols.

² The idol of Susuz höyük: H. 9.9 Th. 1.4, The idol of Kusura: the lower part of the body missing; H. 10 cm. Th. 1.6 cm.

³ Cf. "Hasanoğlan İdolü", *V. Türk Tarih Kongresi*, 1960 p. 80 and "The Statuette from Horoztepe", *Anatolia III*, 1958 Fig. 18.

⁴ T. Özgüç; "Ön Tarihte Anadolu idollerinin Anlamı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1943-44.

be connected to a religious belief rather than a head decoration which is hardly indicated on idols.

Both in Anatolia and Aegean Islands⁵ where numerous flat marble idols were also recovered there are not any idols having projections on their heads. However, in the systematic excavations at Beyce Sultan a broken head⁶ was unearthed in building level XIV. This head, again made of marble but damaged, shows that it had once a projection on one of its side⁷ (Pl. II Fig. 3). Relying on this stratified fragment not only is it possible to date the Susuz and Kusura examples but also it can be determined that these chance finds are authentic objects. Another example to be added to this group of idols is that found at Karataş-Semayük (Pl. II Fig. 4) in one of the pithos-burials. But, M. Mellink, director of excavations at Karataş-Semayük, has put forward that the notch-like rendering of a projection on the head of this idol is a trace of damage which occurred while intentionally breaking the head off before the idol was placed into the pithos as a burial gift⁸. She has based her suggestion that many other idols also recovered in the burials were found with their heads broken at the necks⁹. The idol in question is 3 cm. in height and 1 cm. in thickness. It is not too difficult to break off the head of an idol in these dimensions with a tool or even by bare hand without any damage. Besides, the notch is on the side of the head as seen on the above-mentioned idols. On the other hand, the notch might not have been completed into a projection because of hurry, or the object is too small so that an intended projection could only be rendered by a notch.

On the Karataş-Semayük idol the stump-arms are not indicated in contrast to those from Susuz and Kusura. Absence of arms on idols is one of the factors of the development of the deformation alongside the stylization of anatomy of the human body which apparently start-

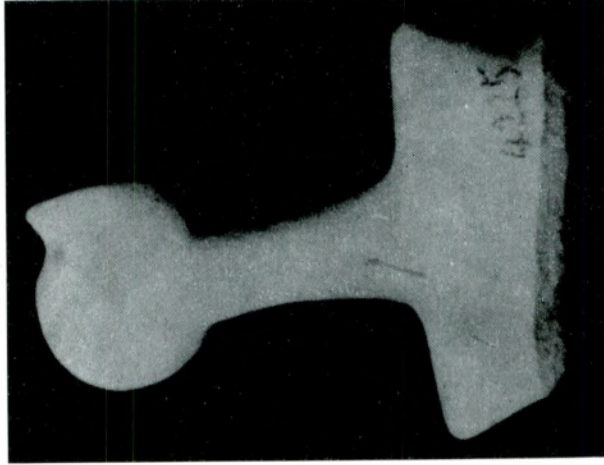
⁵ C. Renfrew; "The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines", *American Journal of Archaeology* 73, 1969 pp. 1-32 Pls. 1-10.

⁶ S. Lloyd - J. Mellaart; Beyce Sultan I, London 1962 Fig. F. 1 No. 20 H. 2 cm.

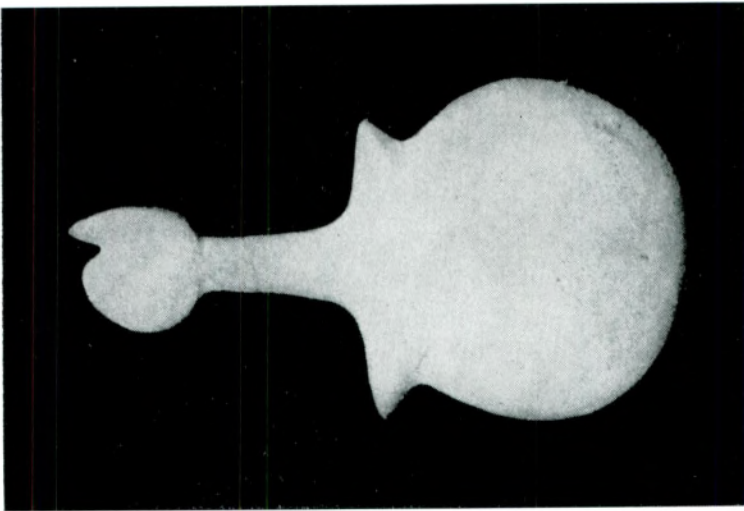
⁷ This broken head could not be found among the Beyce Sultan objects which are kept at the Ankara Archaeological Museum.

⁸ M. Mellink; "Excavations at Karataş-Semayük, 1966", *American Journal of Archaeology* 71, 1967 Pl. 77 No. 14.

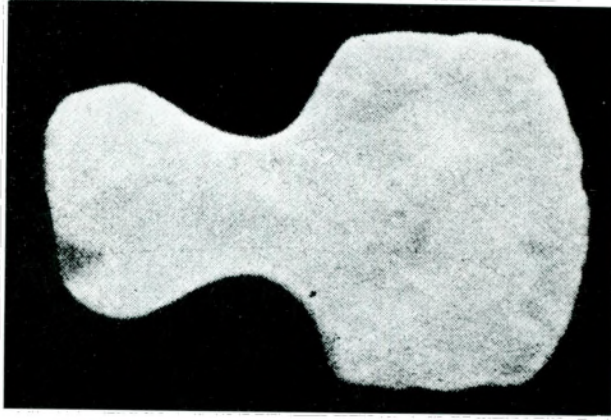
⁹ M. Mellink; *Ibid.*, p. 254.

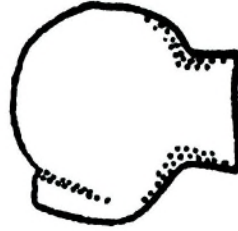
Res./Fig. 2 — Kusura

Res./Fig. 1 — Susuz höyük

Res./Fig. 4 — Karataş - Semayük

Res./Fig. 3 — Beyce Sultan

ed in Anatolia from the beginning of the Late Chalcolithic or even towards the end of the Early Chalcolithic period. This development of idols which is a gradual process is the result of the deformation of the statuettes of the Neolithic and Early Chalcolithic periods¹⁰. In fact, no human figures from the graves at Karataş-Semayük have stump-arms¹¹. At Beyce Sultan the idols from the building level of XVII which represent the end of the Early Bronze Age I period are accomplished with stump-arms¹². After the XVIIth building level at Beyce Sultan idols are found with or without stump-arms¹³. Relying on this evidence it can be said that the idols of Karataş-Semayük are produced after Early Bronze Age I, and the idol with a notch on the head is contemporary of building level XIV of Beyce Sultan¹⁴. Rendering of idols still with arm-stumps in Early Bronze Age II period would suggest that the development is less progressive in the Afyon region than the Elmalı plain where Karataş-Semayük is situated. Another evidence reinforcing this suggestion is that idols at Kusura¹⁵ in the Afyon region and even at Troy¹⁶ are produced with or without stump-arms.

As pointed out above, the broken head of Beyce Sultan enables one to date both the chance finds of Kusura and Susuz Höyük and the burial gift from Karataş-Semayük to the second phase of Early Bronze Age, i. e. 2700-2300 B. C., besides a new type of representation

¹⁰ Cf. Ö. Bilgi; Development and Distribution of Anthropomorphic Figures in Anatolia from the Neolithic to the End of the Early Bronze Age, unpublished Ph. D. dissertation, University of London 1972.

¹¹ M. Mellink; *Ibid.*, Pl. 77 Nos. 3 and 15, "Excavations at Karataş-Semayük, 1963" *American Journal of Archaeology* 68, 1964 Pl. No. 24.

¹² S. Lloyd - J. Mellaart; *Ibid.*, Fig. F. 1.

¹³ S. Lloyd - J. Mellaart; *Ibid.*, Fig. F. 1 No. 19 Pl. XXXII Nos. 2 and 3 with stump-arms and Pl. XXXII No. 4 and an unpublished idol, which is kept at the Ankara Archaeological Museum, are examples for the idols without arm-stumps.

¹⁴ M. Mellink has already dated the pithos-burials with idols to this period.

¹⁵ W. Lamb; "Excavations at Kusura near Afyonkarahisar", *Archaeologia* 86, 1936 Pl. VI Nos. 9b and 10 Fig. 11 Nos. 2 and 5, "Excavations at Kusura near Afyonkarahisar", *Archaeologia* 87, 1937 Pl. LXXXIV Nos. 8 and 11 Fig. 17 Nos. 1, 2 and 5.

¹⁶ C. W. Blegen and others; *Troy I: The first and Second Settlements*, Princeton 1950 Vol. I plates Figs. 21 and 360.

is added to the corpus of idols which are highly stylized and flattened anthropomorphic figures that reflect the religious beliefs of the Anatolian people in the Early Bronze Age¹⁷.

¹⁷ Since the submission of this article to the printer, a recently published museum exhibition catalogue containing mostly figurines and idols from Cycladic Islands is also included the type of idols we are dealing with in here. See *Kunsts der Kykladen*, Karlsruhe 1976 (Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 2. Jahrtausend V. Chr.) p. 386 Figs. 511 - 515 and 518. These illicitly dug or chance - find idols, smuggled out of Turkey by illegal antiquity traffic and kept in Europe (Karlsruhe Badischer Landesmuseum, Basel, Geneva) and USA (Houston D. and J. de Menil Collection) would indicate that the type of idols, which we have here tried to show as genuine objects, are commonly produced in Anatolia.

PECTORALE AUS URARTU

Von HANS-JÖRG KELLNER, *München*

Unter den ersten Funden, die bei Grabungen im Bereich Urartus herausgekommen sind, befanden sich ein goldenes Medaillon und ein silbernes Pectorale, die noch im vergangenen Jahrhundert in das Vorderasiatische Museum Berlin gelangten. Beide spielten seither eine wichtige Rolle bei der Betrachtung des Reiches Urartu und wurden sehr oft und meistens zusammen abgebildet¹. Sowohl durch die Darstellung als auch durch das edle Metall waren die zwei Anhänger als etwas Besonderes aus den übrigen Funden herausgehoben. Auf beiden Stücken ist eine Adorationsszene mit sitzender Gottheit links und betender Gestalt rechts wiedergegeben; beide sind durch entsprechende Ösen dazu eingerichtet, an einer Kette oder ähnlichem auf der Brust getragen zu werden. Bis vor kurzem hatte sich der Bestand an urartäischen Medaillons nur um wenige Exemplare vermehrt. Bei den Grabungen in Karmir Blur kamen 3 Silberanhänger zutage². Von Bronzemedaillons mit einander ähnlicher Adorationsszene tauchte eines in Privatbesitz auf³, während das andere bei den Grabungen von Prof. A. Erzen in Çavuştepe herauskam⁴. Pectorale dagegen war keines mehr bekannt geworden. So erschien es reizvoll und auch möglich, die ganze Gruppe von Brustschmuck zusammenfassend zu betrachten und ihre Funktion als Rang oder Würdeabzeichen zu untersuchen.

¹ C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der Kgl. Gesellschaft zu Göttingen, Phil. hist. Kl. IX, 3, 1906, Abb. 56. - G. R. Meyer, Ein neu entdeckter urartäischer Brustschmuck. Das Altertum I, 4, Berlin 1955, 205 ff. - B. Piotrowski, Iskustwo Urartu (Leningrad 1962) Abb. 48. - M. Nanning van Loon, Urartian Art (Istanbul 1966) Taf. 32. - G. R. Meyer, Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin 2. Aufl. (1970) Taf. 137.

² B. Piotrowski, Karmir Blur (Leningrad 1970) Abb. 85-87.

³ H. - J. Kellner, Ein neuer Medaillon-Typus aus Urartu. Situla, Razprave Narodnega Muzeja v Ljubljani 14/15, 1974, 45 ff.

⁴ Unveröffentlicht. Museum Van.

Durch die sehr stark vermehrte Aktivität der wissenschaftlichen Forschung über Urartu einerseits, wie auch durch das zunehmende Interesse der Öffentlichkeit und damit nicht zuletzt der Sammler an Urartu und seinen Hinterlassenschaften andererseits, sind jedoch in den letzten Jahren so viele Pectorale neu aufgetaucht, daß eine zusammenfassende Auswertung noch nicht möglich erscheint. Das Bild hat sich so stark differenziert und damit auch kompliziert, daß es zunächst einmal notwendig wurde, das neue Material vorzulegen und dabei eine Gruppierung zu versuchen. Daß hierbei einige und sogar wichtige Fragen noch nicht endgültig geklärt werden können, ergibt sich aus der Situation. Und gerade deshalb mag es nützlich sein, die neuen Stücke hier zur Diskussion zu stellen⁵.

I. Pectorale mit Ösen zum Umhängen

a) Silber mit Vergoldung

1. Silbernes Pectorale in Form etwa eines Halbmondes mit 2 angenieteten Hängeösen an den abgerundeten Enden. Die größte Breite beträgt 15,7 cm, die Höhe in der Mitte 5,5 cm. In einer schmalen, das ganze Pectorale außen umziehenden Einfassung sind im Mittelfeld unten angeordnet 2 schreitende Löwen; schräg zurückversetzt darüber befinden sich gegenständig 2 Stiere, über denen wiederum nach innen gewandt 2 geflügelte Genien mit Vogelkörper und Löwenfüßen dargestellt sind. Über die ganze Fläche zwischen den Figuren verteilt sind zehn-oder zwölfzackige Sternrosetten angebracht. Die Löwen haben ein aufgerissenes Maul und eine sehr gut durch Gravuren angedeutete Mähne, der Schwanz mit einer dicken Endquaste hängt nach unten. Die beiden Stiere, deren Vorderbeine wie bei den Löwen sehr gut in der Muskulatur, teilweise in Doppellinien, ausgearbeitet sind, haben eine in Strich- und Punktreihe durchgehende kräftige Rückenhaarreihe, ihr Schwanz ist nach oben eingeringelt. Bei den Genien ist das Gefieder des Vogelkörpers schuppenartig, das der Flügel durch Parallelstriche angedeutet. Das Gesicht

⁵ Herrn Prof. Dr. E. Akurgal ist für die Möglichkeit, den Beitrag an dieser Stelle zu veröffentlichen, sehr zu danken. Kopien der Pectorale 1-3, sowie Pectorale 9 waren 1976 in München ausgestellt: Urartu. Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung 2 (1976) Nr. 234-237.

wird eingerahmt von langen, in den Nacken fallenden Haaren, aus denen am Hinterkopf ein Horn oder eine Feder heraustritt; in der linken Hand halten sie jeweils ein Gefäß. Sämtliche Tierfiguren und die Sternrosetten sind durch eine Goldblechauflage hervorgehoben. (Tafel 1-2)

b) Silber ohne Vergoldung

2. Silbernes Pectorale in Form eines Halbmondes mit abgerundeten Spitzen, an denen unter Beschädigung der Darstellung mit jeweils 2 Nieten Trageösen angebracht sind. Größte Breite 18,5 cm, Höhe in der Mitte 7,4 cm. Das von einer Randlinie eingefasste Bildfeld ist reich mit Darstellungen verziert, die sich in drei Gruppen gliedern. Mittelpunkt jeder Gruppe ist ein heiliger Baum mit Früchten und Palmetten, zwischen dessen Ästen geflügelte Fabelwesen in Löwen-, Stier-, Widder- und Pferdegestalt paarweise, nach außen schauend angeordnet sind. Zwei Fabelwesenpaare, die obersten an den beiden äußeren Lebensbäumen, haben Menschenköpfe, die rechten sind behelmt. Unter den beiden äußeren Lebensbäumen knien 2 geflügelte Genien in der typischen Haltung mit dem charakteristischen Gefäß in der linken Hand. Beiderseits des mittleren Lebensbaumes sind mit Blick nach innen senkrecht untereinander angeordnet jeweils 3 bogenschiessende Fabelwesen mit Vogel- bzw. Fischkörper; die beiden obersten haben Widderköpfe und Löwenfüße, die mittleren Löwenköpfe und Greifenfüße und schließlich die untersten menschliche Köpfe und Füße. Oberhalb der Genien befindet sich eine vierzehnackige, unterhalb eine zwölfackige Sternrosette (Tafel 3).

Die beiden Pectorale 1 und 2, die auch zusammen aufgetaucht sind und dem gleichen Besitzer in der Schweiz gehören, sind stilistisch durch manche Gemeinsamkeit verbunden. In erster Linie müssen hier die Sternrosetten genannt werden, die durch ihre technische Ausführung, die Verwendung als Feldfüllung und die Anordnung zu den Figuren die Herstellung beider Pectorale in der gleichen oder einer verwandten Werkstatt wahrscheinlich machen. Solche Rosetten sind auch als Verzierung auf Bronzegürteln recht beliebt; am nächsten entsprechen unseren Sternrosetten

die auf einem Gürtel im Museum Adana⁶. Löwe und Stier als die beiden "heiligen" Tiere kommen nicht selten zusammen vor. Besonders beliebt waren sie als konzentrisch umlaufende Dekoration auf Bronzeschilden⁷. Am nächsten stehen die Löwen auf dem Pectorale denen auf einem Schild von Karmir Blur mit Weihung Sarduri II. (764-735 v.)⁸. Mit diesen sind sie fast identisch, lediglich der abwärts gerichtete Schwanz unterscheidet sie. Im allgemeinen treten, insbesondere auf den Schilden, Löwen stets mit einem nach oben eingeringelten Schwanz und Stiere mit herabhängendem Schwanz auf, also gerade umgekehrt wie auf dem Pectorale 1. Daß jedoch auch die Darstellung des Löwen mit herabhängendem Schwanz und dicker Endquaste gebräuchlich war, zeigt der Bronzeköcher von Toprakkale im Britischen Museum⁹, der außerdem noch eine ähnliche Palmettendarstellung wie auf dem Pectorale 2 aufweist. Als weitere Beispiele für schreitende Löwen mit herabhängendem Schwanz mögen das reliefierte Bronzeblech von Karmir Blur¹⁰, das bronzene Gürtelfragment von Diyarbakir¹¹ und ein weiteres Gürtelfragment von unbekanntem Fundort¹² dienen. Auf die Stierdarstellungen der Schilde war eben schon verwiesen worden. Auch hier war jedoch durchaus die Abbildung eines Stieres mit erhobenem Schwanz nicht unüblich, wie diverse Bronzegürtel anzeigen¹³.

Gemeinsam ist beiden Pectorale auch die Wiedergabe von jeweils 2 geflügelten Genien mit dem kleinen Kübel in der linken Hand. Zwar handelt es sich auf Pectorale 1 um fischschwänzige Vogel-

⁶ O. A. Taşyürek, *The Urartian Belts* (Ankara 1975) Nr. 2, Fig. 2, Pl. 9-12.

⁷ R. D. Barnett, *More Addenda from Toprak Kale*. *Anatolian Studies* 22, 1972, Fig. 1 (Rusa III.). - B Piotrovsky, *Karmir Blur Abb 38* (Rusa I.) und Abb. 39-41 (Sarduri II.).

⁸ H. - V. Herrmann, *Urartu und Griechenland*. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 81, 1967, 115 Abb. 28.

⁹ Barnett a.a.O. Fig. 5-6.

¹⁰ *L'Art arménien de l'Ourartou à nos jours*. Paris, Musée des Arts Décoratifs, Oct. 1970 - Jan. 1971, Nr. 70.

¹¹ H. Hoffmann, *An Urartian Decorated Bronze Strip from Diyarbakir*. *Studies Presented to George M. A. Hanfmann* (Mainz 1971) Pl. 27.

¹² *Catalogue of Antiquities and Islamic Art*, Sotheby's London 8. Dec. 1975, Nr. 54.

¹³ O. A. Taşyürek, *Belts* Fig. 38. - Ders., *The Karahasan Bronze Urartian Belt in the Adana Regional Museum*. *Anadolu* 17, 1973, 197-205, Fig. 4 und 5.

wesen mit Löwentatzen, bei denen lediglich der Oberkörper menschenähnlich ausgebildet ist. Die Genien des anderen Pectorale haben völlig Menschengestalt, lange Bekleidung und die typische zylindrische Kopfbedeckung¹⁴. Verbindungen stellen die ganz gleich ausgearbeiteten Arme und die Haartracht im Nacken her; auch halten beide eine Frucht in der Rechten. Genien mit dem kleinen Spendenkübel waren - immer paarweise - in Urartu ein beliebtes Motiv. Da sie mit und ohne Flügel vorkommen, werden die ungeflügelten mitunter auch nicht als Genien, sondern als Priester angesprochen, doch dürften die heutigen Bezeichnungen kaum mit den damaligen Vorstellungen voll übereinstimmen. Solche Genien mit oder ohne Flügel finden wir beiderseits eines heiligen Baumes vor allem auf Bronzehelmen¹⁵ und als durchlaufende Friese in Wanddekorationen¹⁶ und eben auf silbernem Brustschmuck, neben dem schon beschriebenen auch auf Pectorale 3. Wenn die Genien auf Pectorale 2 auch dem heiligen Baum nicht unmittelbar zugeordnet sind, so ist beides doch Bestandteil der gleichen Komposition. Unmittelbar über den beiden Genien setzt der heilige Baum in derselben Weise an, wie er auch im Mittelpunkt des Pectorale, also im weiteren Sinne zwischen den beiden Genien, steht. Die Darstellung ist hier besonders reich; von einem geraden Stamm mit Riffelung zweigen beidseits je 3 geschwungene Äste mit Palmettenenden ab. Am nächsten kommt dem heiligen Baum auf Pectorale 2 eine Darstellung auf einem Bronzegürtel, bei der eine ganze Anzahl von Details verblüffend übereinstimmen. Ganz ähnlich sind der Fuß des Baumes, der gerade Stamm, die girlandenartige Schwingung der Äste und die Anbringung einer Frucht innen und einer Pal-

¹⁴ Stele von Adilcevaz: H. Kyrieleis, *Zum orientalischen Kesselschmuck. Marburger Winkelmann-Programm* 1966, Taf. 7. - Reliefblöcke von Kef Kalesi: B. Ögün, *Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst. Archäologischer Anzeiger* 1967, Abb. 26-27.

¹⁵ B. Piotrovsky, *Karmir Blur* Abb. 44/45 (Argisti I.). - G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts* (Berkeley and Los Angeles 1968) Pl. 16-17 (Sarduri II.). - O. A. Taşyürek, *The Bronze Urartian Helmet in the Gaziantep Museum. Türk Arkeoloji Dergisi* XXI - 1, 1974, Fig. 1.

¹⁶ T. Özgüç, *Altuntepe I* (Ankara 1966) Fig. 18/19 und 37, Pl. I, 1. - N. Trouchanova, S. Khodžaš et K. Oganecian, *Les peintures d'Erebouni. Soobschtschenija Gosudarstvennogo Museja imeni A. S. Puschkina* 4, 1968, 164 ff. Abb. 1-3.

mette außen¹⁷. Hier wie dort erscheinen Figuren zwischen den Ästen. Vergleichbare Zweige und Palmettenden haben auch die von Barnett gegebenen Beispiele¹⁸. In kleinerer Form bringt ein Bronzegürtel ebenfalls den heiligen Baum mit 3 Astpaaren¹⁹. Und schließlich entspricht die girlandenartige Ausführung der Äste einem auf Gürteln sehr häufigen Dekorationsmuster²⁰. Das gleiche gilt für die Palmetten²¹. Vermerkt muß noch werden, daß der zum Vergleich für den heiligen Baum herangezogene Bronzegürtel neben echten Bogenschützen ebenfalls schießende Fabelwesen zeigt. Am ähnlichsten sind jedoch die bogenschießenden Fabelwesen auf dem Bronzegürtel von Ançali im Metropolitan Museum²². Pectorale 2 vereinigt in seiner ganzen Vielfalt eine große Anzahl urartäischer Ziermotive die von verschiedensten anderen Kunstzweigen und Gegenständen gut bekannt sind.

3. Silbernes Pectorale, etwa halbmondförmig, mit abgerundeten Enden, an denen Hängeösen angenietet waren. Eine Öse ist noch erhalten. Größte Breite 24,2 cm, Höhe in der Mitte 9,2 cm. Damit gehört dieses Pectorale zu den größten, die bekannt geworden sind. Zwei das ganze Pectorale umziehende Leisten bilden eine schmale Einfassung des Bildfeldes, in dem durch Doppelleisten an den Enden je eine Fläche abgetrennt ist. Hierin ist jeweils ein kniender, geflügelter Genius mit dem kleinen Kübel in der Rechten angebracht. In Haltung und Darstellung entsprechen somit die Genien jenen auf Pectorale 2, doch ist ihre Ausführung wesentlich weniger sorgfältig und viel primitiver. Arme und Beine sind z.T. stark verkürzt, unproportioniert und unorganisch angebracht, ein technisches und künstlerisches Unvermögen, das auch im Mittelfeld deutlich wahrzunehmen ist. Die Mitte des Pectorale ist durch 2 Leisten in eine obere und eine untere Zone gegliedert, in deren Mitte jeweils eine Palmette steht. Diese Palmetten, von denen in der unteren Zone noch 2 in der oberen nur noch eine

¹⁷ O. A. Taşyürek, Belts Nr. 19, Taf. 47, 48 und 54.

¹⁸ R. D. Barnett a.a.O. Fig. 17.

¹⁹ O. A. Taşyürek, Belts Nr. 1.

²⁰ Catalogue (Anm. 12) Nr. 87. - O. A. Taşyürek, Belts Taf. 60.

²¹ O. A. Taşyürek, Belts Taf. 5 und 33. - R. D. Barnett a.a.O. Fig. 6. - A. Erzen, Giyimli Bronz definesi ve Giyimli Kazısı. Belleten XXXVIII, 1974 Abb. 35.

²² van Loon a.a.O. Taf. 31.

Tafel 1 — Pectorale Nr 1. Silber mit Vergoldung

Tafel 2 — Pectorale Nr. 1. Ausschnitt

Tafel 3 — Pectorale Nr. 2. Silber

Kellner

Tafel 4—Pectorale Nr. 3. Silber

Tafel 5—Pectorale Nr. 7. Bronze

Tafel 6 — Pectorale Nr. 8. Bronze

Kellner

Tafel 7 — Pectorale Nr. 9. Bronze

Tafel 8 — Pectorale Nr. 11. Bronze

Abb. 1 — Pectorale Nr. 4. Bronze. Nach Türk Arkeoloji Dergisi XXII - 2, 1975, 147 Fig. 1

Abb. 2 — Geflügelter Löwe mit menschlichem Torso von Toprakkale in der Ermitage Leningrad

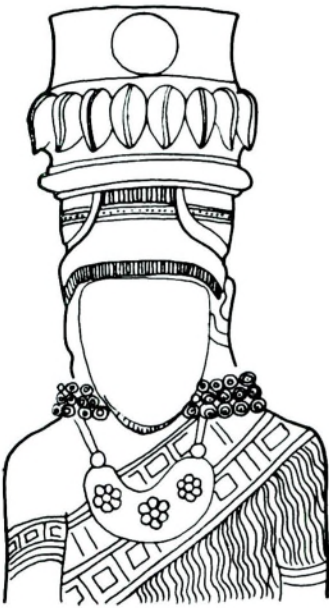

Abb. 3 — Teil der Bronzestatuette
des Stiermenschen von Toprakkale
im Britischen Museum London

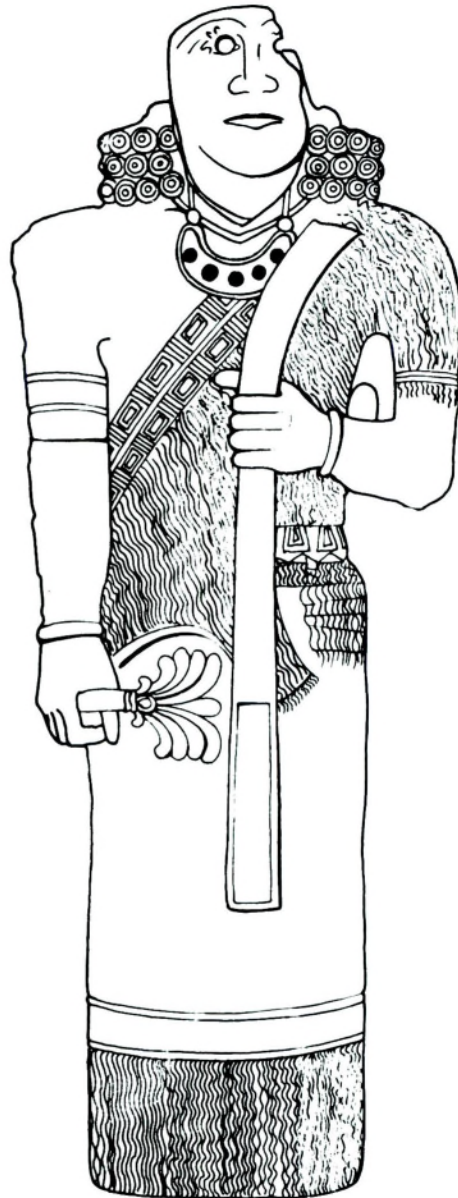

Abb. 4 — Bronzestatuette eines "Höflings"
von Toprakkale im Vorderasiatischen Museum
Berlin (DDR)

rechts erscheinen, haben in jedem ihrer 6 Blätter durch Punzierung einen Mittelgrat angedeutet. In beiden Zonen befinden sich Fabelwesen mit Vogelkörper und menschlichen Köpfen und Füßen. Zwar wird jeweils die Mittelpalmette von 2 solcher Fabelwesen eingefasst, aber alles andere ist gänzlich unsymmetrisch angeordnet. Dies ist auffallend, da sonst in der urartäischen Kunst die Symmetrie geradezu peinlich streng gewahrt erscheint. Das Pectorale befindet sich in Privatbesitz außerhalb Deutschlands; durch freundliche Vermittlung hatte ich Gelegenheit es ganz kurz sehen und fotografieren zu können. Begleitet werden die beiden Zonen des großen Mittelfeldes oben und unten von 2 Zickzacklinien vor punzverziertem Hintergrund. Gegenüber den ersten beiden Pectorale schien mir das Material des dritten ziemlich kräftig zu sein (Tafel 4).

Bei einer Würdigung von Pectorale 3 können wir von den Zickzacklinien als einem im urartäischen Bereich sehr beliebten Dekorationsmotiv ausgehen. Sie finden sich auf dem Schild von Toprakkale²³ ebenso wie auf Helmen von Karmir Blur²⁴ und Gaziantep²⁵ und auf Köchern²⁶. Am häufigsten kommt jedoch diese Zickzacklinie auf Bronzegürteln vor²⁷. Für die Fabelwesen mit dem elipsenförmigen Vogelkörper liessen sich exakte Parallelen nicht eruieren, doch gibt es auf Bronzegürteln mancherlei recht ähnliches Getier²⁸. Auf die Palmetten und die beiden Genien war schon verwiesen worden.

c) Bronze

4. Fragment eines bronzenen Pectorale, etwa halbmondförmig, im Museum Adana aus dem Fund von Giyimli²⁹, Höhe 7,5 cm,

²³ R. D. Barnett a.a.O. Fig. 1 (Rusa III.).

²⁴ G. Azarpay a.a.O. Pl. 10, 11 und 13 (Argisti I.) und Pl. 16 und 17 (Sarduri II.). - B. Piotrovsky a.a.O. Taf. 44-47 (Argisti I.) und 48 (Sarduri II.). - van Loon a.a.O. Pl. 27-29.

²⁵ O. A. Taşyürek, Türk Arkeoloji Dergisi XXI - 1, 1974, Fig. 1.

²⁶ B. Piotrovsky a.a.O. Taf. 49 (Sarduri II.). - G. Azarpay a.a.O. Pl. 21. - R. D. Barnett a.a.O. Fig. 5-6 und 8.

²⁷ Z. B. O. A. Taşyürek, Belts Nr. 5, 12 und 31.

²⁸ Vgl. O. A. Taşyürek, Belts Taf. 42, 45 und 56. - Catalogue (Anm. 12) Nr. 86 a.

²⁹ O. A. Taşyürek, Urartian Jewelry and Needles in the Adana Regional Museum, Türk Arkeoloji Dergisi XXII - 2, 1975, 147 Fig. 1.

ursprüngliche Breite ca. 20 cm. Erhalten ist etwas mehr als die Hälfte. Auch hier umgeben das Pectorale zwei Leisten und ist durch 2 Leisten das obere Ende an jeder Seite abgetrennt. In den abgeteilten Enden war ein schreitender Löwe wiedergegeben, während im Mittelfeld beiderseits eines heiligen Baumes je ein stehender Löwe erscheint. Das freie Feld ist mit Punktrosetten ausgefüllt, bei denen sich gepunzte Punkte um einen Mittelbuckel reihen. Diese Zierweise ist speziell für die Bronzebleche aus Giyimli charakteristisch. An dem einen erhaltenen Ende ist eine Bronzeöse angenietet. Die Einteilung des Bildfeldes erinnert an Pectorale 3, die Löwendarstellung an Pectorale 1. O. A. Taşyürek datiert das Stück in die Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. (Abb. 1).

5. Hälfte eines kleinen bronzenen Pectorale, etwa halbmondförmig aus dem Fund von Giyimli³⁰ im Museum Van. Höhe 2 cm, Breite noch 5 cm. In der Mitte Adorationsszene, dann nach außen Sternrosette und Palmette. Nach Foto und Zeichnung des Stückes muß man annehmen, daß am oberen Ende die Trageöse weggebrochen ist, also das Stück in diese Gruppe gehört.

6. Komplette erhaltenes bronzenes Pectorale aus Grab I von Nor Aresch³¹. Höhe in der Mitte 5,8 cm, Breite 17,8 cm. Die Randeinfassung ist hier sehr breit und besteht aus einer beiderseits von Punktreihen begleiteten Zickzacklinie. Das schmale Bildfeld enthält nur 5 Punktrosetten derselben Art wie Pectorale 4. Das Stück wird von E. Akurgal in das 7. Jahrhundert v. Chr., von R. D. Barnett in dessen 2. Hälfte datiert.

II. Pectorale mit Löchern zum Annähen etc.

In dieser Gruppe kenne ich nur Stücke aus Bronze. Die Löcher sind verschieden angebracht und auch nicht gleich groß, so daß als Befestigungsart außer Annähen auch Anstecken, Anbinden etc. in Frage kommt. Gemeinsam ist allen jedoch die Anbringung auf einer Kleidungsunterlage aus Textil, Leder etc.

³⁰ A. Erzen a.a.O. S. 204 ff. und Abb. 31/32.

³¹ R. D. Barnett, *The Urartian Cemetery at Igdyr*. *Anatolian Studies* 13, 1963, S. 194 ff. Abb. 44. - E. Akurgal, *Urartäische und altiranische Kunstzentren* (1968) 30 Abb. 12.

7. Halbmondförmiges Pectorale aus dünnem Bronzeblech, in das die Verzierungen eingraviert sind. Höhe in der Mitte 2,9 cm, Breite 8 cm, Privatbesitz. Oben an den Enden befindet sich je 1 Befestigungsloch von 2 mm Durchmesser; das linke ist ausgerissen. Innerhalb einer randlichen Einfassungslinie haben wir 3 Rosetten. Die beiden äußeren sind aus 4 propellerförmigen Blättern um die Mittelkreise zusammengesetzt, während die mittlere Rosette aus 8 locker um ein Rechteck gruppierten kreis- oder tropfenförmigen Blättern besteht. Das Stück könnte vielleicht aus dem Fund von Giyimli stammen. (Tafel 5)

8. Halbkreisförmiges Bronzeblech³², erhaltene Breite 25,4 cm, größte erhaltene Höhe 10,1 cm. An der erhaltenen Schmalseite und an der Unterseite sind im Abstand von 8 - 10 mm etwa 1 mm große Löcher angebracht, so daß das Original in seiner ursprünglichen Verwendung eigentlich nicht anders gedacht werden kann als als aufgenähtes Pectorale. Die obere Begrenzung bildet ein nicht ganz regelmäßiger Zinnenkranz. Innerhalb einer erhabenen Randlinie waren durch senkrechte Linien 3 etwa gleich große Felder abgeteilt. In dem nur teilweise erhaltenen linken Feld steht eine lang gewandete Gestalt mit "Turbanmütze" ähnlich denen der Genien auf Pectorale 2 mit erhobenen Händen vor einem heiligen Baum. In der Mitte reicht eine Frau mit langen Haaren einen kleinen heiligen Baum nach rechts, wo eine geflügelte Gottheit oder Genius mit Spitzhelm und dünnem Zweig steht. Wie in so vielen Adorationsszenen bringt die Frau einen Ziegenbock mit. Im rechten Feld kommen die langhaarige Frau und der geflügelte Genius im urartäischen Spitzhelm in der gleichen Haltung wieder vor, nur steht jetzt zwischen ihnen ein großer Pithos, anscheinend voller Flüssigkeit. Über die noch freien Flächen sind Punktrosetten verteilt. Die Darstellungen sind einfach, wenig sorgfältig und kunstlos eingraviert. Das Stück, das m. E. mit Sicherheit aus Giyimli stammt, wurde am 8.12.1975 bei Sotheby's in London versteigert und vom Museum Adana erworben. (Tafel 6)

9. Kleines Pectorale aus 0,3 mm-starkem Bronzeblech, Breite 10,5 cm, Höhe in der Mitte 5,1 cm. Zur Anbringung dienten an den

³² Catalogue (Anm. 12) Nr. 73.

Schmalseiten und unten je ein Paar Löcher. Innerhalb einer kräftigen Randleiste befindet sich erhaben als einzige Darstellung ein liegender Halbmond. Das Stück tauchte in einem Konvolut urartäischer Bronzen (Gürtelfragmente, Votive etc.) in einer Münchener Galerie auf und konnte daraus von der Prähistorischen Staatssammlung (Inv. 1971, 1790) erworben werden. Eine Fundprovenienz ließ sich nicht ermitteln. (Tafel 7)

10. Kleines Pectorale aus Bronzeblech, Breite 9 cm, Höhe in der Mitte 3 cm, halbmondförmig mit spitzen Enden, von denen das rechte abgebrochen ist.³³ Das Stück ist durch 4 der Form folgende, gepunzte Linien in 3 Zonen geteilt, von denen die oberen zwei mit je einer gepunzten Zickzacklinie ausgefüllt sind. Befestigt war es durch je ein Loch an beiden Enden. Das im Museum Adana befindliche Pectorale stammt aus dem Fund von Giyimli und wird von O. A. Taşyürek etwa in die Zeit um 600 v. Chr. datiert.

Die Pectorale 7,9 und 10 zeigen durch ihre wenig verschiedene geringe Größe, durch die gleiche Befestigungsart und durch die einfache ornamentale Verzierung an, daß sie demselben Verwendungszweck dienten, auch wenn sie sich in den Details der Verzierung unterscheiden. Die Lochreihe im unteren Teil des Pectorale 8 erinnert an die Lochreihe am Goldpectorale von Ziwiye³⁴, die letzteres zusätzlich zur Drahtöse zum Umhängen hat. Diese durch 2 Lochpaare geschlungenen einfachen 2 Drahtösen von Ziwiye lassen vermuten, daß auch die Pectorale 7,9 und 10 eventuell mittels - jetzt verlorener - Drahtösen getragen sein könnten.

III. Pectorale mit Hakenenden

11. Halbmondförmiges Pectorale aus starkem Bronzeblech, Breite 18,3 cm, Höhe in der Mitte 8,1 cm. Die Enden sind zu einem zurückgebogenen Rundstab ausgearbeitet, der in Schlangenköpfen endigt. Das Pectorale zeigt in der Mitte eine einfach angedeutete Gesichtsdarstellung en face. Die obere Kante ist durch eine Reihung von Buckeln und Doppelkerben verziert. Eine doppelte

³³ O. A. Taşyürek, *Türk Arkeoloji Dergisi* XXII - 2, 1975, 147 Fig. 2.

³⁴ A. Godard, *Le trésor de Ziwiyé* (Kurdistan) 1950 Fig. 10, 23 und 24. - R. Ghirshman, *Perse, Proto-iraniens, Médes, Achéménides* (1963) Fig. 137 und 376.

Reihung von Punktrosetten folgt in regelmäßiger Anordnung der Linie des unteren Halbrunds. Das Pectorale ist im Kunsthandel aufgetaucht und wird, auch wenn keine Fundprovenienz bekannt wurde, mit größter Wahrscheinlichkeit aus Gebieten in der Nähe der türkisch-iranischen Grenze stammen. Der Verbleib ist unbekannt. (Tafel 8)

Die Vermutung über die Fundgegend wird bestätigt durch ein bronzenes Pectorale, das R. Ghirshman veröffentlicht hat³⁵ und das in Luristan gefunden wurde. Dieses Stück (Breite 23 cm) hat ganz dieselben Hakenenden und auch eine Kerbenreihung an der oberen Kante, sowie eine - allerdings plastischere - Gesichtsdarstellung en face in der Mitte. Es wird in das 8. - 7. Jahrhundert v. Chr. datiert. Eine Verwandtschaft mit dem Pectorale 11 ist ganz offensichtlich. In eine andere Richtung weisen die Punktrosetten, die aus negativ gepunzten Punkten um einen erhabenen Mittelbuckel bestehen und besonders für die Funde von Giyimli charakteristisch sind³⁶. Damit wird für das Pectorale 11 eine Datierung in das Ende des 7. Jahrhunderts, wenn nicht noch etwas später, wahrscheinlich gemacht.

Diese Zusammenstellung der elf in jüngster Zeit neu bekannt gewordenen halbrunden Pectorale unterstreicht die große Bedeutung, die das Tragen von Brustschmuck im Bereich Urartus gehabt haben muß. Obschon es nur ganz wenige Funde gegeben hat, war auf die Rolle des Brustschmucks bereits mehrfach hingewiesen worden. In seinem Beitrag über die Datierung des Fundes von Ziwiye³⁷ weist Barnett auf den Gebrauch von Pectorale in Urartu hin. R. Ghirshman befaßt sich bei seiner Besprechung des Pectorale von Ziwiye³⁸ ausführlicher mit diesem Brustschmuck; er stellt fest, daß Pectorale im Zweistromland wenig bekannt, dagegen in Urartu recht beliebt waren und von da aus Eingang bei den Skythen und in Luristan gefunden haben. Die merkwürdige und von den hier behandelten Stücken durch geringeren Breitenwinkel und einen kleinen Fortsatz nach unten abweichende Form des Bronzepectorale aus einem

³⁵ R. Ghirshman a.a.O. Fig. 380.

³⁶ A. Erzen a.a.O. Abb. 38-40. - Catalogue (Anm. 12) Nr. 48, 50, 51, 55-59, 63, 66, 68-70 a, 72-78, 80-82.

³⁷ R. D. Barnett, Iraq 18, 1956, 113.

³⁸ R. Ghirshman a.a.O. S. 308 ff.

skythischen Grab im Kaukasus³⁹, die auf urartäischen Einfluß zurückgeführt wird, hat übrigens eine auffallende Parallele in einem Pectorale von Karmir Blur⁴⁰, das nur Keilschrift (wahrscheinlich einen Gebetsanruf) enthält. Ein eigenes Kapitel widmet E. Akurgal dem Brust - und Gewandschmuck⁴¹. Es mag genügen hier auf diese bisher umfassendste Betrachtung zu verweisen.

Als Belege für die Beliebtheit von Pectorale in Urartu dienten stets 3 Beispiele auf Bronzestatuetten aus Toprakkale, von denen 2 zu dem bereits im vergangenen Jahrhundert zerstückelten Haldi-Thron gehört hatten. Das erste ist der berühmte geflügelte Löwe mit menschlichem Kopf und Rumpf in der Eremitage in Leningrad⁴². Diese Figur (Abb. 2) trägt auf der Brust ein halbmondförmiges Pectorale an einer Kette um den Hals. Eine Darstellung auf dem Brustschmuck ist nicht erkennbar⁴³; die Hängeösen sind durch je einen kleinen Kreis wiedergegeben. Zu demselben Thron hatte auch die Bronzefigur eines geflügelten Stiermenschen im Britischen Museum gehört⁴⁴, die auf der Brust ein ähnliches Pectorale trägt. Dieses (Abb. 3) ist mit 3 Kreisrosetten verziert und erinnert uns somit an das siebente der hier besprochenen Brustschilder. Ebenfalls verziert war das Pectorale der Bronzestatuetten eines "Höflings" im Vorderasiatischen Museum Berlin⁴⁵ (Abb. 4). Das sonst wie die beiden vorhergehenden gezeichnete Pectorale weist 5 runde Vertiefungen auf, aus denen die Einlagen (Rosetten ?) herausgefallen sind⁴⁶. Da die Statuette derselben Werkstatt zuzuweisen ist wie der Thron, und da der Haldi-Thron

³⁹ R. Ghirshman a.a.O. Abb. 380 und S. 434.

⁴⁰ F. W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften. Archiv für Orientforschung Beiheft 8 (1955 - 57) Inc. 37 S. 30 und 164, Taf. 102.

⁴¹ Akurgal a.a.O. 27-35.

⁴² Abb. 2 nach B. Pjotrowski, Urartu. Archaeologia Mundi (München 1969) Taf. 101. - Vgl. auch B. Pjotrowski, Iskusstwo Urartu (Leningrad 1962) Taf. 2/3. - G. Azarpay a.a.O. Taf. 53. - van Loon a.a.O. Taf. 14.

⁴³ Herrn Prof. Dr. B. Pjotrowski habe ich zu danken, dass er mir dieses und andere urartäische Fundstücke zugänglich gemacht hat.

⁴⁴ Abb. 3 nach E. Akurgal a.a.O. Abb. 3. - Vgl. auch R. D. Barnett, Iraq 12, 1950, Taf. 6. - B. Pjotrowski, Iskusstwo Urartu S. 47 Abb. 14.

⁴⁵ Abb. 3 nach van Loon a.a.O. Taf. 16. - Vgl. auch E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander (Berlin 1961) Textabb. 6. - B. Pjotrowski, Iskusstwo Urartu Taf. 12/13.

⁴⁶ Der Liebenswürdigkeit von Prof. Dr. G. Meyer verdanke ich Möglichkeiten zum persönlichen Studium von urartäischen Objekten und anregende Gespräche.

von G. Azarpay und E. Akurgal⁴⁷ übereinstimmend der Zeit Rusa II. (685 - 639) zugewiesen wird, steht die Verwendung von Pectorale in Urartu für die Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. fest. In das 7. Jahrhundert gehört auch die Mehrzahl der hier aufgeführten Pectorale; die spätesten kommen aus dem Fund von Giyimli, der um oder nach 600 v. Chr. in den Boden gelangt sein wird. Lediglich Pectorale 1 und 2 werden noch im 8. Jahrhundert hergestellt worden sein.

Wenn wir nun zum Schluß fragen, in welchem Bereich nun dieser Brustschmuck als Standes- Würde- oder Rangabzeichen Verwendung fand, so verweist die Anbringung von Pectorale auf den 2 Fabelwesen des Haldi-Thrones (Abb. 2-3) zunächst ebenso auf den kultisch-religiösen Bereich wie die Gebetsanrufung auf dem Brustblech von Karmir Blur⁴⁰. Schon Pjotrowski⁴⁸ hat das damals einzige Pectorale von Toprakkale als Amulett angesprochen und damit auf den religiösen Charakter hingewiesen. Aus den urartäischen Königsinschriften⁴⁹ wissen wir, daß der König seine Bestallung vom Hauptgott Haldi hatte und somit bei seinen Untertanen als Vollstrecker göttlichen Willens auftrat; "durch die Macht des Haldi spricht" der König, "durch die Größe des Haldi bin ich . . . der mächtige König" usw. lesen wir formelhaft immer wieder. Durch diese enge Durchdringung des religiösen mit dem politischen Bereich ergab sich sicherlich auch das Übergreifen der Symbolik und somit wahrscheinlich auch die Verwendung des Pectorale⁵⁰ in militärischen oder politischen Rangordnungen.

Während der Drucklegung dieses Aufsatzes erfuhr ich von einem goldenen Pectorale. Nachdem eigentlich immer schon, wie beim Medaillon, auch beim Pectorale Exemplare in Gold, Silber und Bronze anzunehmen waren, stellt das goldene Pectorale eine sehr schöne Bestätigung für die hierarchische Systematik in Urartu dar. Das goldene Pectorale, wie auch ein eben erst kürzlich bekannt gewordenes aus Bronze, sind zwar qualitativ und reich verziert, doch hält sich der Motivschatz ganz im Rahmen der bekannten urartäischen Dekorationen.

⁴⁷ G. Azarpay a.a.O. 64. - E. Akurgal, Kunstzentren . . . S. 28.

⁴⁸ Iskusstwo Urartu S. 84/85.

⁴⁹ F. W. König a.a.O.

⁵⁰ Nicht unerwähnt soll bleiben, dass ausser den hier behandelten halbrunden Formen noch andere, etwa rechteckige oder trapezartige, als Brustschmuck in Frage kommen.

XVI-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI İDARİ YAPISINDA TAŞRA ÜMERASININ YERİNE DAİR DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Osmanlı devletinde taşra ümerasının niteliği ve merkezî hükümetle ilişkilerini anlıyabilmek için, bir şehrin merkezini yaptığı bölgedeki yönetim birimlerinin yapısını iyi bilmek gerekir. Çünkü taşra ümerası daha başka bir deyişle şehrin yüksek yöneticileri, sadece kendi şehirlerinin değil, asıl söz konusu birimlerin yönetimlerinden sorumlu kişilerdi. Osmanlı devletinde baştan beri padişahlar bir bölgeye başlıca iki yönetici göndermişlerdir. Taşra ümerasının başta gelen bu yöneticilerden biri, yürütme kuvvetini teşkil eden bey (Beylerbeyi, sancakbeyi) ötekisi de yargı kuvvetini temsil eden kadı'dır. Bey kadı'nın hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamamakta idi. Kadı hükümlerinde bağımsızdı. Doğrudan doğruya padişahın emir alırdı ve ona arzda bulunma yetkisine sahipti. Osmanlılar taşra yönetiminde bu kuvvetler ayırımı âdil bir yönetimin temeli saymışlardı¹.

İşte Osmanlılarda taşra yönetiminde hükümdarın otoritesini temsil eden bu yönetici sınıfı, Askeriler diye tanımlanmakta idi. Bunlar taşra yönetiminin her kademesindeki yönetici ve askerler ile ilmiye mensuplarının tümü idiler.

Biz bu araştırmamızda vergi vermeyen ve fiili üretime katkısı olmayan Askeriler sınıfına mensup kişilerin², imparatorluk bünyesinde

¹ Bk. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*. London 1973, s. 104.

² Bk. Ankara Şer'iye Sicili, IX/3050. Burada kayıtlı bir ferman suretinde (Evâil-i Ramazan 1013 tarihli) sözü edilen Askeriler şöyle tanımlanmaktadır: Osmanlı imparatorluğunda "berat-ı humâyûn ile hitâbet ve imânet ve emânet ve kitâbet ve tevliyet ve cibâyet ve nezâret ve meşihyyet ve cüz'ü tesbih-hân ve bunun emsâli mansıb tasarruf edenler askeridir ve berat-ı şerifle doğancı ve derbendçi ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve otakçı ve haymana ve çeltükçü ve ellici ve bakırcı ve kadı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar askeridir". Bunlardan başka "evlâd-ı askerî ve sâdât dahî külliyyen askeridir ve

de sistemlilikten kişiselliğe doğru geçişte daha başka bir deyişle desant-ralizasyonun yüzeye çıkışındaki etkenlikleri üzerinde duracak ve merkezî hükümetin temsilcileri olan bu kişilerin yöresel güçler olarak ortaya çıkması nedenlerini yaşanmış canlı olayları bize ileten şer'iyecilerindeki kayıtların ışığı altında anlatmaya çalışacağız. Hareket noktamız ümera ve ulema sınıfı olarak başlıca iki kola ayrılan Askerîlerden bu sınıfın özellikle taşradakilerin fiili durumlarına değinmek olacaktır.

Biz Osmanlı imparatorluğunun teoride merkezî - mutlak otoriteye dayanan yönetim örgütünün ne ölçüde desantralize öğeler taşıdığını daha önceki "Osmanlı imparatorluğunda desantralizasyona dair genel gözlemler" adlı bir araştırmamızda belirtmiştik³.

Askerî sınıfa dahil olan ve çeşitli görevler alan bir kapıkulu, belirli sürelerle ülkenin çeşitli bölgelerinde görev yapmakta idi. Ancak sistemin kaynağından gelen, aynı görev ve memuriyetlere aday olanların birikimini ve bundan doğacak sakıncaları önlemek için, görevli Askerîler zaman zaman bir mansıba atanmaz ve Askerîlik statüsünde bir değişiklik olmadan yeniden görev alacakları günü beklerlerdi. Bu dönemde "ma'zuliyet zamanında" Askerîlerin çoğu biriktirme olanağına sahip oldukları kişisel servetlerini tam bir özel teşebbüs sahibi gibi ticaret ve benzeri faaliyetlerde kullanmakta idiler. Aşağıda bu konuda örnekler vereceğiz.

Devlete dayanmanın verdiği sosyal güç ve otoritenin yanında bu faaliyetler sonucu çok daha geliştirdikleri ekonomik güçleri, onları sistemin özünde olan merkeze, her halükârda tam anlamı ile "kul" niteliğinden uzaklaştırmakta idi. Nitekim XVII. yüzyıldan itibaren taşrada vazgeçilmez kuvvet olarak karşımıza çıkan ailelerin çoğunun kökeni bu tür kimselere dayanmakta idi. Çünkü bunlar kuvvet ve otorite yanında sosyal mevkilerinin oluşumunu tamamlayan üçüncü kaynak olan servet birikimini yapmış kişilerdir.

Büyük bir kısmı kul aslından oldukları belgelerden anlaşılan örf mensubu taşra idarecilerinin idarî birimlerdeki sosyal mevkileri

mu'tak ve mu'takaları ve müdebber ve müdebberleri ve mükâtib ve mükâtibeleri, askerinin zevacâtı askerîdir". Ayrıca bk. Halil İnalçık, XV. Asır Türkiye iktisadî ve içtimâî tarihi kaynakları. İFM XV/1-4 (1954) s. 53.

³ Bk. Yaşar Yücel, Osmanlı imparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) dair genel gözlemler. Belleten 152 (1974) s. 657-708.

devletten aldıkları güce dayanmaktadır. Teoride padişahın otoritesini temsil eden taşra ümerası küçüğünden en büyüğüne dek, görevlerine belli sürelerde atanmış, doğrudan padişaha bağlı kullar idi. Örneğin 5 Şubat 1580 tarihinde Kıbrıs Beylerbeyi iken Karaman Beylerbeyine atanan Hasan Paşa enderunda yetişmiş bir kuldu. İlk çakırcıbaşılık görevi almış, sonra beylerbeyi takımına katılarak Kıbrıs, Anadolu, Karaman, Trablusşam, Tamışvar ve Revan valiliklerinde bulunmuştur⁴. Yine 1562-1564 yıllarının Karaman Beylerbeyi Ahmed Paşa'da enderunda terbiye gördükten sonra Büyük Mirahorluğa atanmış ve buradan beylerbeyi olarak görevlendirilmiştir⁵. Yine bir başka sicil kaydına göre Diyarbakır'da kullar ağası olarak gördüğümüz Mesih Bey 28 Eylül 1583 tarihinde Ankara sancak beyliğine getirilmişti⁶.

Bunlar devlet otoritesinin temsilcileri olarak sahip buldukları siyasî nüfuzun yanında, görevleri ve yükümlülükleri karşılığı devlet gelirlerinden, kendilerine önemli meblağlar tahsis edilmiş kimselerdi. Aldıklarının bir kısmını sarfetmeğe mecbur olmalarına rağmen özel servet yapmak olanağını buldukları ve bu yolla ekonomik yönden de toplumun üst katlarında yer alıp giderek diğer nüfuzlu gruplarla yaklaşıp bütünleştikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Karaman Beylerbeyi Hasan Paşa'ya 5 Şubat 1580 de devletçe tahsis edilmiş hasların yıllık geliri 1 milyon akçadır⁷. Yine bir başka belgede Kasım 1670 Diyarbakır Beylerbeyi olan Ömer Paşa'nın toplam geliri 14.552.785 akçe olarak görülmektedir. Diyarbakır Beylerbeyi hassı 1.200.066 akçe olduğuna göre beylerbeyinin gelirinin yaklaşık olarak bunun onbir misline ulaştığı ortaya çıkmaktadır⁸.

Bir başka belgede 1555-1556 yıllarında Erzurum Beylerbeyi olan Paşa'nın yıllık geliri 2.189.996 akçe idi. Böylesine fazla geliri olan kişilerin şahsî mal varlığının da fazla olacağı açıktır. Ancak sözü edilen beylerbeyilerin bu durumlarının derecesini bilmiyoruz.

Ama Yemen Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 29 Aralık 1570 tarihli bir sicil kaydından kişisel mallarının 28 develik bir ker-

⁴ Bk. 1581 tarihli Karaman ruz-nâmçe defteri (Başbakanlık Arşivi nr. 599), s. 131.

⁵ Sicill-i Osmani, I, s. 204.

⁶ Ankara Şer. Sic. I/1092.

⁷ 1581 tarihli Karaman ruz-nâmçe defteri, s. 131.

⁸ Bk. Gelir-gider icmali (Baş. Arş. MAD. nr. 6786), s. 15.

vanla Halep'ten Konya'ya getirildiğini öğreniyoruz⁹. Bir deveye uzun yolda 200-300 kg. yüklenebildiğine göre Paşa'nın 7-8 tonluk yükü taşınmış olmaktadır. Bunların çoğunun da lüks maddeler olabileceğini tahmin etmek gerçeklere aykırı düşmeyecektir.

Sancak beylerinin durumu hakkında da fikir edinebildiğimiz belgelerimiz vardır. Örneğin Kıbrıs fethi sırasında Magosa muharebesinde şehit olan Kars sancakbeyi Kurd Bey'in terekesinin toplam 274551 akçe olduğu, bunun 85.000 akçesinin nakit bulunduğu Kasım 1571 tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır¹⁰. Livâ-i Humus beyi olub sefer-i hümayunda vefat eden Abdülgani Bey'in durumu bu konuda daha ilgi çekici bir örnektir. Adı geçen sancak beyi ma'zûlen Ankara'da otururken sefere çağırılmış ve çarpışmalarda ölmüştür. Terekesinin vârisleri arasında taksimi münasebetiyle tutulan sicillerden anlaşıldığına göre, babası Hâce Ahmed'dir. Annesi de Hâce Mahmud adlı birinin kızıdır. Osmanlılarda büyük tüccarın hâce ünvanıyla anıldığı göz önünde tutulursa adı geçen beyin bir tüccar ailesinin oğlu olduğu ve beyler sınıfına katılarak sancakbeyliğine kadar yükseldiği anlaşılmaktadır¹¹. Abdülgani Bey'in Ankara'da iken sof ticareti ile uğraştığını İstanbul'daki vekilleri ile geniş bir ticaret şirketi halinde ticarî muamelatta bulunduğunu da biliyoruz. İstanbul'da Hacı Mehmed ve Baki, Ankara'da Hacı Abdülaziz b. Yusuf, Hacı Bekir, İbrahim Bey, Rahmetî adlı şahıslar adı geçen beyin vekilleri idiler. Örneğin Abdülgani Bey'in vekili olan Hacı Abdülaziz b. Yusuf'un çeşitli zamanlarda kendisinden ve diğer vekillerinden altın, kuruş ve akçe olarak aldığı 1.131.100 akçe ile 54 yük sofu İstanbul'a götürdüğü ve sofları sattığını varislerin vekilleri ile yaptığı hesaplaşmadan öğreniyoruz. Büyük para yatırımı yaparak sof ticareti ile uğraşan bu beyin zengin ve sosyal mevkiinin yüksek olduğu şehrin en güzel evinde oturduğu yine şu kayıttan belli olmaktadır. 3 Ocak 1600 günü annesi ve karısının vekili tarafından satışa çıkarılan evinin 60.000 akçeye müderris Seyyid Mehmed Efendi b. Seyyid Mahmud Efendi'ye satılmıştır¹². Bu miktar, o sırada sıradan bir evin 3-5 bin akçe değer taşıdığı düşünülürse, evin büyüklüğü ve değeri hakkında iyi bir fikir vermektedir. Sancakbeylerinin zenginliğini ve çoğu kez

⁹ Bk. Konya Şer. Sic. II, s. 84.

¹⁰ Bk. Konya Şer. Sic. II, s. 196, 200.

¹¹ Ankara Şer. Sic. VI/1349, VII/54.

¹² Bk. Ankara Şer. Sic. VI/54, 1349.

maz'ûliyet ve tekaüdlük devrelerinde ticarete başladıklarını, hiç değilse nakit paralarını büyük tüccarlar aracılığı ile ticarî amaçlarla kullandıklarını gösteren çeşitli kayıtlara sahibiz. Meselâ Ocak 1601 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Bolu sancağından emekli Mustafa Bey b. Abdurrahman Lehistan tüccarlarından Yorgi veledi Poşko'ya sof almak için 4000 altın (o günkü râyice göre 480.000 akçe) vermiş ve Lehli de karşılığında 12 yük sofu kendisine teslim etmiştir¹³.

Dergâh-ı Âlî Çavuşları :

Sancakbeylerinden sonra taşra şehirlerinde görevli ümera takımının en önemlileri Dergâh-ı âlî çavuşları Kapıkulu sipahileri ve yeniçerilerdir. Şehirlerde bulunan garnizonda veya sancakbeyinin kapısında görevli bulunan, ya da çeşitli Eminlikleri (Beytü'l-mâl, ihzârîye, yaya ve kaçgun, zarar-ı kassabiye v.b.) emanetler tasarruf eden bu grup mensuplarının itibar gördükleri çoğunun taşra şehirlerinde yerleşerek evlendikleri bazılarının şehir üretimine katılarak bir sanat veya ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bunlar da kendi aralarında rütbe ve kıdem, görevlerinin verdiği sosyal ve ekonomik güce göre sıralanarak çoğu kez şehrin reâyâ kesimi ile iç içe olmuşlar ve onlarla bütünleşmişlerdir. Bu kapıkullarının çoğunlukla kendi aralarında sıhriyet peyda etmelerinin yanında tüccar tâifesinden kimselerle akrabalık kuranlara, sanat erbâbından kız alıp verenlere de raslanmaktadır.

Dergâh-ı âlî çavuşları içinde büyük servet sahibi olan kimselerin bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki, sicil kayıtlarına göre Dergâh-ı âlî çavuşlarından biri Ankaravî Pirli Çavuş'un, vârisleri arasındaki nizâ dolayısıyla Ankaralı Mezîd-zâde Bekir Çelebi'den 455.400 akçe, Ankaralı Aba-oğlu adlı yahudiden 160.000 akçe alacağı olduğunu ve Ankara'nın Tulî mahallesinde büyük bir evi ile Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa zimmetinde bir miktar malı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ileri sürdüğümüz görüşün açık bir kanıtıdır¹⁴. Çünkü sadece 615.400 akçelik nakit alacağı bize serveti ve durumu hakkında bir fikir vermektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dergâh-ı âlî çavuşlarının bizzat ticaretle uğraştıklarını da görüyoruz. Meselâ

¹³ Ankara Şer. Sic. VII/1735, 1941. Ayrıca bk. Tayyib Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivinde Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili belgeler. T.T.K. Belgeler V-VIII / 9-12 (1971) s. 151.

¹⁴ Ankara Şer. Sic. III/8.

Mustafa Çavuş b. Pmarî adlı biri Ankaralı tüccarlardan Hâce Yusuf b. Abdullah'a 9000 akçe kumaş bahasından 31.000 akçe İstanbullu Hacı İsa'dan havâle olunmuş toplam 40.000 akçe borcu olduğunu, bir Frenk tüccarından da 30.000 akçe alacağı bulunduğunu sicil kayıtlarından anlıyoruz¹⁵.

Yine Mayıs 1600 tarihli bir belgede Himmet Çavuş b. Mahmud'un Ankara'da tüccardan ve Damga mukataası mültezimi yahudi Musa'nın babası Mayir'e 220.000 akçe borç verdiği kayıtlıdır. Bir başka belgeye göre Himmet Çavuş borcu İstanbul'da vermiştir. Hücetini kaybedince Bursa mahkemesinde tekrar sicile kaydetmiştir. Para kendisine Mayir'in oğlu tarafından Ankara'da ödenmiştir¹⁶. Anlaşıyor ki Dergâh-ı âlî çavuşlarından Himmet Çavuş da ticarî bir faaliyet içindedir ve bellibaşlı ticaret merkezlerini dolaşmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden başka Ahmed Çavuş b. Mustafa adlı Dergâh-ı âlî çavuşunun bir yahudi tüccardan 100.000 akçe alacağı olduğuna, Arslan Çavuş b. Abdullah'ın Ankara'ya ticarete gelen Leh tüccarlarından birine İstanbul'da ödenmek üzere 84.900 akçe borç verişine dair kayıtlar vardır¹⁷. Bu hususa dair tesbit ettiğimiz sayısız belgelerin ışığında Dergâh-ı âlî çavuşlarının taşra şehirlerinde sosyal ve ekonomik yönden önemli bir mevki işgal ettikleri resmî görevlerinin verdiği otorite ile kuvvetin yanında servet birikimi yaptıkları ve paralarını tüccara kredi olarak verdikleri ya da bizzat işlettikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Giderek bu ilişkilerin evlenmelerle pekiştiği devlet gelirlerinden önemli meblağlar alan bu zümre mensuplarının ellerindeki parayı ticarî kapital olarak kullandıkları görülmektedir. Her türlü yükümlüğün dışında olmaları da kendilerine rahatlıkla servet yapma olanağı hazırlanmaktadır. Bu hususta şu örnekte iyi bir kanıttır: Ankara'da ölen Mehmet Ağa b. Haydar Çavuş'un terekesinin para olarak değeri 506.800 akça idi¹⁸.

Kapıkulu Sipahileri ve Yeniçeriler :

Kapıkulu sipahiler ve yeniçerilerin şehirde ve daha geniş olarak sancakta, padişah otoritesini yürürlükte tutmak için garnizonlar halinde bulunmakta idiler. Ayrıca yeniçerilerin başına serdar veya yeniçe-

¹⁵ Ankara Şer. Sic. III/891.

¹⁶ Ankara Şer. Sic. VII/826.

¹⁷ Ankara Şer. Sic. VII/1665, VIII/44.

¹⁸ Ankara Şer. Sic. X/1612.

ri zabiti, sipahilerin başına da kethüda yeri ünvanıyla ilgili ocakların yetkilileri tarafından birer komutan tayin edilirdi. Hemen değinelim ki, bu merkez askerleri de kıdemlerine göre, kendi aralarında bir sıralamaya tâbi olarak en yüksek rütbelileri sosyal ve ekonomik yönden ileride taşra yönetiminde söz sahibi olarak merkezle bağlantıları teoride kalmıştır. Ocağın ihtiyarları olarak anılan bu kişiler mal-mülk sahibi olarak şehir üretimine katılmışlar ticaretle uğraşarak servet sahibi olmuşlardı. Nitekim elimizdeki belgeler bu merkez askerlerinin daha çok orta halli tabaka ile ilişki kurdukları, evlenme yolu ile onlarla bütünleştikleri, şehirlerde yemişçilik, kasaplık ekmeççilik v.b. sanatlara intisap ettiklerini acemi oğlanlarının köylerde gezginci olarak ticaret yaptıklarını açık bir tarzda kanıtlamaktadır. Burada şimdiye kadar yapılagelen bir yanlış anlama ve değerlendirmeye değinmek gerekmektedir. Çünkü birçok araştırmacılar Kanunnâmelere bakarak bugüne kadar yeniçerilerin ve diğer taşrada görev yapan kapıkullarının sıkı bir ocak disiplini altında, evlenmeden, sadece askerlikle uğraştıkları, ancak emeklilik dönemlerinde normal hayata geçebildikleri ve bu durumun XVI. yüzyılın sonlarında bozularak kargaşalığa düştüğü ve yeniçerilerin esnaf arasına katıldığı düşünülüyordu. Ama bugün tesbit ettiğimiz ve yaşanmış canlı olayların yer aldığı şer'îye sicillerindeki kayıtlar taşra ümerasının beylerbeyi ve sancakbeylerinden sonra gelen halkası merkez askerlerinin barışta tıpkı "tımardı sipahiler" gibi normal hayatlarını yaşadıklarını göstermektedir. Hatta bu faaliyetler devletçe de olağan görülmekte idi. Örneğin köylerde dolaşarak ticaret yapan ve şehirleşmiş acemi oğlanlarının bu durumlarının bid'at, ocak kurallarına aykırı yeni ortaya çıkmış bir vâkıa olduğuna dair hiçbir izlenim belgelerinde yer almamaktadır. Buna karşın sanat ve ticaretle uğraşan, han işleten yeniçerilerin mahkemede, reâyâdan biri gibi farksız muamele gördüğü anlaşılmaktadır¹⁹.

Şimdi bu düşüncelerimizin doğruluğunu kanıtlayan örnekler verelim: 1588/89 tarihli bir kayıta Yeniçeri Mehmed Bey Edhem b. Mezîd adlı birinin kızı ile evli iken ayrıldıklarını beyan ettikten sonra, aralarındaki eşya anlaşmazlığının hallini istemektedir²⁰. 9 Nisan 1600 de mahkemeye gelen Ahmed Beşe b. Abdullah Yenişeyh

¹⁹ Ankara Şer. Sic. II/1029, V/1059, 1166.

²⁰ Ankara Şer. Sic. II/449.

köyünden Ali b. Hâmid'i "Hümâ nâm kızını nikâh ile bana virüb onbeşbin akçem almış iken ben sefer-i hümâyûna müteveccih olmak ile mezbûreyi âhara virmek ister" diye şikâyet etmiştir. Davalının inkârı üzerine kızı nikâh ile aldığı tanık göstererek isbat etmiştir²¹. Görülüyor ki, yeniçeri sefere giden bir muharip olduğu halde evlenebilmektedir ve aldığı kız bir köylüdür. Yeniçerilerin sosyal durumuna ışık tutması bakımından şu kayıt ilginçtir. 6 Ocak 1605'te Hacı Bayram soyundan Mehmed Baba b. Halil Baba, Tilkioğlu diye meşhur Ahmed Bey adlı yeniçerinin hizmetkârlarından Himmet b. Emîr'i "Hemşirem Kaledibi hamamında iken mezbûr Himmet ve Ahmed ve diğer Ahmed nam yoldaşları ile avret hamamını basıp müslümanların nâ mahremleri üzerine girmişler" diye şikâyet ettiğinde, Himmet "Ahmed Beşe'nin hatunu hamamda bir avret ile döğüşmüşler, bize haber oldu, vardık ben kapuda durdum" cevabını vermektedir. Görüldüğü üzere, belgemizin kahramanları günlük yaşantıları, sosyal durumları ile tam bir şehirlidir. Belgeden yeniçerinin, hizmetlileri karısı ile ocağın âdeti olmayan bir statüye yeni geçmiş görünmemektedir²².

Yeniçerilerin sanat ve ticaretle uğraştıkları ekonomik yönden de daha çok orta halli bir durum gösterdiklerinin delilleri olabilecek birkaç örnekte şöyledir: 1588/9 tarihli bir kayıta Haban Beşe adlı bir yeniçerinin kasaplık yaptığı, ancak sığırı mahallede boğazlayıp beşer akçeye satmakla ihtisap kurallarına ve narha uymadığı için uyarılmasının istendiğini görüyoruz²³.

Ekim 1592 tarihli bir sicil kaydından da yeniçeri Sinan Bey, Abaoğlu Sefer adlı zimmîyi, kendisinden alacağı olan 20.000 akçeyi ödemediği için hapsedtiği ve ancak tahsilinden sonra serbest bırakılmasına rıza gösterdiğini öğrenmekteyiz²⁴.

Nihayet şu son örnek ki, inceleme yaptığımız dönemde örneğin Ankara'da mevcut bulunan 9 handan ikisinin yeniçerilere ait olması, yeniçerilerin taşradaki ticaret hayatının ne derece içinde bulduklarının en iyi kanıtıdır.

Buraya kadar verdiğimiz izahat ile taşrada oturan ümera takımının en büyüğünden en küçüğüne kadar, devlet otoritesini temsil

²¹ Ankara Şer. Sic. VII/695.

²² Ankara Şer. Sic. IX/1097.

²³ Ankara Şer. Sic. II/1029.

²⁴ Ankara Şer. Sic. III/202, 203, 661.

1092
 مدونة الامام عبد الاكابر جامع الحامد والمعارف المختص في
 عنان الملك الاعظم يار كروه قول الامام في اولنا سبعين وعده توفيق
 ربيع هارون واصد اولي معاد الله فكله بوجه عنايتهم ظهور بداروب
 سزاوه و تعينه و تعانه في زمان الحمار كل او بار من كونه في النزه سزاوه
 ايك بوزان بغير اجم به ماصلا ابل و زقه اولانا من منكر تا المند سزاوه
 ايتوب اعلما ايجونا سله سله ما و سزاوه سزاوه سزاوه
 نفس او سزاوه بغير روح كولا بغير كولا كلفظ و فانا ايجونا اجم كونه
 سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه
 كاهن و سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه
 رولا اجم
 1093
 و بغير روح اجم سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه
 سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه
 سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه سزاوه

1349

اذ لو انك تجوز في اسبوع ساكن ايكس بولسا سنه ما يوشه وناح ايدو ثلثه و
 عهد الحق مكررا لئلا يذوق الله ما يذوقه اولئك الذين ظنوا انهم
 اتوا به ابعثنا من قبلنا من قبلك اياتنا فانك انت جاحل مبين
 بالله واطمئن وانتم لاي بولج هشير من ان الله حافظ افعوه
 عاين او لوب انما الله صمد لا يشركه احد ولا يدرى ما هو
 ابراهيم ما يدركه في يوم القيمة وانه افاض بولسا طرفة
 من بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا
 فقد اقتضاه لئلا يذوق ما يذوقه اولئك الذين ظنوا انهم
 اتوا به ابعثنا من قبلنا من قبلك اياتنا فانك انت جاحل مبين
 بالله واطمئن وانتم لاي بولج هشير من ان الله حافظ افعوه
 عاين او لوب انما الله صمد لا يشركه احد ولا يدرى ما هو
 ابراهيم ما يدركه في يوم القيمة وانه افاض بولسا طرفة
 من بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا
 فقد اقتضاه لئلا يذوق ما يذوقه اولئك الذين ظنوا انهم
 اتوا به ابعثنا من قبلنا من قبلك اياتنا فانك انت جاحل مبين
 بالله واطمئن وانتم لاي بولج هشير من ان الله حافظ افعوه
 عاين او لوب انما الله صمد لا يشركه احد ولا يدرى ما هو
 ابراهيم ما يدركه في يوم القيمة وانه افاض بولسا طرفة
 من بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا

سگاه عالی
ابن محمد سیدی بابا
که در راه مال جاو سکر نواز اولوب انه کولور مقبوله اولاندهم اطراف
مارک صیف نام صلیب و سب طرفند خصوصاً فی الذکر احوال و غیره الاماثل
تألیف ابن مصعب الدین طلیع و بر غیره فی حسن حالی نام کشف لستار سراسر ایلم
و کالیع ثابته اولای قدوه الاماثل و الاقرا ن عجاوین حملی عین و
سیبوری صلیب و سب مایه نام قانون فعلند در حق خصوصاً آتیم
کلیس نام اولان صیوان ابراهیم و محمد بن حسن بالحق نام کشف آتیم
شمالی نکره ایلم و کالیع ثابته اولان قدوه الاماثل و الاکارم مصطفی جاو
کشفه ملک و سب سینه نور جم امروپ بنغ و کلیم اولوب ز و سب اولان
عد بوره صیف فعلند نام اولان مصطفی جاو سب موکل سب اولوب ز و سب
اولان در قوم مایه مقبوله اولان بابا سب و بر بر بی جاو سب کلیم
سند و سب عام اولان صیف و سب سندن ز راه کلیم اولان و سب
قبض ایلمو سب یواصلیم و کالیع صیا ایلمو ایلمو و سب و سب
عنه نام صیف اوغلا و قیامت (تذکره ایلمو) سب بونه قایم و صیاح صیف ایلمو
عد بوره سب بر غیره کلیم کلیم ایلمو سب و کلیم کلیم کلیم کلیم

ص ۹۹۱

بود که درگاه عالی جاوید شادان قدوة الاقران مصطفی جاویدی ابن بکارا مجلس
 شامه عثمان جلیلی نام متوفی نیک قونیا نیمی اجدد قبل شامه ن وصی او لان قدوة
 المدرسین بحی افندی ابن المرحوم سف افندی محضود نقیبه ملام ابدوب
 بودند انقدم یازون نام افرنجده او تزبنک انجم اولوب متوفی عثمان جلیلی
 کنیل بالمال اولمش ابدی بعد وفاته مرقوم عثمان جلیلی نیک سفار دین و مشق اولوب
 قرق سکر بنک اقیه شریکائی وفتی اولوب لکن متوفی زبورک بنجه کسه لوب
 دیون ثابتیسه اولوب مختلفاتی دیون احاطه اعیوب فرمایه محتاج اولمگه متوفی
 محضومک کنیل بالمال ابدوب که تمام مسکری اولمگه افندی محضور نوبه ثابت اولوب
 بکار قرق سکر بنک اقیه دن اون اکی بنک اقیه دو شکان مبلغ مزبوری سالف الکر
 بحی افندی بد لون دن یه قصور اولوب قبض الیلم دیدوب که قید اولدی

قدوة المدرسین   عبد الکریم افندی   محمد جلیلی ابن   الحاج حبیب ابن
 مصطفی الدین افندی   ابن محضور المدرسین   ابراهیم   حاجی التاسی

826

بود که درگاه عالی جاوید شادان قدوة الاقران مصطفی جاویدی ابن بکارا مجلس
 شامه عثمان جلیلی نام متوفی نیک قونیا نیمی اجدد قبل شامه ن وصی او لان قدوة
 المدرسین بحی افندی ابن المرحوم سف افندی محضود نقیبه ملام ابدوب
 بودند انقدم یازون نام افرنجده او تزبنک انجم اولوب متوفی عثمان جلیلی
 کنیل بالمال اولمش ابدی بعد وفاته مرقوم عثمان جلیلی نیک سفار دین و مشق اولوب
 قرق سکر بنک اقیه شریکائی وفتی اولوب لکن متوفی زبورک بنجه کسه لوب
 دیون ثابتیسه اولوب مختلفاتی دیون احاطه اعیوب فرمایه محتاج اولمگه متوفی
 محضومک کنیل بالمال ابدوب که تمام مسکری اولمگه افندی محضور نوبه ثابت اولوب
 بکار قرق سکر بنک اقیه دن اون اکی بنک اقیه دو شکان مبلغ مزبوری سالف الکر
 بحی افندی بد لون دن یه قصور اولوب قبض الیلم دیدوب که قید اولدی

قدوة المدرسین   عبد الکریم افندی   محمد جلیلی ابن   الحاج حبیب ابن
 مصطفی الدین افندی   ابن محضور المدرسین   ابراهیم   حاجی التاسی

449
 بوی که قوه بکوی در یکجا معروف فرج بیک نام بکوی خلیج عهد ایدیه بن مزید نام کنه
 مخمزه سولیم توریه و عویا ایروب بو نذا اقدم فرزند کساییم نام و کوی بن فرودم
 ایروب ایگانی کلم ایروب بیک عیبا بدنا نسه الوب کتسم کرم ایروب حالا بیک کوی
 بیجام و بر خیم تو شام و غیره بفرغ الوب کتسی طلب ایروب کتسم کوی بن فرود
 اوسم ایگاد ایروب فرودم بکوی بدنا نسه مللک و لند قد بنا ایدیه بو خدر
 بر کند س ایدیه و قانونی و ارفیغ مصطفی و قنیه فاطمه بن فرود و لند و نانا
 ایسیایه الما و کتسم و الانی بیلا مطهره بن کتسم کوی و کتسم کتسم کتسم کتسم
 ایدیه و ارفیغ مصطفی و قنیه نمان کوی فاطمه فرودم ای سوال مشرقه اورد
 بیمن با نسه الما و کتسم کوی ایروب کتسم کوی و ارفیغ کوی
 ایروب ایگاد ایروب فرودم بکوی بدنا نسه مللک و لند قد بنا ایدیه بو خدر
 بر کند س ایدیه و قانونی و ارفیغ مصطفی و قنیه فاطمه بن فرود و لند و نانا
 ایسیایه الما و کتسم و الانی بیلا مطهره بن کتسم کوی و کتسم کتسم کتسم کتسم
 ایدیه و ارفیغ مصطفی و قنیه نمان کوی فاطمه فرودم ای سوال مشرقه اورد
 بیمن با نسه الما و کتسم کوی ایروب کتسم کوی و ارفیغ کوی

695
 بوی که در کاه و کوی بلده ایدیه کوی خلیج عهد ایدیه بن مزید نام کنه
 مخمزه سولیم توریه و عویا ایروب بو نذا اقدم فرزند کساییم نام و کوی بن فرودم
 ایروب ایگانی کلم ایروب بیک عیبا بدنا نسه الوب کتسم کرم ایروب حالا بیک کوی
 بیجام و بر خیم تو شام و غیره بفرغ الوب کتسی طلب ایروب کتسم کوی بن فرود
 اوسم ایگاد ایروب فرودم بکوی بدنا نسه مللک و لند قد بنا ایدیه بو خدر
 بر کند س ایدیه و قانونی و ارفیغ مصطفی و قنیه فاطمه بن فرود و لند و نانا
 ایسیایه الما و کتسم و الانی بیلا مطهره بن کتسم کوی و کتسم کتسم کتسم کتسم
 ایدیه و ارفیغ مصطفی و قنیه نمان کوی فاطمه فرودم ای سوال مشرقه اورد
 بیمن با نسه الما و کتسم کوی ایروب کتسم کوی و ارفیغ کوی

مأثره و فاعله

بود که اولاد سلطنت که بر او پادشاه شدند با او بیعت کردند و چون از او بیعت کردند
 بگوید اولاد سلطنت که بر او پادشاه شدند با او بیعت کردند و چون از او بیعت کردند
 قلعه در تمام جلگه که در نوروز بود و این دو شهر که در این دو شهر بود هر چه در آن بود
 مسلمانان را که از آنجا فرستادند که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند

202

بود که در نور علی اولاد سلطنت که بر او پادشاه شدند با او بیعت کردند
 هر چند که در تمام جلگه که در نوروز بود و این دو شهر که در این دو شهر بود
 مسلمانان را که از آنجا فرستادند که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند

203

بود که در نور علی اولاد سلطنت که بر او پادشاه شدند با او بیعت کردند
 هر چند که در تمام جلگه که در نوروز بود و این دو شهر که در این دو شهر بود
 مسلمانان را که از آنجا فرستادند که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند
 آمد که در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند و در آنجا بودند

268

269

المعتمد عليه في الحكيمة ما في اوراقه (م) ايها البدر سعد بن زيد في درت بلو
بسم الله

فناجوه ايها عين بصير بسوس كعبه بشكر شيخنا ^{عنه} خرد صغير وورد كعبه
ووردت ووردت

بسم الله ايها عين بصير بسوس كعبه بشكر شيخنا ^{عنه} خرد صغير وورد كعبه
ووردت ووردت

طوبى صفير ايها عين بصير بسوس كعبه بشكر شيخنا ^{عنه} خرد صغير وورد كعبه
ووردت ووردت

درت باشد و درت بود و درت بود و درت بود و درت بود و درت بود و درت بود
كلام شريف

كتاب كافور كتاب حلاله كتاب شرح ابي بكر كتاب در روبرو كتاب صدر كبريه كتاب كفاي
الاشبه

كتاب ساجستان كتاب فارس دوران كتاب الفصول كتاب دفتر اسرار كتاب كلام الوفوف كتاب حكمة
باشا

برسوخ نجي كتاب صورت نساء متن شافق فرايض ديوان امره سيم

ترجمه به جلد به ترجمه كتاب الفنون لغة حالي نارسه متنوايم حبيبته نزهت
فرايض

لغة مصادر كتاب التقيم كتاب صاخره ترجمه حرف كتاب الحكمة ذر بنوا كعبه
كعبه

متن الحكمة كتاب نازية كتاب نوايه الصوا كتاب نصيريه شرحه نوايه
شرح المفاهيم شرح متن مختصر مسائل نوايه شواهد الاماني نصيريه نوايه
ضياء مستطاه

۱- یکی دستار استانبول معاویه قلم بر کوسل او و در شهر التوت ابدی کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۲- کوه کوروش پاکوچ و پولا کشتن و ایک که کلمه قلم او و در شهر التوت کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۳- حد و ال تلی جام بفره انم حدده کتبه حقه در مشرق و اول تخت استانبول ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۴- کشت قشدره ارشین کشتی بصره در ایشار اخره در شهر التوت کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۵- احسان غلام باخنده بلغان نام غلام در شهر التوت کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۶- خدیج نام غلام اول و اف اول بنده ایدار نام چاره در شهر التوت کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۷- قره ی اول خلدن واقع در شهر التوت کتبه ... ۱۰۰ ... ۱۰۰ ...
 ۸- نسیه کله التوت غرض کمال ۳۳۷۷ حساب کله ۳۶۷
 ۹- ۲۷۲۴
 ۱۰- ۲۸۸۴
 ۱۱- ۱۲۸۱

97

بعد از اقامه توبه انقضای این رسالتی که از حضرت زین العابدین علیه السلام
در مطرف و هند و عین و عباد کربیم نام کنده احواله و اولاد همشیره لری نینب و حضرت نام خانقار
جانانه بی بی ای کی که سرور بن ابان در جیب خورشید بنام کندی نهاد در این کتاب که بنام آینه است
مضمون می جویی نیکو کند و دیگر اولاد فرزندان آنها که خانقار نام است بی بی ای که در شانهاد روز و ان
شاه نامه که این کتاب در آن است و وی علاقه گزید به او که و دیگر اولاد فرزندان او بر فرزند او که چنانچه
بی بی ای ذکر شد و یکا انقضای توبه می جویی نام کنده لری نینب منافی توبه که اولاد نام
فرزند او است فاطمه خانقار چنانچه بی بی ای که در آن است و فرزند او که در آن است و در آن است
و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
اولاد او که شاه زینب و آنکه ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
و آنکه در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
آنکه او در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
یک نام منضمه اولاد بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
آنچه بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
بر له بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
کتابت این کتاب در ماه رمضان سال ۱۰۰۰ هجری قمری در شهر کربلا
بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است
بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است و بی بی ای که در آن است

70
 اوله اركم وصلا ابرج افكل التقي بكرة لجة وقف ارج كنه قولي اعصه خرفه باه واعني
 الشويكي به جايه عظمه قنر سعدة مبلغ و نره متولي نصب ايرت اوله افك اوله ابرج
 قنول رنيد كرهك خفف فضا ح يوروه صطوه و لره و سر خفه اقرار و توير جوم ايرت
 مبلغ قنود التقي بكرة لجة وار تكرر ينده باقماح و الكمال الوصف ايرت مباركه شو اكر
 انقار كنف بوز سكا كره و كيه و عهد يله و ربه بكر شير ارج به معاف به و روه ربه
 و راطم و بديكره و نير صفة و اقر اقرار ايرت في الواقي مبلغ قنود التقي بكرة لجة
 و بوز سكا كره و عهد يله و كراهه فلي حرمه بكرة شير ارج في ابرج عبد التقي
 و ربه بكر شير ارج وقف قنود لارج الا و ايرت و ربه و اقرار و اقرار
 عهد العبد لله

ettiklerinden dolayı, toplum içinde itibarlı bir yer sahibi bulduklarını, devletten maaş ve has, zeamet olarak aldıklarının fazlalığı ve yükümlülük dışında olmaları dolayısıyla servet sahibi birer desantralizasyon unsuru olarak ortaya çıktıklarını göstermek istedik.

Şimdi de ulema mensuplarının durumunu saptamaya çalışacağız.

Ulema:

Askerî sınıfın bir önemli kolu da ilmiye mensupları idi. Örfün yanı sıra şeriat kurallarına göre devlet yönetildiğinden bu zümre mensuplarının şeriatı temsil etmeleri sebebiyle taşra ümera sınıfından daha anlamlı bir itibar sahibi oldukları görülmektedir. Bunlar görevleri gereği toplumu yönetmek, eğitmek, aydınlatmakla yükümlü idiler. Bu özellikleri onları toplumsal piramidin en üstünde yerleştirmiştir. Padişahın beratı ile tayin edilen bu zümre mensubu kadılar ekonomik yönden merkezden kopuk idiler. Her ne kadar gündelikleri, rütbelerine ve atandıkları kazaların büyüklük ve önem derecesine göre itibarlı bir meblâğ ise de aslında devlet kadılara hazineден böyle bir para ödememekte idi. Çünkü elimizdeki belgeler açıkça göstermektedir ki eğer kadılar devletten maaş alsalardı gördükleri işler karşılığı alınan paraların hazineye gönderilmesi gerekirdi. Nitekim ekonomik yönden bağışlanmış bu yetki desantralizasyonu hızlandıran nedenlerden birinin bünyede saklı olduğuna iyi bir örnektir. Çünkü maddî yönden kadıları güçlü kılabilecek ve onu ekonomik bağımsızlığa götürebilecek imkânlar âdeta devlet tarafından istenerek verilmiş gibi görünmektedir.

İlmiye mensuplarının sosyal zümreler arasındaki yerlerini diğer gruplarla ilişkilerini, ekonomik durumlarını gösteren pek çok belge vardır. Şimdi bunlardan birini inceleyelim. Ankara'da mevleviyet payesiyle kadı bulunan ve Ağustos 1606 tarihinde ölen Mehmed Efendinin terekesinin varisleri arasında bölünmesi sebebiyle ailesi ve ilişkili bulunduğu kimselerin kimlikleri şöyledir²⁵: Babası Ali Efendi, kardeşi Mustafa Efendi (Şeyhü'l-islâm), kızkardeşi Ayşe Hatun (Vekili Seyyid Mehmed Efendi kadı), Mustafa Efendi'nin kızı Ayşe'nin vasisi, Abdurrahman Efendi, eski Bursa kadısı İstanbul'da oturmakta. Abdurrahman Efendi'nin vekilleri, Hüseyin Efendi müderris, Zağfirancı-zâde Ahmed Çelebi b. Edhem tüccar, görülüyor ki, Mehmed

²⁵ Ankara Şer. Sic. X/910.

Efendinin babası ilmiyedendir. Kardeşi şeyhü'l-islâmdır. Vekil ve vasî olarak bu aile ile ilgisi olanlar da ilmiye sınıfındandır. Bunlardan biri de tüccardır. Bu örnek bize, ilmiye sınıfı mensuplarının birbirleri ile yakın ilişkide olduklarını göstermektedir. Çoğu kez babası kadı, müderris ya da imam-hatîb olan birinin kendisi de aynı mesleğe intisap etmiştir. Zengin ve itibarlı oluşlarından dolayı ümera ve büyük tüccarla ilişki halindedirler. İlmiye mensuplarının da sosyal durumlarından başka ekonomik durumlarını belirleyecek sayısız belge tesbit etmiş bulunuyoruz.

Örneğin yukarıda sözünü ettiğimiz Ankara kadısı Mehmed Çelebi Efendi'nin deftere geçmiş terekesi bu konuda güzel bir kanıttır:

1. Mehmed Çelebi'nin sandığı içinde nakit para, altın ve gümüş 446.920 akçe tespit edilmiştir.

2. 7 kölesi, 6 cârîyesi vardır.

3. Uluşeyh ve Bayındır köylerinde üzüm bağları, şehir civarında iki bahçesi, değirmeni, evleri, bulunmaktadır.

4. 601 koyun, 10 öküz, 2 çift manda, 10 büyük-küçük inek, 2 araba, 2 merkep, 86 kovan arı, 6 at, 1 camus ineği, 1 buzağılı inek, 6 kır at sahibidir.

5. 40 Ankara müddü buğday, 5 Ankara müddü burçak, 7 Ankara müddü gök hububat ölümü sırasında anbarda bulunmaktaydı.

6. Kitapları, vardır.

7. 416 kalem zatî ve ev eşyası kaydedilmiştir. Bunlar içinde atlastan, kadifeden müzehheb, münakkaş ferâceler, kaftanlar ve diğer giyim eşyaları yer almaktadır. Ayrıca Kadı Efendi'nin eşyası arasında "bir kutu inci, bir tüfek, İstanbul kâğıdı, âbâdî kâğıt, kalemdân içinde kalemtraş" gibi eşyaları ilgi çekicidir²⁶.

Görülüyor ki, kadı, nakit parası, mal ve mülkü, kişisel ev eşyası ile çok zengin bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yarım milyon akçeye yakın parası, sandığında nakit bulunmuştur. Listesini verdiğimiz diğerleri ile birlikte serveti milyonlarla ifade edilebilecek değerdedir.

Örneğin diğer bir belge Şubat 1583 tarihli ferman suretidir. Bu fermanın öğrendiğimize göre, 10.000 altın vakfetmiş olan Karabacak-zâde Mehmed Çelebi'nin de, Konya kadılarında biri olduğu

²⁶ Ankara Şer. Sic. X/190, 1549.

görülmektedir. Konya'nın eski ve zengin kadılarından olduğu anlaşılan bu kadı'nın vakfettiği 10.000 altın (akçe olarak değeri 600.000 akçe), Konya çevresinin en büyük kredi kaynağı durumundadır²⁷. Aşağıda vereceğimiz birkaç örnek, bu vakfın durumu açıklıkla ortaya koymaya yetecektir. Eylül 1580 tarihli bir zabıtta Ali Bey'in kefilisi Hâce Mehmed b. İbrahim'in vakıftan alınan 212.500 akçeyi, 6.650 akçe faizi ile birlikte ödediği yazılıdır. Eylül 1581 tarihli bir sicilde, vakfın mütevellisi Malatya sancakbeyine yarar rehinler karşılığı 80.000 akçe borç verdiğini beyan etmektedir. Bu şekilde ihtiyaç sahiplerine verilen borç paraları vakfa 1580 yılında 86.082 akçeye faiz getirdiği yine belgelerin verdiği bilgiler arasındadır²⁸. Bir diğer örnekte, kadı İbrahim Efendi b. Hasan ölümünden sonra varislerinin başvurması üzerine mahkeme sicillerine geçen kayıtlardan, onun ekonomik durumu hakkında tahmin yapabilecek bilgiler alıyoruz. Mayıs 1599 tarihli sicil kaydından Ankara'da Sabunî mahallesindeki evinin 85.000 akçe değerinde Ankara yakınındaki Sülüklüpınar mevkiinde bulunan bağçesinin 50.000 akçe değerinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine İbrahim Efendi'nin Salomon veled Yakob'a % 20 faizle 200.000 akçe borç vermiş olduğunu 60.000 akçe de vakfettiği öğrenilmektedir. Yine Ocak 1593 tarihli bir kayıttan "Mukaddema Kuddüs-i şerif kadısı olup mütekait olan Mehmed Efendi'nin Ankara'da dârü'l-kuran için 150.000 akçe vakfettiğini öğreniyoruz"²⁹. Her halde bu kadar nakit parayı vakfedebilen kadı'nın oldukça zengin bir kişi olduğunu tahmin etmek yanlış olmasa gerektir.

Bir başka örnekte ilginçtir. Mayıs 1593 tarihli bir sicil kaydı da eski Ankara kadısı Ayaşlı Mustafa Çelebi Efendi bir zimmîye 720 gün vade ile 97.365 akçe verdiği karşılığında bu zimmînin evini ve 30 dönümlük bağını rehine koyduğu görülmektedir³⁰.

Bu örneklerden pek çok vermek mümkündür. Ancak umuyoruz ki şimdiye kadar anlattıklarımız bu zümrenin durumunu ve taşra yönetimindeki yerini açıkça ortaya koymaktadır. Sadece her kadı'nın köle ve cariyeye sahip bulunması, bir kulun 5-20 bin akçe arasında alınabildiği dönemde zenginliğin ve tantanalı bir hayat yaşandığının

²⁷ Konya Şer. Sic. V, s. 63; V, s. 100, 102.

²⁸ Konya Şer. Sic. V, s. 61, 62, 108.

²⁹ Ankara Şer. Sic. VI/68, 69, 70, 97.

³⁰ Ankara Şer. Sic. IV/1078.

delili olmaktadır. Bu zümre mensuplarının servetlerinin menşei de yine desantralizasyona yeşil ışık tutan devlete dayanmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, kadılar bir resmî devlet memurundan çok mahallî lider, yönetici durumunda bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu çalışmamızla, padişahla reâyâ arasında yer alan, özlük işleri, yetki, görev ve ekonomik durumları hakkında bilgi verdiğimiz, taşra ümerasının ne dereceye kadar merkezî mutlak otoritenin temsilcileri olabildiklerini göstermek istedik. Osmanlı devletinde reâyâ denilen üretici tabakası ile merkezî otorite arasında yer alan bu yönetici kadroya tanınan yetki XVII. yüzyıldan itibaren bölgesel güçler lehine gelişen yeni bir durumun yaratılmasına sebep olmuştur. Çünkü yönetim birimlerinin başındakilerin desantralizasyonu güçlendirebilecek yetki ve ekonomik güçleri, verdiğimiz bu izahatla kolayca ortaya çıkmaktadır.

OSMANLI TARİHİNDE GİZLİ KALMIŞ VEYA ŞÜPHE İLE ÖRTÜLÜ BAZI OLAYLAR VE BU HUSUSA DAİR VESİKALAR

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Bu nedenle bir kaç söz:

Devletin nüfuz ve kudretine, Pâdişahın otoritesinin derecesine yine hükümdarın ahlâk ve karakterine, devleti idare eden vezir-i âzamın (sadr-ı âzamın) zekâ ve kiyasetine ve pâdişahın mukarrib ve musahiplerinin tesir ve oyunlarına göre birçok dikkate şayan mühim hâdiselerin değişik şekilde tarihe aksettirildiği belgelerin incelenmelerinde meydana çıkmaktadır.

İşte bu sebeple vak'a-nüvis tarihlerinde gördüğümüz belgelerin siyasî kısım hariç bir kısmının hakikate uymadığı ve hattâ bir kısım ferman-ı hümayunların olaya aykırı bulunduğu görülmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı idaresinde ferman pâdişahın mührünü (tuğrasını) havi emri demektir; fakat bu emir cereyan eden şekline göre Divan-ı Hümayundan yazılan ve nişancı tarafından tuğralanan sadr-ı âzamın bilgisi ile yazılmış yazıdır. Bu yazı, olayın şekline ve muhatabının şahsiyetine gerek sadr-ı âzam, gerek sarayda pâdişahın mukarriblerinin telkin ve tesirlerine ve nihayet pâdişahın bunlardan birini kabul edip etmemesine bağlıdır. Sadr-ı âzam çok kuvvetli, otoriter ise pâdişah ona itimaden Divan-ı Hümayundan yazılan fermanı kabul eder, eğer hükümdarın çevresindeki en nüfuzlu ve sevimli olanlar – meselâ silâhdar, çuhadar, musahip gibi – tesiri altında ise onun telkini üzere ferman yazılırdı. Bu hususa ait vesikalar çoktur. Bilhassa pâdişah bizzat alâkadar olmayıp Divan-ı Hümayundan gelen fermanı kabul eden fermanlar görülür. Pâdişah her hangi bir mesele hakkında olayı takip etmekte ise, onun vereceği emirle ferman yazılır.

Cereyan eden olaylardan hakikate en yakın, itimada şâyân olan pâdişaha takdim edilen mesele hakkında hükümdarın gerek beyaz üzerine doğrudan doğruya yazdığı veyahut hükümetten gelen muamele üzerine derkenar olarak mütalâasını havi *hatt-ı hümayun* denilen

kendi el yazısıdır. Bu şekil, herhangi bir tesirle yanlış olsa da az hatalıdır.

Ben bu yazımda gördüğüm bazı olaylardan bahsetmekle beraber bazı olayların da ne gibi tedbir ve düşüncelerle hal yoluna gidildiğini göstermek istedim. Osmanlı tarihini tetkik edenlerin yazdıkları devrin halet-i ruhiyesini bilerek yürümelere isabetli olduğunu, bunun için bir az da hâdiselerin evveliyatına kadar gitmelerini tavsiye edeceğim.

Muhtelif olayların bazılarını aşağıya sıralıyorum. Çeşitli olan bu tarihî maceralar hem meraklıdır, hem de ibretlidir. Muazzam İmparatorlukta üstü örtülü geçen vak'alar doğru, yalan, iftira, kıskançlık, ahlâksızlık, menfaat, şereflik, şerefsizlik, ihtiras ve buna benzer hâdiselerin ibret âyinesinden görünüşüdür.

Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın Katlinin Nedeni

Osmanlı devletinin kuruluşunda baş rolü oynayan bu devletin idarî, malî, askerî, teşkilâtını kuran ve bilfiil tatbik eden Çandarlı Halil Hayreddin Paşa ve ondan sonra oğulları Ali, İbrahim ve Halil Paşa'ların vezir-i âzam olarak seksen sene tam bir hâkimiyet ile büyüyen devletin başkanlığında bulunmaları yeni yetişmekte olan esirlikten veya devşirmeden gelen gayr-ı Türklerin husumetini çekmiş ise de Çandarlıların kuvvetli otoritelerine ve muhitlerine karşı ses çıkaramadıklarından münasip bir zaman ve fırsat beklemekte idiler.

Osmanlı tarihi olaylarında görüldüğü üzere Sultan İkinci Murad zamanında akıncı kuvvetlerinin Transilvanya'da iki defa mağlûp olmaları (1442 M.) ve taarruza geçen Haçlı ordusunun ilerleyerek Balkanlara kadar gelmeleri ve 1444'deki *Seğedin* muahedesiyle yapılan muvakkat sulhu müteakip Sultan İkinci Murad durumdan müteessir olarak oğlu Mehmed'i yerine hükümdar yapıp Vezir-i âzâmı bulunan Çandarlı Zâde Halil Paşa'yı yine vezir-i âzamlıkta bırakıp saltanattan çekmişti.

Sultan Murad gibi tecrübeli bir hükümdarın Pâdişahlıktan çekilerek henüz on üç yaşında bulunan oğlunu hükümdar yapması, Haçlıların ümitlerini arttırmış ve imzaladıkları muahedeyi yırtıp tekrar taarruza başlamışlardı.

Vezir-i âzam Halil Paşa maiyetinin tesiriyle *Seğedin* sulhünü müteakip dahilen lüzumsuz ve tehlikeli hareketlere kalkan çocuk

hükümdar, tekrar harekete geçen Haçlı ordusuna karşı Vezir-i âzam ve devlet erkânının tavsiyeleriyle babası Sultan Murad'ı ordusunun başına davet etmişti. Yapılan daveti kabul eden Sultan Murad derhal gelerek kumandayı ele alıp *Varna Muharebesini* kazanarak (10 Kasım 1444) Edirne'ye dönmüştü.

Sultan Murad *Manisa*'ya gitmeyerek *Edirne*'de bir müddet kalıp ve Vezir-i âzam Halil Paşa ve diğer kumandanların ricalarıyla düşmanın tekrar hücumu tehlikesinin bertaraf olmasıyla oğluyla müşterek olarak bir seneden az bir zaman sonra sükûnetin temin edilmesi nedeniyle saltanattan çekilerek *Manisa*'ya gitmiştir (1445 Aralık).

Genç Pâdişahın etrafındaki Vezir-i âzam Çandarlı-zade Halil Paşa'ya rakip olan Zağanos Paşa ve taraftarlarının Sultan Mehmed'i fütuhata teşvik etmekte oldukları ve Tuna'nın üzerinde intikam almak için fırsat bekleyen Jan Hunyad'ın tehdidini gören Halil Paşa, çocuk hükümdarı ikaz ederek ihtiyatlı hareket edilmesini ileri sürüyordu. Bu yüzden Sırp Despotu ve Candar hükümdarı memleketlerine yapılan taarruzlardan dolayı Sultan Murad'a vaki' hali yazarak şikâyet ettiklerinden, Sultan Murad oğluna bu halden vazgeçmesini kat'i olarak bildirmişti (1446).

Bu sırada *Edirne*'de bir büyük yangın çıkmış ve bunu takiben Yeniçeriler *Edirne* haricinde *Ada*'da bir tepede toplanarak isyan etmişler ve Rumeli Beylerbeyi Hadım Şhabeddin Paşa'nın konağını yağma edip kendisini öldürmek istemişlerse de saraya Sultan Mehmed'in yanına kaçarak kurtulmuştu. Para ayarının düşüklüğünden dolayı vukua geldiği söylenen bu isyan Yeniçerilerin yevmiyesine yarımşar akçe zam yapılarak bastırılmış ise de Vezir-i âzam Halil Paşa ile diğer devlet erkânından İshak Paşa, Saruca Paşa, Yeniçeri Ağası Kurtcu Togan ve Anadolu Beğlerbeğisi Özgür Oğlu İsa Bey aralarında görüşülerek Sultan Murad'ın tekrar hükümdarlığa getirilmesine karar vermişler ve kendisini davet edip getirmek üzere Saruca Paşa'yı *Manisa*'ya göndermişlerdir.

Bu tertip ile *Edirne*'ye getirilen Sultan Murad tekrar hükümdar olup hal' edilen Sultan Mehmed *Manisa*'ya yollanmış ve babasının 855 H.; 1451 M. de ölümü üzerine üçünü defa pâdişah olmuştur.

İşte İstanbul fethini müteakip, Vezir-i âzam Çandarlı-zade Halil Paşa'nın İstanbul fethine mani' oldu propagandasıyla

Sultan Mehmed'in lalası devşirme Rum asıllı Zağanos Paşa ve taraftarlarının yaptıkları çirkin propagandanın içyüzü, İkinci Sultan Mehmed'i devletin tehlikeli durumu icabı iki defa hükümdarlıktan indirüp babasını getirmeğe mecbur oluşu ve devşirmelerin devlet idaresini ele almak istemeleri neticesidir.

Bütün gayreti ile Çandarlı-zade'nin yerine geçmek isteyen Zağanos Paşa, hırsla beklediği emeline nâil olamayarak Halil Paşa'dan sonra vezir-i âzamlığa Türk asıllı İbrahim Oğlu İshak Paşa getirilmiş, kısa bir müddet sonra gözden düşen Zağanos Paşa Pâdişahın yanından uzaklaştırılmıştır.

Çandarlı-zade Halil Paşa'nın vefatıyla Osmanlı devletinde vezir-i âzamlık devamı Türklere alınarak gayr-ı Türklere verilmiş ve onaltı ve onyedinci asırlarda vezir-i âzamlığa ırken Türk, Rum, Boşnak, Hırvat, Ermeni, Abaza, Gürcü, Çerkez, Arnavut, İtalyan, Slav soyundan gelen ümmet-i Osmaniye sadr-ı âzam olmuşlardır.

Mahmud Paşa

Osmanlı Vezir-i âzamları arasında ilim ve fazileti, iyi idaresi, dürüst ahlâkıyla büyük mevki' işgal etmiş olan Mahmud Paşa ırken Rum devşirmesi olup Fatih Sultan Mehmed zamanında iki defa vezir-i âzam olmuş, aşağıda görüleceği üzere ailesine yapılan tecavüzî bir muamelenin kurbanı olmuştur.

Tarihen bilindiği gibi Mahmud Paşa Fatih zamanında vezir-i âzam bulunurken *Otluk Beli* seferinden dönen Fatih Sultan Mehmed, mağlûp olan Uzun Hasan'ı takibe mâni' olduğu için Mahmud Paşa'yı azlederek Gedik Ahmed Paşa'yı vezir-i âzam yapmış ve Mahmud Paşa'yı vakıflarının bulunduğu *Edirne* civarındaki Uzunca Ova *Hasköy*'e göndermişti (878 H., 1473 M.)

Mahmud Paşa'nın bu mazuliyet zamanında ve 1474 tarihinde Fatih Sultan Mehmed'in Karaman Valisi olan oğlu Sultan Mustafa'nın ölümü sebebiyle Mahmud Paşa, Pâdişaha başsağlığı için *İstanbul*'a gitmiştir. Aralarında geçen bir maceradan ötürü Mahmud Paşa şehzâdenin ölümünde ve vezir-i âzam iken bazı hareketlerinden dolayı itham olunarak katlolunmuştur.

Sabık Vezir-i âzam Mahmud Paşa'yı mes'ul tutan kusurlar dört olarak gösterilmiştir:

1 – Eflak voyvodasını serbest bırakması, 2 – Dulkadir-oğlu Şehsuvar Bey'i geri göndermesi, 3 – Uzun Hasan'ın takibine mani' olması, 4 – Şehzâde Mustafa ile aralarında bürudet bulunması.

Şimdi olayları gözden geçirerek Mahmud Paşa'nın ölümünün sebebini göstereyim:

Onbeşinci asırdaki Âşık Paşa-zâde ve Neşri ve Behiştî tarihleriyle İbn-i Kemal'in Osmanlı Tarihi Şehzâde Mustafa ile Mahmud Paşa'nın birbirlerine hasım olduklarını ve söylüyorlar Aralarındaki macerayı bildikleri halde olayın iç yüzünü göstermiyorlar.

Onaltıncı asrın ikinci yarısında Müverrih Âlî, aradaki esrarı bir dereceye kadar çözmektedir. Âlî, Mahmud Paşa'nın terceme-i hâlinde:

“Hikmet Hüdanıdır, Şehzâde Mustafa ile mabeyinlerinde bir vahşet hâdis oldu. Ol hâdisе dahi müşir-i müşârün-ileyhin (Mahmud Paşa'nın) haremine müteallik bir gayrı vaki' töhmet bâis oldu. Pes ol muhalefet aralarında ziyadesiyle meydanda iken Şehzâde ansızın vefat etti. Bazı müsitler, Mahmut Paşa zarafetle zehir verdi dediler¹ ve Şehzâde ile Mahmud Paşa arasındaki münafetin Şehzâdenin Mahmud Paşa'nın zevcesine tecavüzden ileri geldiğini işaret ettiler.

Merhum İsmail Hâmi Danişmend, bu kayıtlardan istidlâl ederek Osmanlı Tarihi Kronolojisi adlı eserinde (c 1, s. 330) yakışıklı bir şehzâde olan Mustafa'nın Mahmud Paşa'nın karısını baştan çıkartması aralarının açılmasına ve bundan dolayı Mahmud Paşa'nın Şehzâdeyi zehirletmesine sebep olmuştur, demektedir.

Şair Meâlî *Hünkârname* isimli Farsca manzum eserinde² Şehzâde Mustafa ile Mahmud Paşa'nın aralarının iyi olmayıp Şehzâde Mustafa öldükten sonra Mahmud Paşa'nın yaşayacağından dolayı elem duyduğunu ve babasının Mahmud Paşa'dan bütün dünya nimetlerini selb etmesini babasından en son dileği olduğunu, uğradığı felâketi Mahmud Paşa'dan sormasını onun kendisine düşman olmasından ötürü bu fenalığı (zehirlenmesini) yaptığını babasına arzemesini lalasına vasiyet etmiştir³.

¹ Âlî (Küh'ül-ahbar) basılmamış birinci cilt.

² Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine Kitapları) No. 1417.

³ Hünkârname varak 170.

İşte tarihlerin bu kayıtlarını elde ettiğimiz bir vesika da daha etraflı olarak te'yid etmektedir.

Topkapı Sarayındaki vesikaları tetkik ederken Mahmud Paşa'nın ilk zevcesinden olan yetişkin iki kızının Sultan İkinci Bayezid'in hükümdar olmasını müteakip (886 H. - 1481 M.) Pâdişaha takdim ettikleri dava arizasında Mahmud Paşa'nın Şehzâde Mustafa ile münasebeti ikinci zevcesiyle birinci zevcesinin kızları arasındaki vakıf ve mülk davasında⁴ Mahmud Paşa'nın kızları babalarının kapdan-ı derya iken *Ağrıboz* seferinde bulunduğu sırada (874 H. - 1470 M.) ikinci zevcesinin Sultan Mustafa'nın valdesinin evine gidip bir gece orada kaldıktan sonra tekrar kendi evine döndüğünü ve babalarının seferden dönüşte bu çirkin olayı duyması üzerine kadını *talâk-ı selâse* ile boşadığını ve o tarihte defterdar bulunan zatın hemşiresi olan bu ikinci zevce, defterdar olan biraderinin tesiriyle Mahmud Paşa tazyik olunarak kadını tekrar alması için Pâdişahın Mahmud Paşa'ya emir verdiğini, o da korkusundan kadını almağa mecbur olmuş ise de, kat'iyyen yanına getirtmeyerek Edirne'de oturttuğunu zikretmişlerdir⁵.

Gözden geçirdiğimiz kayıtlardan Şehzâde Mustafa'nın zevcesine tecavüzün intikamını almak üzere Mahmut Paşa'nın şehzâdeyi zamanla tesir yapan bir zehirle zehirlettiği anlaşılıyor.

Mahmud Paşa'nın Kapdan-ı derya olup *Ağrıboz* seferi yapması 1470 tarihindedir. Şehzâde Mustafa ise bu tarihten dört sene sonra vefat etmiş olduğuna göre iki taraf arasındaki husumet ve münaferet ve zehirlenerek ölüm bu müddet içinde olmuştur.

* * *

Şehzâde Mustafa'nın vefatı üzerine Mahmud Paşa mazulen ikamet etmekte olduğu *Hasköy*'den taziyet için *İstanbul*'a gelmek istemiş ise de, hocası Kürd Hafız çağrılmadıkça gitmesini muvafık görmemiş, Mahmud Paşa, durum icabı gitmeği muvafık görerek *İstanbul*'a gelmiş, saray kapısında eski kölelerinden Fatin Ağa kendisine Kürd Hafız'ın söylediği gibi gelişini doğru bulmadığını bildirmiştir.

Pâdişah'ın huzuruna çıkmış, Mustafa öldiyse memleket hizmetinde ben varım demiş. Bunun üzerine Sultan Mehmed, Mustafa'

⁴ Topkapı Sarayı Arşivi No. 10161 C. zarf.

⁵ Belleten sayı 112, sene 1964.

nın düşmanının hayatta kalması mümkün değildir, diyerek mukabele etmiş ve hapsini emreylemiş. Mahmud Paşa hapishaneden Padişah'a bir arıza takdim ederek ya affet, ya öldür demiş. Sultan Mehmed kendisini çağırılmış. Mahmud Paşa, Padişah'a kendisinin hizmetlerini saymış senin isminin yanında halk arasında benim adım da zikrediliyor, eğer günahım büyükse mertçe öldür, değilse beni serbest bırak demiş. Sultan Mehmed buna karşı, geçmiş zamanlara ait hatalarını saymıştır. Mahmud Paşa, elli gün hapisten sonra 3 Rebiül-evvel 879 ve 18 Temmuz 1471'de maktulen vefat etmiştir⁶.

Makbul İbrahim Paşa

Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Kanunî Sultan Süleyman'ın Sancak Beyi iken yaşıt arkadaşı ve hükümdar olduktan sonra vezir-i âzamı olan *Pargalı* Rum asıllı İbrahim Paşa hakkında Padişah'ın fevkalâde teveccüh ve itimadına mebni gösterdiği yüksek kabiliyet üzerine devlet idaresinde tek merci' olmuştur. Bu kadar geniş salâhiyeti, icraatındaki üstün başarıları ile temin eylediğinden bu muvaffakiyetlerini takdiren Padişah'ın verdiği 935 H., 1529 M. tarihli beratla⁷ *Serasker-i Sultan* unvaniyle yâd edilir olmuş⁸ ve Osmanlı İmparatorluğunun tek mil idaresi kendisine bırakılmıştır⁹.

Serasker sultan beratında Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın yaptığı ve yapacağı işler padişahın emri demek olduğu bütün vazifeli-lerin azil ve tayinleri padişahla beraber seferde bulunsa bile seraskerlik sebebiyle bütün harekâtında serbest olup padişah tarafından da müdahale edilmeyecekti. Beylerbeyi, timar ve zeâmet tayinleri, tevcihat yaparak bunlar padişah tarafından yapılmış gibi kabul olunacaktı.

⁶ Meali Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitapları No. 1417 hulâsa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi c. 1, sayı 1, Eylül 1949.

⁷ Feridun Bey Münşeatı 1264 tab'ı, c 1, s. 480.

⁸ Şeyhülislâm İbn-i Kemal, İbrahim Paşa'ya yazdığı bir mektubda kendisine (Paşa Sultan) diye hitap etmektedir.

⁹ Sultan Ahmed'de sonradan kendi adıyla yâd edilen İbrahim Paşa Sarayı Padişah tarafından şahsına temlik edilerek orada evlendirilmesinden dolayı yanlış olarak kendisine damatlık atfedilen İbrahim Paşa Türk hanımlarından Muhsine Hanım ile evlenmiş ve Mehmed adında bir de oğlu olmuştur. İbrahim Paşa'nın zevcesi adına *Kumkapı*'daki camii vardır. Ve camiin olduğu mahal bugün de *Muhsine Hanım Mahallesi* diye malûmdur.

Emrine aykırı hareket edenler kim olursa olsun padişaha arz etmeden cezalandırılacaktı.

Beratin hulâsası Serasker-i Sultan olan İbrahim Paşa tûgrasız bir hükümdardan başka değildir. Bu değerli vezir-i âzamın on iki sene sekiz ay süren devlet idaresi zamanında Macaristan, İran fütuhâtı ve denizde üstün başarıları vukua gelmiş, Osmanlı Devleti kudret ve azametinin zirvesine vasil olmuş, Osmanlı Devletinin kanunlarının tedvin ve teksiri bunun vezir-i âzamlığı zamanında olduğundan Sultan Süleyman (Kanunî) unvanını almıştır.

Efendisi ile aynı yaşta olduğunu başta söylediğim İbrahim Paşa pâdişahın da iştirakiyle beraber bulunduğu *Irakayn* seferinden sonra davet olunarak 942 Ramazan ve 1536 Martında boğulmak suretiyle vefat etmiştir.

Muvaffakiyetli olarak seferden dönen Vezir-i âzam ve Serasker-i Sultan'ın ölümünün fevkalâde bir sebebi olacaktır. Bu hususta zâhirde öyle bir hal görülmemektedir.

İbrahim Paşa serasker olarak pâdişahdan evvel *Irakayn* seferine giderken (940 H. – 1533 M.) maiyyetinde pâdişahın emriyle sefer kethüdası tayin edilen Başdefterdar İskender Çelebi de vardı. Bu İskender Çelebi Osmanlı Divanında bilgisi, zenginliği ve terbiye edip yetiştirdiği köleleriyle devlete adam yetiştirdiğinden dolayı çok sevilip sayılırdı: Bu sebeple Sultan Süleyman, İskender Çelebi'yi severdi¹⁰.

İbrahim Paşa hareketinden evvel pâdişaha veda' ettiği sırada Sultan Süleyman kendisine Ordu Kethüdası olan İskender Çelebi'nin tavsiyelerine riayet eylesini söylemişti. Bu tavsiyeye riayet sözü herşeye kadir olan Serasker Sultan'a ağır gelmiş olabilirdi.

Vezir-i âzam Paşa Sultan'ın¹¹ sefer esnasında bazı taşkın hareketleri vukua geldiğinden iptidaları baba, oğul gibi birbirlerini

¹⁰ İskender Çelebi'nin ölümünden sonra muhalledatından cariyelerden gayri altı bin iki yüz kölesi bulunmuştu. Kölelerini okutub yetiştirir, meslek sahibi edip devlet hizmetine verirdi. Kölelerinden yedi vezir ve birçok beylerbeyi ve devlet adamı yetiştirmiştir. İskender Çelebi'nin kölelerinden olan Vezir-i âzam Ahmed Paşa der imiş ki halen Divan-ı Hümayunda yedi veziriz, cümlemizin malı İskender Çelebi merhumun iktidarına yetişmez.

¹¹ Meri'üt-tevarih (Şamdanî Zade) 1143 senesi vekayiinde Kabakulak İbrahim Paşa'nın *Ağrıboz*'da ümera Kapudanlarından Şamlı Zade'ye azlinin sebebinin hikâye etmiş tarih sahibi ondan nakletmiştir.

seven bunların araları bozulmuş İskender Çelebi, vezir-i âzâmın bazı hallerini hoş görmeyerek ikaz ve tenkid etmekten çekinmemiştir.

Bu sırada Pâdişah da seferde bulunduğu halde İskender Çelebi'ye karşı husumetini yenemeyen İbrahim Paşa Tebriz'den hareketinden sonra İskender Çelebi'yi evvelâ azledip malını musadere ve Bağdad'a geldikten sonra da astırmıştır. Sultan Süleyman orduda beraber bulunduğu halde Serasker-i Sultan unvaniyle bütün salâhiyetlerini verdiği için kendi tavsiyekerdesi olan İskender Çelebi'yi kurtaramamıştı.

İbrahim Paşa astırmış olduğu İskender Çelebi'nin muhallefatı hakkında Bağdad Kadısına gönderdiği evahir-i Ramazan 941 tarihli (1535 Nisan başı) pençeli fermanı şöyledir:

- 1 - *İzzet me'ab efendi hazretleri kâmiyab*
- 2 - *Tuhaf-ı tahiyat-ı safiyat-ı anber bâr ve tarz-ı teslîmat-ı vafiyat-ı abher târ iblâğından sonra inha olunan oldur ki*
- 3 - *Bundan akdem hazane-i âmirem defterdarı olan siyaset olunan İskender'in hususu için*
- 4 - *Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Çavuş Ferruh ile mufassal hüküm gönderilüp lâkin ol hüküm-i şerifde mukayyed olan*
- 5 - *hususlardan gayrı mezbur çavuşa bazı husus dahi ismarlanmıştır. Gerektir ki*
- 6 - *varup mezkûr çavuş takrir eylediği hususlar ile amel eyliyesiz.*
- 7 - *Tahriren fi evahiri Ramazan'l-mübarek sene ihda ve erbain ve tis'a mie*

Tarihin işaretine göre Sultan Süleyman, İskender Çelebi'nin ölümünden müteessir olmuşsa da, Serasker Paşa Sultanın geniş salâhiyetine karşı ses çıkaramamıştır. Hattâ rivayete göre İskender Çelebi asıldığı gece Pâdişahın rü'yasına girip, "beni haksız yere neden öldürttün" diye üzerine hücum ederek korkutmuş. İbrahim Paşa'ya mütalâasından faydalanmasını tevsiye ettiği İskender Çelebi'nin ölümünden müteessiren İstanbul'a dönen Sultan Süleyman, İbrahim Paşa aleyhdarlarının da körüklemesiyle gece saraydaki dairesinde boğdurmuştur.

Sadr-ı Âzam Kabakulak İbrahim Paşa Nasıl Azledildi ?

İran'la yapılan savaşın başarısızlığa dönmesi, elde edilen yerlerin geri alınmakta olması nedeniyle *İstanbul*'da vukua gelen *Patrona isyam* üzerine Sultan Üçüncü Ahmed saltanattan çekilmeğe mecbur olmuş (1143 H. - 1730 M.), yerine Osmanlı hânedanının yaşça büyüğü olan İkinci Mustafa'nın oğlu Birinci Mahmud hükümdar olmuştur. Patrona Halil ve arkadaşlarının edepsizlikleri devam ettiğinden, asayişsizlik önlenemediğinden yeni hükümet durumu düzeltmek için çare arıyordu.

Böyle tehlikeli zamanlarda iş başaracak tedbirli bir ele ihtiyaç olduğundan Köprülü Zâde Şehit Fazıl Mustafa Paşa ve oğlu Numan Paşa'nın hizmetlerinde yetişmiş olan Kabakulak İbrahim Ağa hatıra geldi.

İbrahim Ağa, Köprülü-zâde Numan Paşa'nın kethüdalığında bulunarak Nemçe (Avusturya)lilerin *Bosna*'ya taarruzunda büyük hizmeti görülmüştü. İbrahim Ağa daha sonra Esbak Sadr-ı âzam *Mısır* Valisi Tevkiî Mehmed Paşa'nın kethüdası iken valilere tahakküme kalkan *Mısır* Kölemen âsilerini şiddetle te'dib etmekle şöhret bulmuştu.

Mısır'dan *Cidde* Valiliğine naklolunan Tevkiî Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra Kabakulak İbrahim Ağa *İstanbul*'a gelmiş olup Patrona isyanında *İstanbul*'da bulunmakta idi. İbrahim Ağa'nın *Mısır*'daki başarısı Dâr-üs-saâde Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından Sultan Mahmud'a söylenerek Patrona işinin temizlenmesinde kendisinden istifade edilmesi mümkün olacağı bildirildiğinden Pâdişah İbrahim Ağa'nın sarayla temasını temin için onu kapucular kethüdası tayin etti.

İbrahim Ağa vazifesinin ne olduğunu anladıktan sonra tarihte görüldüğü üzere gizlice hazırlık yaparak neticede *İran* meselesini müzakere için sarayda yapılan davete girmiş olan Patrona Halil ve arkadaşı Musli Beşe ve ileri gelen zorbalara tepelenmiş ve saray dışında bekleyen diğer zorbalara da hesabı görülmüştür.

Patrona işinin hallinden sonra hizmeti takdir edilen Kabakulak İbrahim Ağa vezirlikle *Haleb* Valiliğine tayin olunarak arkasından yirmi beş gün sonra Sadr-ı âzam Silâhdar Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (13 Receb 1143 ve 22 Ocak 1731).

Kabakulak İbrahim Paşa, bilgili, kalem sahibi, toksözlü, açık konuşan hükümet başkanı olduğundan işlerine saraydan kimsenin müdahale etmemesini isteyordu. Patrona ve avenesini temizledikten az sonra intikam almak üzere vukua gelen ikinci bir isyan sadr-ı âzamın cesareti sayesinde derhal sancağ-ı şerif çıkarılmak suretiyle tehlikeli durum bastırılmış ve bu hal onun mevkiini kuvvetlendirmişti.

* * *

Sultan Mahmud yeni pâdişah olduğundan sarayda kendisine sadık görünen Dâr'üs-saade Ağası Hacı Beşir Ağa'ya çok itimad ettiğinden dolayı sadr-ı âzamın bazı maruzatını anımla müzakere ediyordu. Padişahla Vezir-i âzamın arasına hiç kimsenin girmesini, işlerine engel olmasını istemeyen Sadr-ı âzam İbrahim Paşa Patrona şakilerini temizlemek için Dar'üs-saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ile müttefiklik hareket etmişlerdi. Bu gayreti sebebiyle kızlarağası sarayda istiklâl kesbile iyice kuvvetlenmiş olup buna kanaat etmeyerek sard-ı âzamın işlerine de müdahale eylediğinden bu hale tahammül edemeyen İbrahim Paşa bir gün pâdişahın huzuruna çıkarak¹² "Efendim ben *Mısır*'da çok zaman eğlendim, siyah Araplardan bir akıllısını görmedim ki şimdi vekâlet-i saltanat-ı âliyyeyi Kızlarağasının akli üzere idare ve onun iradesiyle hareket edeyim ve etmediğim surette bana münfail olacak ve neticede beni kazaya uğratabacak; ben dahi bu vesvese ile her işte azim ve ihtiyat kaydında olacağım. Bu sebepten umur-u devlet-i mâ-lâ yutak idare olunmayup müşevveş olacak" demesi üzerine sadr-ı âzamın sözlerini doğru bulan Sultan Mahmud dar-üs-saâde ağasının azline karar vermiş ve sadr-ı âzama:

— Çekdiri hazırlat, seher vakti saraya gelip ağayı teb'id eyle, demiş.

Pâdişahın bu müsaadesine memnun olan Kabakulak İbrahim Paşa, Paşakapusuna (Bâb-ı âli) gelip gizlice çekdiri hazırlatmış ve bu sırrı kimseye söylememişti. Fakat sadr-ı âzam İbrahim Paşa'nın kendisine sadaret kethüdası yapmış olduğu kayınpederi Mehmed Ağa, sadr-ı âzamın neşesini ve memnuniyetini görerek :

— Efendimin süruru var, biz de hissedar olsak, diyerek dualar etmesiyle bu söz üzerine Sadr-ı âzam İbrahim Paşa çünkü kayınpederi

¹² 1155 senesine ait ceyb-i hümayun ve harc-ı hassa defteri (Topkapı Sarayı arşivi).

derim ve hassaten çırağım, ancak anın hüznü ve süruru benim iledir, diyerek sırrı kendisine keşfelediğinden kayınpederi Mehmed Ağa bu sırrı bir kâğıda yazıp ve bir saat zarfına koyup imamı olan Sarımsaklı-zade ile akşamdan sonra dar'üs-saâde ağasına göndermiştir.

Dar'üs-saâde Ağası Hacı Beşir Ağa, saatin vakitsiz gelmesinde bir iş var diye zarfı açup kâğıdı okuyup durumu öğrenmesi üzerine pâdişahın valdesine ağır hediyelerle gidüp meseleyi arz ile ayaklarına kapanup ağlamış, bunun ağlamasına dayanamayan valde sultan gece Pâdişah'a gidüp affını rica etmesi üzerine Sultan Mahmud evvelâ muvafakat etmeyüp mahzur beyan ettiğinden valde sultanın tessürle ısrarı neticesinde Sultan Mahmud: — Gerçi bizim üzerimizde Paşa'nın hakkı çok, lâkin valde hakkı cümleden çok, diyerek Hacı Beşir Ağa'yı vazifesinde bırakmış ise de Vezirin buna karşı münfail olacağında şüphe etmeyen Pâdişah, buna ne çare bulalım, diye valdesine sorunca, o da:

— Paşa'yı def'den öte çare yoktur demesiyle Sadr-ı âzam Kabakulak İbrahim Paşa'yı azl ile dar'üs-saâde ağasını sürmek için hazırlattığı çekdiri ile malını musadere etmeden Ağrıboz Muhafızlığına tayin eylemiştir.

İbrahim Paşa, daha sonra Bosna valisi olmuş 1145 H. – 1332 M. de azlolunarak Girid'in *Resmo* kasabasında ikamete memur edilmiş 1155 H, – 1743 M. de bizce sebebi malûm olmayan bir halden dolayı maktulen vefat etmiştir. Katlini müteakip muhallefatından *İstanbul*'da bulunan hanesinde tefsir, hadîs, fıkıh, fetva, edebiyat, divan, ahlâk, tarih ve mecmuaları havi bir hayli kıymetli kitabı alınmıştır¹³. *Resmo*'dan getirilen kitapları arasında yukarıda adı geçen bir hayli kitabı da vardır. Merhumun kitaplarından bir çoğunu Sultan Mahmud *Belgrad*'da tesis ettiği kütüphaneye göndermiştir¹⁴.

¹³ 4109 numaralı harc-ı hassa defteri.

¹⁴ 1691 senesinde Osmanlı hanedanından saltanattan hal' edilmiş olan Dördüncü Mehmed ile oğulları Mustafa ile Ahmed ve pâdişah bulunan İkinci Süleyman'ın kardeşi İkinci Ahmed hayatta idiler. Vezir-i âzamanın İkinci Ahmed'in mutlak surette hükümdar olmasını istemesinin sebebi kendisinin sadaret kaymakamı iken hal' ettiği Dördüncü Mehmed'in veya anın oğlu Mustafa'nın saltanata geçmesini önlemek içindi.

Dar'üs-saâde Ağası Hacı ve Hafız Beşir Ağalar

On sekizinci yüzyılda biri Hacı diğeri Hafız dar'üs-saâde ağası iki Beşir Ağa'dan bahsetmeden evvel on yedinci yüzyıldan gelen dar'üs-saâde ağalarıyla yazıya başlamanın isabetli olacağı zannındayım.

Bilindiği gibi Osmanlı sarayı enderun ve bîrun yani iç ve dış olmak üzere başlıca iki kısım olup enderun yani iç kısmı da harem-i hümayun denilen biri erkeklere, diğeri kadınlara olmak üzere iki sınıfa mahsustur.

Enderun erkeklere mahsus kısmı olan yukarıdan aşağıya Has oda, hazine, kiler, seferli, büyük, küçük odalar efradına harem-i hümayun mensubu denilüp bunların buldukları mahal sarayın Bâb'üs-saâde denilen Ak Ağalar kapusundan içerisi olup on altıncı asır sonlarına kadar sarayın kadınlar bölümü de dahil olarak bu kısmın en büyük âmir ve mes'ulü *Bâb'üs-saâde Ağası* denilen beyaz hadım ağası idi. Buna halk lisanında *Kapuağası* denilirdi.

* * *

Enderun kısmındaki kadınlara mahsus harem-i hümayun ise, enderunun içinde ayrı tesisatı ihtiva eden kısım olup pâdişahın aile ve çocuklarıyla cariyelerinin bulunduğu bölümdü. Buranın idare ve nezareti ise kara hadım ağalarının elinde bulunup bu kara hadımların başı olan harem ağasına da Dar'üs-sâade Ağası ismi verilmiş olup buna da halk arasında *Kızlar Ağası* denilirdi.

Bu dar'üs-saâde ağası on altıncı yüz yıl sonlarına kadar bâb'üs-saâde ağasının yani kapu ağasının emri altında bulunuyordu.

Vazife ve icraat cihetiyle bâb'üs-saâde ağasıyla dar'üs-saâde ağası arasında bir anlaşmazlık olsa bile saray inzibatı cihetinden on altıncı yüzyılın sonuna kadar saltanatta bulunan pâdişahın kuvvetli otoritesi ve enderun nizamının bozulmamış olması cihetinden bu pürüzler gideriliyordu. Bundan başka tedbirli olan bâb'üs-sâade ağası, her zaman pâdişahla beraber bulunan hususiyle pâdişahın teveccühünü kazanmış olan dar'üs-saâde ağasıyla iyi geçinirdi.

Bu intizam 1595 M. de Üçüncü Murad'ın ölümüne kadar devam etmiş anın yerine gelen Üçüncü Mehmed, safdil bir hükümdar olup devlet işlerinde annesi Safiye Sultan'ın müdahalesiyle sarayda bir kadınlar saltanatı devri açılmıştır.

İşte 990 H. – 1582 M. tarihine kadar gelen ak ağaların Osmanlı sarayı hâkimiyeti kısa bir zaman için son bulmuş anın yerine Üçüncü Murad'a kendini sevdiren Kara Hadım Ağası Mehmed Ağa'nın Dar'üs-saâde ağalığı ile bütün *Saray-ı Cedid-i Âmire* (Şimdiki Topkapı Sarayı) anın emrine verilmiştir.

Dar'üs-saâde Ağası Habeşî Mehmed Ağa bu vazifeyi başarı ile dokuz sene idare etmiştir. Anın vefatında yerine dar'üs-saâde ağası olan Sürur Ağa, saray takımıyla taşra halkının ülfet ve ihtilatı sebebiyle azlolunarak sarayın idaresi tekrar ak ağalara verilmiş olup o tarihte kapuağası bulunan Bosnalı Mehmed Ağa aynı zamanda dar'üs-saâde ağası da olmuştur. Fakat bundan sonra yani 1003 H. – 1594 M. de dar'üs-saâde ağalığı ikinci defa ak ağalardan alınarak kara hadımlara verilüp Osmanlı saltanatının sonuna kadar anlarda devam etmiştir.

* * *

Birinci Sultan Ahmed'in 1026 H. – 1617 M. de vefatından sonra yerine geçen kardeşi Birinci Mustafa ve oğulları İkinci Osman ve Dördüncü Murad ve Sultan İbrahim zamanları ile Dördüncü Sultan Mehmed'in ilk senelerinde bu hükümdarların küçük yaşta olmaları valdelerinin devlet işleriyle meşguliyetleri zamanında dar'üs-saâde ağalarından bazıları devlet işlerinde âmir-i mutlak olmuşlar, bazı vezir-i âzamları uşakları gibi emirleri altına almışlar, şahsiyetleri olmayan vezir-i âzamlar bu kara hadımların mahkûmu olmuşlardır. 1066 H. – 1656 M. tarihindeki *Vak'ai vakvakıye* denilen *Çınar vak'ası* meşhurdur.

Dar'üs-saâde ağalarının bu tahakkümleri vezir-i âzamların pâdişah yanındaki nüfuz ve kudretine göre değişirdi. Zayıf iradeli vezir-i âzamlar, ağanın mahkûmu olup anın ile iyi geçinmek ve bu suretle mevkiini muhafaza etmek mecburiyetinde idi. Köprülü Mehmed Paşa merhum *Boğaz'a* hareketinden sonra kendisine birkaç defa pâdişahın hatt-ı hümayununu getiren Arap hadımlardan Solak Mehmed Ağa ile ahab olmuşlardı. Kendisinin Erdel seferine hareketinden evvel pâdişahın yanındaki dar'üs-saâde ağasının nüfuzunu bildiğinden işlerine engel olmaması için ilk işi Boğaz seferinde tanıdığı ve sadakatini gördüğü Solak Mehmed Ağa'yı dar'üs-saâde ağası tayin ettirmek suretiyle saray entrikasından emin olmuştur (1658 Ocak). Aynı hareketi Köprülü Mehmed Paşa'nın vezir-i

âzam olan küçük oğlu Fazıl Mustafa Paşa da yapmıştır. Fazıl Mustafa Paşa sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem olduktan sonra Balkanlara yaklaşan Avusturya kuvvetlerinin üzerine hareketinden evvel sefer esnasında işine mani' olunmaması için pâdişah üzerinde müessir olan Dar'üs-saâde Ağası Mustafa Ağa'yı azlettirmiş, Pâdişah İkinci Süleyman yeni tayin ettiği dar'üs-saâde ağasına dışarda devlet işlerine karışmamasını emretmiştir.

Fazıl Mustafa Paşa düşman üzerine yürüyüp mağlup ederek *Belgrad*'ı geri almış (1690) ve muvaffakiyetle geri dönerek ertesi sene sefere çıkmak üzere hazırlanırken Sultan İkinci Süleyman'ın ağırca hastalanup yaşamasından ümit kesilmesi sebebiyle Pâdişahın vefatı vukuunda yerine küçük kardeşi Sultan İkinci Ahmed'in hükümdar ilânını dar'üs-saâde ağasıyla silahdara iki defa sıkı sıkıya tenbih etmiştir (1102 H. - 1691 M.)¹⁵.

İşte cüz'î kısmını gösterdiğimiz kara hadım ağalarının bu halleri on yedinci yüzyıldaki nüfuz ve kudretlerini gösterdiği gibi on sekizinci yüzyılın ilk yarısındaki ağalar da pâdişahların hal' ve cülûsları ve çıkan isyan hareketleri sırasında kısmen hizmet ve sadakatleri ve kısmen devletin durumundan istifade ile kabarmışlar ve hükümet işlerine müdahale eder olmuşlardır. Aşağıda bahsedeceğimiz iki Beşir Ağa zikrettiğimiz kara hadım ağalarından idiler.

Hacı Beşir Ağa

Sultan İkinci Mustafa zamanında (1694-1703) altı seneye yakın dar-üs-saâde ağalığında bulunmuş olan Yapıksız Ali Ağa'nın yetiştirmesi olan Hacı Beşir Ağa, Sultan Üçüncü Ahmed'in efendiliği zamanında hizmette bulunarak hükümdar olduktan sonra musahib olmuş ve sonra bir müddet menfa hayatı geçirerek *Mısır*'da bulunmuş *Medine-i Münevvere şeyhül-haremi* iken 1129 H. - 1717 M.'de Anber Mehmed Ağa yerine dar'üs-saâde ağalığına tayin edilmiş ve hal'i ve Birinci Mahmud'un cülûsunda mevkiini muhafaza etmiştir.

Hacı Beşir Ağa 1144 H. - 1731 M. de azil tehlikesi geçirdi ise de bir evvelki yazımızda görüldüğü üzere kendisi azilden kurtulup

¹⁵ Meri'üt-tevarih (Şamdanî Zade Süleyman Efendi) Hacı Beşir Ağa'nın 1159 senesindeki vefatı kısmı (Umumî Kütüphane nüshası No. 5144).

kendisini azlettirmek isteyen Sadr-ı âzam Kabakulak İbrahim Paşa şans eseri olarak azledilmiştir.

Hacı Beşir Ağa dar'üs-saâde ağalarının okumuş ve oldukça âlim kısmından olduğu için devlet siyasetine vâkıf ve bu yolda söz söyleyebilecek kudrette bulunduğundan Sultan Birinci Mahmud'un bazı müşkül durumlarında isabetli mütalâalarıyla pâdişahı ikaz eylediğinden dolayı kendisine itimadı vardı ve bu sayede söz sahibi olduğu için mütalâası üstündü.

İran'la devam etmekte olan muharebede Nadir Han sulh için *Caferî* mezhebinin Osmanlı devletince tasdikini ileri sürüp ısrar eylediğinden devlet tarafından İran elçisiyle müzakereye memur edilen Cizye Muhasebecisi Ragıp Efendi (1757 de sadr-ı âzam olan Koca Ragıp Paşa) bizim mütereddit ulemamızın endişelerine karşı: "Mezheb-i hak dördttür, lâkin pâdişahımızın hükmü carî olan kazalarda pâdişahın hanefî mezhebinde olmasına binaen dört mezhepden olanların davasını hanefî mezhebi üzere içtihad ederler ve hüküm verirler; *Caferî mezhebi* dahi tasdik olunsa yine memalik-i Osmaniyyede hanefî mezhebi carî olur. Bu tasdik *lâfz-ı murad* bir şeydir, bunun için otuz seneden beri Anadolu harap ve nice yüz bin nüfus-u muvahhidin telef ve hazine boş ve rahat gittiğinden başka devletin Nemçe (Avusturya) ve Moskov gibi düşmanı zuhur etti" demiş ve sözüne devamla "Acem ancak mezheb kavgası için sefer açtı, kuru bir söz için böyle zarurette şer'in müsaadesi vardır ve zarar-ı âmdan zarar-ı hâs evlâdır" demiştir.

Ragıp Efendi'nin bu sözü üzerine Dar'üs-saâde Ağası Hacı Beşir Ağa, Ragıp Efendi'ye;

— Bir daha bu kelâmı ağzına alma, madem beni hayatta iken mezahab-i erbaaya, mezheb-i batılı hâmis ettirmem sözleriyle nüfuzunu göstermiştir¹⁶.

Tarihî olaylara ve yukarda Ragıp Efendi'yi tehdid yollu söylediği sözlere bakarak hüküm vermek lâzım gelse devlet siyasetini yürüten Hacı Beşir Ağa'nın *İran* meselesinde âdeta pâdişahın nüfuzunu kullandığı görülür.

Hacı Beşir Ağa otuz sene devamlı olarak dar'üs-saâde ağalığında bulunup yaşlı olarak 1159 Ca 13 ve Haziran 1746'da vefat ederek Eyüp Camii avlusunda türbe yanına defnedilmiştir.

¹⁶ Meri'üt-tevarih (Şamdanî Zade) 1165 senesi vekayii.

Kendisi bilgili olduğundan Maarif erbabını himaye etmiş, siyasi cereyanlarda ve idarî işlerde nüfuzunu göstermiş, pâdişahı daima iyiliğe sevketmiş, işine kimseyi karıştırmayarak Sultan Birinci Mahmud'un teveccühünü muhafaza etmek suretiyle ömrünü tamamlamıştır.

Eyüp'de Baba Haydar Mahallesinde camie yakın medresesi ve Şengül hamamı ve morg müdürlüğü yakınında cami, medrese, tekke, sebil ve kütüphanesi vardır.

Hafız Beşir Ağa

Mora Muhassılı Ahmed Paşa kölesi olup 1725 de saraya alınmıştır. Birinci Mahmud'un efendiliği zamanında anın hizmetine verilmiş, hükümdar olunca musahip ve 1144 H. - 1731 M. de hazinedar olmuş ve on beş sene burada hizmet etmiş, 1159 H. - 1746 M. de Hacı Beşir Ağa'nın vefatı üzerine dar'üs-saâde ağası olmuştur.

Bu Hafız Beşir Ağa, selefi gibi tecrübeli olmadığından anın yolunu tutup devlet işlerine karışmış ise de, etrafını alan adamlarından Hazinedarı Süleyman ve Kethüdası Arnavud Mehmed ve Musahibi Köstendilli Hasan'ın faaliyetleri ile soyguna başlanması vezir-i âzamdan, şeyhülislâmdan ve yeniçeri ocağından arzu edilen talepleri derhal temin olduğundan her mansıbın talipleri fazla para vermek suretiyle liyakat ve istidada bakılmadan isteklerini elde eder olmuşlardır.

Hafız Beşir Ağa yaptıracığı işi rica ile yaptıramazsa yangın çıkartır veya pâdişahdan hatt-ı hümayun ile istediğini yaptıracak kadar kuvvetli idi. Bundan dolayı başta sadr-ı âzam olarak devlet ricali dar'üs-saâde ağasını gücendirmemek yolunu tutmuşlardı.

Beşir Ağa bütün devlet erkânına hâkim olduğundan başka sadr-ı âzamı da kendi çırağı sayacak kadar ileri gitmişti. Filhakika Mustafa Bahir Paşa'yı mirahorluktan alarak sadr-ı âzam yaptırmıştı. Sahib-i mühür olan sadr-ı âzamların azil ve tayinleri ağanın elinde olduğundan bizzarur lütfunu dilerlerdi.

Hafız Beşir Ağa zamanındaki dar'üs-sâade ağasının *Çarşamba Divanı* sadr-ı âzam divanından kalabalık olur. Mazul ve mansup rical vesaire devam ile işlerini bilvasita görürlerdi.

Hafız Beşir Ağa daha yukarıda isimlerini saydığımız adamları vasıtasıyla elde ettiği para ve hediyeleri pâdişaha arzettiğinden Sul-

tan Birinci Mahmud, Beşir Ağa'yı severdi. Bu sebeple devletin iyiliğini isteyenler, bu rüşvet ve soygun halini pâdişaha arzedemiyorlar ve ağa'ya dış biliyorlardı, devletin düşünceli insanları, sadr-ı âzam Divittar Mehmed Paşa'nın azliyle gücenik olan ocaklının bir isyan çıkarmalarından korkuyorlardı. Dar'üs-saâde ağası kendi ile arası iyi olmayan sadr-ı âzama azlettirmek için çalışmış ise de, arzuna muvaffak olamayınca Yeniçeri Ağası Macar Hasan Ağa vasıtasıyla İstanbul'da yangın çıkartarak bu vesile ile sadr-ı âzamin uğursuzluğunu ileri sürüp Divittar Mehmed Paşa'yı azle muvaffak olmuştu.

Sultan Mahmud, Dar'üs-saâde Ağası Hafız Beşir Ağa'ya o kadar teveccüh göstermiştir ki sadr-ı âzamlıktan azlettiği Divittar Mehmed Paşa'nın yerine mevcut vezirlerden ve büyük devlet adamlarından kimseyi getirmeyerek Hafız Beşir Ağa'nın tavsiyesiyle Birinci Mirahor Bahir Mustafa Bey'i sadr-ı âzam yapmıştır (1165 H. - 1 Temmuz 1752).

Yine Sultan Mahmud'un teveccühü eseri olarak pâdişah saray dışında gezdiği sırada Ağakapusu önünden geçerken kendisine yeniçeri ocağı kul kethüdası şerbet tutup andan yeniçeri ağası alarak pâdişaha takdim etmesi kanununu koyarken diğer maşrabayı seksoncü tutup zağarcı başı andan alarak dar'üs-saâde ağasına verilmesini emreylemiş olup (1163 H. - 1750 M.) bu teveccüh dar'üs-saâde ağası Hafız Beşir Ağa'nın pâdişah yanındaki derece ve itibarını göstermektedir.

Hafız Beşir Ağa'nın kendisi tab'an perhizkâr olmakla beraber adamları Hazine-darı Süleyman, Kethüdası Arnavud Mehmed'in edepsizlikleri, Rum kız ve oğlanlariyle eğlenmeleri ve ağa çuhadarları, saray baltacıları da bu rezalete devam ederek keyifleniyorlardı. Kapucubaşılık, silâhşorluk, zaimlik, vezir çuhadarı olmak gibi vazifeler ehliyet ve hizmete bakılmayarak bu vazifeler dar'üs-saâde ağası çuhadarlarına tahsis kılınmıştı.

1752'de sadr-ı âzam yaptırdığı Bahir Mustafa Paşa vasıtasıyla dışardan saraya gelecek herhangi bir şikâyet kapısını kapayan dar'üs-saâde ağası Hafız Beşir Ağa'nın adamları sağı, solu görmeyerek zevklerine ve vurgularına devam ediyorlardı. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu hallerinden emin bulunuyorlardı. Çünkü yeni sadr-ı âzam, ağa'nın çırağı idi.

Divittar Mehmed Paşa'nın azline sebep olan yangın işi ve dedikodusu *İstanbul* halkı tarafından yayılarak saraya kadar gitmiş ve pâdişah tarafından duyulmuştu. Bu sırada Sultan Mahmud tebdil-i kıyafetle Şeyhülislâm Murtaza Efendi ile görüşmeğe gidüp dar'üs-saâde ağasının ahvalini sormuş, şeyhülislâm da:

— Suihalini işidiyoruz hal ve şanını tefahhus buyurun; cevabını vermiştir.

Bunun üzerine pâdişah ağanın ahvalini teftiş ettirüp herhangi bir hizmete gidenlerin ağanın adamları tarafından halka, hattâ vezirlere ettikleri şeyler duyuluyordu. Son zamanlarda ağanın adamlarından Hasan isminde birisinin *Üsküdar*'da menzilciye beygir talebi için yaptığı muamele ile *Üsküdar kadısı*nı tehdid etmesi pâdişaha bildirilmiş. Biniş tarihiyle 1165 Şaban 8 H. de (1752 Temmuz) *Defterdarburnu* mevkiinde bulunan Sultan Mahmud, Bostancıbaşıya verdiği bir hatt-ı hümayunla Silâhtar Ağa ile beraber saraya gönderip Bostancıbaşı Kızlarağası Hafız Beşir Ağa'yı sandalına bindirip Kızkulesine hapsedmiştir. Dar'üs-saâde ağalığı altı senedir.

Sultan Mahmud'un daha sonra Beşir Ağa'yı affetmesi ihtimalini hesab eden dar'üs-saâde ağasının çirag-ı hası olan Sadr-ı âzam Bahir Mustafa Paşa:

— Eğer ağanın başı bu sabah bâb-ı hümayunda görülmezse, kul çorbayı kapmaz, diye pâdişahı korkutmasıyle katlini emretmiş ve yakalanan maiyeti adamları da katlolunmuştur (1165 H. - 1752 M.)¹⁷. Kendisini def'aten sadr-ı âzam tayin ettiren Hafız Beşir Ağa hakkında Bahir Mustafa Paşa:

— Gerçi hasseten ağanın çiragi oldum ama şan-ı vezaret eslâfımdan ziyade tevazu, tezellüle mâni, eslâfım gibi olsam azl ve tenkil hazır ve fitne ihtimali var. El-ıyazübillâh pâdişahın ağaya muhabbeti var deyu bu hucnetleri kimesne pâdişaha ifade edemez ve fitne zuhur ederse padişaha ve devlete mazarrat olur, fitne olmasa dahi bu mer-tebe rüşvet ile kârhane-i devletin nizamı bozulur diyordu¹⁸.

¹⁷ Tuhfetü'l-hattatin'de görüldüğü üzere Hafız Beşir Ağa hattat olup sülüs ve nesih yazıyı Hasırcılar İmamı Hafız Mustafa Efendi'den yazmış ve Enderunlu Mumcu Zade Mehmed Efendi'den icazet almıştır.

¹⁸ Topkapı Sarayı Arşivi (Üçüncü Mustafa'nın Hatt-ı Hümayunları No. 7018/11 dosya. Melek Mehmed Paşa Anadolu valisi olup *İstanbul*'da zevcesi Zeyneb Sultan'ın sarayında bulunmakta idi. Bâhir Mustafa Paşa'nın yerine sadr-ı âzam tayin edilen Muhsin Zade Mehmed Paşa gelinceye kadar vekâleten sadaret kaymakamı tayin olunmuştu. (1178 H. - 1765 M.)

Bâhir Mustafa Paşa (Köse) Neden Katlolundu?

Sofu Abdurrahman Paşa'nın oğludur. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın himayesiyle kabiliyetini göstermiş, kapucubaşı, İkinci İmrahor olup 1162 H. – 1749 M. de birinci imrahor olmuştur.

Vezir-i âzam Divittar Mehmed Paşa'nın azli üzerine Pâdişah Birinci Mahmud'un sevgili Dar'üs-saâde Ağası Hafız Beşir Ağa'nın tavsiyesiyle sadr-ı âzam olmuştur (1 Temmuz 1752).

Bunun sadr-ı âzamlığı zamanında 1168 Safer ve 1754 Aralık'da Sultan Birinci Mahmud vefat etmiş yerine hanedanın en yaşlı kardeşi Üçüncü Osman hükümdar olmuştur. Kararsız bir pâdişah olan Üçüncü Osman kendisini azl ve sürgün ettikten sonra affedüp *Mora* muhassıllığına tayin eylemiş ve 1169 H. – 1756 M. de Yirmi Sekiz Çelebi Zade Said Mehmed Paşa'nın yerine ikinci defa vezir-i âzam olmuştur. Bâhir Mustafa Paşa'nın bu ikinci sadareti birincisinden daha uzun, dokuz ay ve 1170 H. – 1756 M. de azlolunarak malı musadere edilmeden *Rodos* adasına sürgün edilmiştir.

Üçüncü Osman'ın da büyük biraderi Mahmud gibi çocuğu yoktu. Kendisinin anormal halleri sebebiyle sevilmediğinden saltanatın hal'edilmek korkusuyla amcası Üçüncü Ahmed'in yetişmiş oğullarından büyüğünün hükümdar yapılması korkusuyla bunların en büyüğü ve kırk iki yaşındaki Veliahd Şehzade Mehmed'den kurtulmak istiyordu. Şehzade Mehmed, bilgili, iyi ahlâklı, çok değerli olduğu söylenen bir şehzade olduğundan anın bu kemali Sultan Osman'ı rahatsız ediyordu.

Sultan Osman, Şehzade Mehmed'i zehirletmek suretiyle gizlice öldürmek arzusunu sadr-ı âzam tayin etmiş olduğu Gazi Vezir Hekim-oğlu Ali Paşa'ya açmış ise de, o büyük hamiyetli koca vezir bu teklifi nefretle red etmesi üzerine Sultan Osman, Sadr-ı âzam Hekim-oğlunun katlini emredip Kızkulesine göndermiş ise de valdesinin rica ve şefaatiyle affolunarak sürgüne (*Magosa*'ya) göndermiştir. Nihayet Sultan Osman aradığını bulmuş, kendisinin ilk Vezir-i âzama Bâhir Mustafa Paşa'yı *Mora* muhassıllığından ikinci defa sadr-ı âzam yapmıştır.

Sultan Osman arzusunu Bâhir Mustafa Paşa'ya yaptırmış, zehirlettirilen Şehzade Mehmed yatağa düşmüş ve müteessiren ölmüştür. Şehzade dıramını temin eden Bâhir Mustafa Paşa

sadarete gelişinden dokuz ay sonra malı musadere edilmeden sadarettten azlolunmuştur.

Biraderi Şehzade Mehmed'le beraber bulunan, aralarında iki yaş fark olan kardeşi Mustafa (Sultan Üçüncü Mustafa) ağabeyisi Şehzade Mehmed'in zehirlenmesini gördüğünden yaş itibariyle sıra kendisine geleceğini tahmin ile zehirlenmeğe karşı bir takım ilâçlar ve haplar kullanmış bereket ki Sultan Osman'ın saltanatı kısa sürdüğünden feci' âkibetten kurtulmuştur.

Bâhir Mustafa Paşa ikinci defaki sadarettten azlinden sonra *Mısır* Valisi ve arkasından *Cidde* Valisi olmuş ise de *Cidde*'ye gitmek istemeyerek *Mısır*'da oturmuştur. Tevcihatta *Haleb* Valiliğine tayin olunmuş ise de katledileceğinden korktuğu anlaşıl原因 verilen teminat üzerine *Haleb* Valiliğine gitmiştir.

Bâhir Mustafa Paşa'yı elde bulundurmak plâniyle kendisi 1177 H. - 1763 M. de Hâmid Hamza Paşa'nın yerine üçüncü defa vezir-i âzam olarak *İstanbul*'a gelmiş ise de, mahiyetini bilen Sultan Üçüncü Mustafa tarafından hakkında emniyet kalmadığından 1178 Şevval 7 ve (1765 Mart 30 M.) de kendisinden mühr-ü hümayun alınarak iki gün sarayda hapsedildikten sonra *Midilli* adasına sürülmüş ve arkasından katli hakkında ferman gönderilerek *Midilli*'de boğulup öldürülmüş, başı *İstanbul*'a getirilmiştir. Üçüncü sadareti bir buçuk seneye yakındır.

Sultan Üçüncü Mustafa, azledip sürgünde katlettirdiği Bâhir Mustafa Paşa hakkında Sadaret Kaymakamı tayin ettiği Melek Mehmed Paşa'ya gönderdiği beyaz üzerine hatt-ı hümayununda şöyle diyor¹⁹:

Sadr-ı sabık Mustafa Paşa'nın azlini ilân için bu hatt-ı hümayunum tahrir olundu.

Hain-i din ve devlet olduğu malûmdur. Âkıl ve dâna olanlara tafsil ve tahrir hacet kalmadı ve cümle rical-i devletim ve ahâd-ı nâsın malûmu oldu.

sözleriyle Bâhir Mustafa Paşa'nın kardeşi Şehzade Mehmed'in ölümünde müessir ve âmil ve bu facianın herkesce malûm olmasını bildirdi. Hadikatül-vüzera'ya zeyl yazmış olan Cavid Ahmed Bey

¹⁹ Vasıf Tarihinden hulâsa, c 1, s. 96.

ikinci sadaretinden bahsederken: "... defa-i saniyesinden hıyaneti zâhir ve men'e kadir iken müsamahası" zıkr ile bu hanedana eylediği hıyanetin mücazat-ı بشر القاتل بالقتل fehvasınca cezasını bulduğunu yazıyor.

Koca Ragıp Paşa'ya Dair

Bu yazımızda on sekizinci asrın ikinci yarısında gelen âlim, edip ve diplomat Koca Ragıp Paşa'nın tercüme-i halinden bahsedecek değilim. Onu Osmanlı Tarihi'nin dördüncü cildinin ikinci kısmında yeter derecede gösterdim. Bu makalemizde merhuma ait meşhur olmamış bazı tarihî hatıralardan bahsedeceğim.

Defterhane (tapu) kâtiplerinden Şevki Efendi'nin oğlu olan Ragıp Efendi'nin kalem hayatında dikkat ve istidadını görmüş olan Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında *İran*'dan zaptedilen yerlerin tahriri için Defterhane tarafından *İran* Seraskeri maiyyetine gönderilmiş *Tiflis*'in arazi tahririni yapmış o tarafta mektupçu, defterdar, defter emini vekili, reis'ül-küttab vekili, suvari mukabelecisi payesiyle Bağdad defterdarı olarak muvakkat serasker maiyyeti hizmetlerde bulduktan sonra gidişinin onuncu senesinde *İstanbul*'a gelerek Cizye muhasebecisi olmuştur (1148 H. - 1735 M.)

Ragıp Efendi daha sonra sadaret mektupçusu iken *İran*'la musalehada ikinci murahhas olup aynı vazife üzerinde iken 1151 H. - 1739 M. de *Belgrad Musalehası*nda ikinci murahhaslıkta bulunmuştur.

Ragıp Efendi daha sonra reis'ül-küttap ve Birinci Sultan Mahmud'un hakkındaki büyük teveccühüne binaen vezirlikle *Mısır* valisi, sonra *Haleb* valisi ve arkasından Bâhir Mustafa Paşa'nın yerine sadr-ı âzam olmuştur. Ragıp Paşa'nın sadr-ı âzam tayin edilmesi hakkında tarih şöyle diyor:

Pâdişah Üçüncü Osman Şam valiliğine ehliyetli birisinin bulunmasını sadr-ı âzam Bâhir Mustafa Paşa'ya söylemiş sadr-ı âzam Şam'a *Haleb* Valisi Ragıp Mehmed Paşa'nın pek münasip olduğunu arz ile Ragıp Paşa hakkında hayli medh ü senâda bulunmuştur.

Sadr-ı âzâmın bu güzel tezkiyesi pâdişahın hoşuna gitmiş, madem ki bu kadar değerli ve ehliyetli bir vezirdir de Şam valisi olacağına sadr-ı âzam olması daha münasıptır diye sadr-ı âzam yapmıştır. (1170 H. - 1757 M.)

Ragıp Mehmed Paşa'nın sadaretinin sekizinci ayında Sultan Osman hastalanmış. Dar'üs-saâde Ağası Ebukof Ahmed Ağa mevkiini kuvvetlendirmek için pâdişahın hastalığından istifade ile hoşlanmadığı sadr-ı âzam Ragıp Paşa'nın azliyle Kapudan-ı Derya Gül Ahmed Paşa'nın oğlu Ali Paşa'yı sadr-ı âzam yaptırmak isteyerek Ragıp Paşa'yı saraya davet için pâdişahın müsaadesini almış ve Ragıp Paşa'ya adam göndermiştir. Bu hususa dair Vasıf Tarihi meraklı hâdiseyi şöyle nakletmektedir:

Hüdavendigâr-ı sabık Sultan Osman Han'ın hastalığı artınca Dar'üs-saâde Ağası Ebukof Ahmed Ağa makamını muhafaza fikriyle kendisine taraftar olacakların birisini sadr-ı âzam yapmak isteyerek Kapdan-ı Derya bulunan Gül Ahmed Paşazade Ali Paşa'ya itimadı olduğundan gizlice anınla görüşüp Ragıp Paşa'nın azline karar verüp bazı hususların müzakeresi için sadr-ı âzama saraya davet etmek üzere pâdişahın müsaadesini alup haber göndermişler.

Dar'üs-saâde ağasının faaliyetini gözden kaçırmayan Dar'üs-saâde Ağası Yazıcısı Kayserili İbrahim Efendi bu hareketin sadr-ı âzamin azli için tertip olduğunu hissederek Ragıp Paşa'ya bir tezkire yazarak pâdişahın sabaha çıkmayacağını beyan ile tebdilen meçhul bir mahalle gitmesini tavsiye etmiş, anın yazdığı üzere Ragıp Paşa Paşakapusundan tebdil-i kıyafetle çıkarak izini kaybetmiştir.

Kısa bir müddet sonra baltacılar kethüdası *Bâb-ı Âli'*ye gelerek Paşa'yı bulamamış gidüp dar'üs-saâde ağasına bulamadığını söyleyince ağa, baltacılar kethüdasını tekdir edüp ne mahalde bulursan al getir diye kethüdayı tekrar yollamıştır.

Bu suretle baltacılar kethüdası birkaç defa gitmiş ise de, ne mahalde olduğunu haber alamayup o aralık akşam olup saray kapıları kapandığından Ragıp Paşa *Bâb-ı Âli'*ye dönüp zuhurata intizar üzere iken Sultan Osman vefat ettiğinden keyfiyet sadr-ı âzama bildirilerek Ragıp Paşa'nın korkulu heyecanı sevince dönmüştür²⁰.

* * *

Koca Ragıp Paşa devlet işlerindeki yorgunluğunu kendisinin kitapçısı şair ve nükteci Haşmet Efendi ile şakalaşmak ve edebî sohbetler yapmak suretiyle geçirir bir vezir olduğundan Haşmet ile

²⁰ Meri'üt-tevarih (*Şamdanî Zade*) 1175 senesi vekayii.

sohbetleri ve lâtifeleri meşhurdur. Haşmet Efendi şakacı ve yerine ve adamına göre dokunaklı hicivci olduğundan bazen güldürürken bazen muhatabını incitirdi. Bu yüzden kendisini büyükler arasında sevenlerden çok sevmeyenler de vardı. Anın hicivciliği ve bu tarzda kalp kırıcılığı ve patavatsızlığı biraz da efendisi Ragıp Paşa'ya güvenmesinden ileri geliyordu. Hicivlerinde bazen pek ileri gidüp devlet adamlarını, ulemayı incidiyordu. Şeyhülislâmlıktan mazul Dürri-zade Mustafa Efendi Haşmet'in lâubaliliği ve patavatsızlığı ve boşboğazlığından şikâyet ile saklanması lâzımgelen şeyleri zarafet ile açığa vurarak kendi aleyhinde bulduğunu beyan ile efendisi Ragıp Paşa'ya güvendiğinden kendisine ses çıkarılmadığını söylerdi.

Dürri-zade 1175 H. - 1762 M. de ikinci defa şeyhülislâm olunca Sultan Üçüncü Mustafa'nın kendisini ziyareti sırasında bir münasebetini getirüp Haşmet'in bu halini pâdişaha arz ile Ragıp Paşa'nın adamı olduğundan anı müdafaa edebileceğini de sözlerine ilâve eylediğinden yapılacak müdafaanın önüne geçmiştir.

Şeyhülislâmın bu sözü üzerine canı sıkılan pâdişah, Haşmet'in sürgüne gönderilmesini emreylemiştir. Bu darbe ile musahibi Haşmet'in affı hakkında pâdişaha istirhamda bulunan sadr-ı âzama karşı Sultan Mustafa:

— *Kişinin karinine nazar olunur. Müdür-i devletimin böyle müfsid musahibi olmak ayıptır*, sözleriyle nüktedan Koca Ragıp Paşa'yı ilzam ve iskât eylediğinden bu ağır söz üzerine Ragıp Paşa mahcup olmuştur ²¹.

* * *

Sultan Üçüncü Mustafa nücüm ilmine çok meraklı olup fenn-i nücûma inanmıştı. Ragıp Paşa'nın da meraklı olduğu malûm ise de Sultan Mustafa gibi astrolojiye inananlardan değildi. Bununla beraber o ilme ait eserleri okurdu, belki de inandığı cihazlar vardı. Kütüphanesinde nücûma ait olan bu kitapların bulunup kendisine bahsettiğini Sultan Mustafa fotokopisi makaleye konan hattı destiyle olan bir yazısında Ragıp Paşa'nın halefi Hâmid Hamza Paşa'ya yazarak o kitabı görmek istediğini bildirmiştir ²².

²¹ Topkapı Sarayı Arşivi 2456/2.

²² Topkapı Sarayı Arşivi 79/19.

Benim Vezirim,

Hatib-zade ile Kitapçı Zihni Efendi'yi çağırıp merhum Ragıp Paşa'nın kitaplarından kat'a nücuma dair mecmuaları çıkmadı sual idesiz. Büyük hanımın hanesinde kitapları var imiş; maldan geçtim Acemden bir nücûm risalesi var idi merhum kendi medheyledi idi. Bugün yarın verecek idi. Bakalım ne derler hanımdan kitaplarını talep, içinden öyle nücûma dairlerini alıp küsürünü gönderirim.

Sultan İkinci Mustafa'nın Hal'i Hakkında Şühülislâm Mahmut Efendi'nin Pâdişahın Valdesi Gülnûş Ümmetullah Sultan'a Arızası

Osmanlı tarihinde görüldüğü ve zamanı olaylarının tetkikinden anlaşılacağı üzere çok değerli, anlayışlı, azimli ve vatanperver bir pâdişah olan Dördüncü Sultan Mehmed'in oğlu İkinci Sultan Mustafa, ve zekâsının tersine olarak bütün kudretiyle itimad ettiği hocası Seyyid Feyzullah Efendi'ye kapılmış, hocasının hırsını görememiş, devlet idaresini kontrolsuz olarak bıraktığı hocasının akıbetine uğrayarak tahtından indirilmek suretiyle cezasını çekmiştir.

İkinci Mustafa'nın bütün devlet işlerini görmek üzere merci' yaptığı Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin nüfuz ve salâhiyeti sebebiyle vekil-i mutlak olan devletin vezir-i âzamı ikinci dereceye inmiştir. Pâdişah vezir-i âzamlarına işlerinde hocasıyla müzakere edüp anın re'yinden ayrılmalarını, aksi halde mes'ul olacaklarını söylemişti.

Feyzullah Efendi'nin bu kadar itimad ve salâhiyetine karşı pâdişahın teveccühünü idame için dürüst hareket edeceği yerde bunun tamamen aksine olarak hareket etmesi, doymaz ihtirası, kendi adamlarıyla her tarafı kapatarak meslekdaşları olan ve sıra bekleyen ve sırası gelen müderris ve kadınlara terfi' ve terekki kapularını kapayan Feyzullah, feci' bir akibetle ortadan kalktığı gibi kendisine son nefesine kadar itimad ettiği pâdişahın da hal'ine sebep olmuştur.

Edirne vakası diye tarihe geçen olaydan evvel Sultan İkinci Mustafa'nın vezir-i âzam tayin etmiş olduğu Ramî Mehmed Paşa'ya mühr-ü hümayunu verirken:

— Şeyhülislâmın re'yinden dışarı hareket eder isen itâba müstahak olursun, demişti. Hal'i için vaki' harekette *İstanbul*'da toplanan

hal' taraftarlarının Feyzullah Efendi'nin azil ve nefyi hakkında Sultan Mustafa'ya gönderdikleri heyet Şeyhülislâmın emriyle pâdişahla görüştürülmeyerek *Eğridere*'ye sürgün edilmişti. Sultan Mustafa, kendisinin görmeyüp gelen heyetin sürgün edilmesinin sebebini sorup yapılan bu muamelenin isyanı alevlendirmekten başka neye yarar? Diye Vezir-i Âzam Rami Mehmed Paşa'yi tekdir edince, vezir-i âzam cevaben:

— Benim şevketlû efendim! Kulunuza mühr-ü hümayunu teslim buyurduğumuzda zinhâr şeyhülislâmın re'yinden hariç hareket etme diye tenbih buyurduğunuz için bu işte dahi ferman-ı hümayununuz üzere muvafakat eyledim, cevabını vermiştir.

Bunun üzerine Sultan Mustafa Şeyhülislâmın *Eğridere*'ye sürgün ettiği heyeti *Edirne*'ye yanına getirterek Feyzullah Efendi'yi azl ile memleketi olan Erzurum'a sürmüştür.

Tarihte görüldüğü üzere neticede Feyzullah Efendi büyük oğluyla beraber katlolunarak Sultan Mustafa hal' olup yerine kardeşi Üçüncü Sultan Ahmed'in padişah olması için asilerin Şeyhülislâm Mehmed Efendi tarafından valdeleri Gülnûş Ümmetullah Sultan'a aşağıda sureti yazılan tarihî arıza takdim olunmuştur²³:

Devletlû ve saadetlû, merhametlû veliyün-niam hazretlerinin türab-ı akdamına ruy-i hulûs malide kılınup cenab-ı perverdigâr devletlû sultanım hazretlerinin vücud-ı âlilerini hazine-i savnü sıyanette masûn ve mahfuz saye-i saadetlerini âmme-i ibadullah üzerinden dûr ve zail eylemeye âmin bi-hurmet'in-nebiyyi'l-emîn.

Mesmu'-ı şerifleri olup داهیة dâhiyei uzmanın ibtida-i zuhurunda kendi yalımızda bulunup lehülhamd bu fitmenin içinde bulunmadık deyu hamd ve şükür üzere iken Paşmakçı-zade Esseyyid Ali Efendi daîleri şeyhülislâm nasb ve ihtiyar olunduktan sonra altı gün mürurunda biemrillah-i teâlâ hasta ve mariz olmağla ve hizmet-i merkumeyi ikamete adem-i kudretini izhar etmeğin alelacele sandal donatıp Bostancıbaşı ağa mübaşeretiyle bu daîlerden cemi' ulemay-ı izâm ve meşayih-i kiram ve sâdât-ı zevi'l-ihtram vesair ocak ağaları neferatlariyle Orta Camie ihzar ve bu daîlerin şeyhülislâm tayini ve ihtiyar eylediklerinden sonra Hoca Feyz'ullah Efendi'yi cemi'-i

²³ Topkapı Sarayı Arşivi No. 79/20.

etbâ' اتباع ve ensarı ile isteriz ve pâdişahımızın *İstanbul*'a gelmesin rica ederiz deyu arz ve muhızır tahrir ve taraf-ı devlet-i aliyyeden ıslah için irsal buyurulan mirahır-ı sâni olan ağa ile irsal eylediklerinde taraf-ı devlet-i aliyyeden muradlarına müsaade olunmadığından maada *İstanbul* halkı hakkında huruc-ı ales-sultan etmişlerdir. Katilleri lâzımdır deyu hace-i müfsid fetvâ vermekle biz pâdişahımızın din ve devletleri düşmanlarını istemeyüp ve beytülmal-i müslimîni izaat olunmasın gelsun makarr-ı saltanatına otursun deyu din ve Devlet-i Osmaniye'nin devam ve bakasını istemekle bizim katlolunmamız neden lâzım gelür deyu cümle *İstanbul*'da olan ulema ve meşayih ve sâdât-ı zevilihtiram ve ocak halkı *Edirne*'ye varup bizzat pâdişahımıza ahvalimizi ilâm edelim deyu *İstanbul*'dan huruc ve *Silivri* nam kasabaya geldikte derunlarında olan muradlarını ızhar ve Sultan Mustafa Han'ı hal'edüp yerine Sultan Ahmed Han'ı nasb ve tayin eylediler. Hoca sebeb-i ile cemi' memalik-i mahrusenin halkı kendiden nefret etmekle *İstanbul* halkından mukaddem *Şam* ve *Haleb* ve *Konya* ve *Kütahya* halkı cumayı (cuma namazını) terk edüp giderek *Mısır*'a ve sair memalik-i mahruseye dahi sirayet edüp Devlet-i Aliyyeye zeval gelmek ihtimali galip olmakla hayırhah-ı dinü devlet olanlar bu devlet ber-karar olmağa azil ve hal'den iş olmaz ve devam ve bakay-i Devlet-i Osmaniye ancak hal' ile olur deyu icma' ve ittifak edüp filhakika halkın kulübü hace-i müfsidden naşi bir mertebe nefret etmiştir ki, azil ve hal'den gayrı ateş-i gayz ve gazabları mantıkî olmak muhal ve ibadullah beyinlerinde mehabet-i pâdişahî ve havfü haşyet-i şchinşahî mürtefi olup şer'an hal'i lâzım gelmekle azli için fetvay-i şerife verilüp cemi' ulema imza ve Rumeli kadiaskeri hucet vermekle hal'olunup saadetlû, şevketlû Sultan Ahmed Han Efendimiz nasb ve ihtiyar olunup Sultan Mustafa Hazretlerinin ve evlâd-ı kiramlarının ve siz sultan efendimize (yani valde sultana) zarar ve ziyân etmeyeceklerine taahhüt olunmuştur.

İmdi benim saadetlû Sultan Efendimiz Ahmed Paşa Hazretleri (ihtilâlcilerin sadr-ı âzamı) ve ulemay-i izâm ve meşayih-i kiram ve sâdât-ı zevil-ihtram ve ocak halkı vesair askeri *Edirne*'ye dahil olmaksızın Sultan Ahmed Han Hazretleri taht-ı âliye iclâsa himmet buyurulması me'muldür. Faraza nefsimizi feda edüp elbette Sultan Mustafa Han yerinde bakî olsun deyu ayak basılsa evvelen bu daîlerini idam ve saniyen بالله تعالى iyazen billâh-i taâlâ intikal-i devlete müeddi olmasında şüphemiz yoktur. İbadullahu bu surete

ifrağ edince allemallahu teâlâ azîm meşakkat çekilmiştir. Allahu Subhanehu ve Taâlâ bu fitne-i uzmayı bununla ref' eyleyüp yine Devlet-i Aliyyeye kemâkân nizam ihsan eyliye âmin bihurmeti'n-nebiyyi'l-emîn.

Mined-dâiyi'l-kadîm
Mehmed'ül-fakîr

Âsilerin bu şeyhülislâmın mahzarından başka yine onların sadr-ı âzam yaptıkları Kavanoz Ahmed Paşa'nın ve ordu tarafından Sultan Mustafa'nın hal'iyle kardeşi Üçüncü Ahmed'in cülûsunu isteyen mahzarlara karşı valde sultan bunlardan ikisine verdiği muvafakat cevapları aynen şöyledir ²⁴ :

Hâlâ Vezir-i âzam Ahmed Paşa Kullarına

Sen ki Vezir-i âzam Ahmed Paşa'sın,

Gönderdiğiniz mahzar gelüp mefhumu, malûmumuz olmuştur. Cümlelerin ittifak ve ittihadı ile şevketlû oğlum Sultan Ahmed Hazretlerini taht-ı hümayuna iclâsı ve diğer oğlum Sultan Mustafa Hazretlerini hal' murad etmeleriyle ber-muceb-i mahzar hareket olunmuştur. Hak subhanehu ve teâlâ kudum-u meymenet makrunların cümle ibadullah üzerlerine hayırlu eyliye. Meşveret ile olan işde hayr-ı görürsüz vardır. Cenabınız dahi zımında nice nice lütuf ve kerem kesîr vesselâm.

Hâlâ Şeyhülislâm Mehmed Efendi'ye

İzzetlû ve Rif'atlû Şeyhülislâm Mehmed Efendi. Gönderdiğiniz mahzar geldi. İttifak ve ittihadlarıyla oğlum Sultan Mustafa Hazretlerinin hal'i ve hâlâ şevketlû oğlum Sultan Ahmed Hazretlerinin taht-ı hümayuna iclâs buyurmalarını ilâm eylemişler. Bermûcibi mahzar hareket olunmuştur. Hazret-i Rabbü'l-izzet kudum-i meymenet makrunlarını âmme-i âleme mahz-ı hayr eyleye. İnşallahü taa'lâ cenab-ı şerifleri dahi memulleri üzere her bâr ikram olunmadan hâlî olmazsınız vesselâm.

²⁴ Topkapı Sarayı Arşivi No. 3065.

Bundan başka ordu tarafından valde sultana gönderilen mahzarda aynen şöyledir²⁵:

Devletlû, saadetlû valde sultan efendimize ordu tarafından gelen mahzardır.

Devletlû, saadetlû, merhametlû veli nimetim valde sultan damet ismetüha hazretlerinin türab-ı akdamına ruy-ı hulûs-ı ubudiyet malîde kılınıp Cenab-ı Perverdigâr bais-i asayiş-i âlem olan vücud-ı pür-cûdlarını hazinei savnında masûn ve mahfuz eyleyüp saye-i saadetlerin cihanyân üzerine daim ve sabit eyleye bimennihi ve keremihi ve bi-hurmeti habib-i inzi-za.

Bundan akdem bu husus huzur-ı maalî zuhurlarına mufassalan arz ve ilâm olunmuştu. Bugünkü gün ki yevm-i selâesidir. Cemi' ulema-yi izâm ve meşayih-i kiram ve sâdat-ı zevil-ihtiram ve yeniçeriyân ve topçuyân ve cebeciyân ve sipah ve âmme-i müslimînin arz ve ilâmları oldur ki Sultan Mustafa Han fetva-yı şerife ve hüccet-i şer'iyye ve cümlemizin ittifakıyla azlolunup Şevketlû Sultan Ahmed Han halledallahü mülkehu ve saltanatahu hazretleri yine cümlemizin ittifakıyla imam-ül-müslimîn ve halife-i rûy-i zemin nasb ve tayin olunmuştur.

İnşâallahü teâlâ vusul-ü mahzarda taht-ı şehinşahiye iclâs edüp berat-ı mukaddem bu tarafa tebşir buyurasız. Cümlemiz rikâb-ı hümayunlarına yüz sürüp bir an mukaddem bi'at edelim. İnşâallahü teâlâ yarınki gün erbaa günü ales-scher ol tarafa azimet üzreyiz. Bakî hemvare atebe-i âliyyeleri metaf-ı cihanyân olmaktan olmaya hâlî bi'n-nebî ve âlihi'l-âli

Ed-dâiyü'l-fakir Esseyid İbrahimü'-ün-nakib	Ed-dâi Yahya'l-fakir bi-askeri Anadolu	Ed-dâi bil-halâs Mehmedü'l-kadî bi-askeri Rumeli
--	---	--

Eddaiyü'l-fakir Mehmed afâ anî	Ed-daiyü'l-fakir Şeyh Mehmed el-kadî bi-dari's-saltana sabîka
-----------------------------------	--

Ed-daiyü'l-fakir Ataullah Mehmed el-kadî bi-dâri's-saltana sabîka	Ed-dâi Abdülbaki Arif el-kadî bi-askeri Rumeli sabîka
--	--

²⁵ Bu Salih Zade Ahmed Esad Efendi iki defa şeyh'ülislâm olmuştur. Birincisi 1803 den 1806 ya kadar üç buçuk sene, ikincisi 1808 senesinde üç ay sekiz gün olup ilk meşihatinde Nizam-ı Cedid ikinci meşihatinde Sekban-ı Cedid şeyh'ülislâmdır. Uyanık fikirli teceddüd taraftarı olup kara kuvvet kendisine Nizam-ı Cedid Şeyh'ülislâmı diye tariz etmişlerdir.

Bu mahzarda Şeyhülislâm Mehmed Efendi'den başkasının mühürleri vardır.

Dördüncü Sultan Mustafa'nın Ne Suretle Öldürüldüğü Hakkında Olayı Yakinen Bilen Bir Enderunlunun İfşaatı

Osmanlı tarihinde görüldüğü üzere Üçüncü Sultan Selim zamanındaki yenilik aleyhdarlarının bu pâdişahı خلع hal'ederek yerine amcası Birinci Abdülhamid'in oğlu Dördüncü Mustafa'yı hükümdar yapmaları ve yeni tesisleri ortadan kaldırmalarına karşı Sultan Selim taraftarları Tuna Seraskeri Vezir Alemdar Mustafa Paşa'yı *İstanbul'a* getirüp Sultan Selim'i tekrar hükümdar yapmak istemişlerse de, muvaffak olamıyarak bazı saray adamları tarafından şehit edilen Sultan Selim'in yerine Pâdişah Dördüncü Mustafa'nın kardeşi İkinci Mahmud'u hükümdar yaparak Dördüncü Sultan Mustafa'yı hal'etmişler ve yenilik hareketlerine tekrar başlamışlardı (1223 H. - 1808 M.).

Bu değişiklik nedeniyle her şeyin yoluna girdiğini zanneden inkılâpçı devlet adamları gaflete dalup Alemdar Mustafa Paşa'yı da gaflete sevkettiklerinden tekrar hükümdar olmak isteyen Dördüncü Mustafa'nın adamları ve taraftarlarının tahrikâtı neticesini hazırlatan Yeniçeriler Bâb-ı Âlî'yi basmışlardır.

Tarihen malûm olduğu gibi yeniçerilere karşı müdafaada bulunan Sadr-ı âzam Alemdar Mustafa Paşa kendisine yedi sekiz saat yardım gelmediğini görüp hücumun da artması üzerine müdafa için iltica ettiği cephaneliğe ateş vermek suretiyle vefat etmiştir.

Bu isyan hareketini haber alan Kapdan-ı Derya Ramiz Paşa tersaneden ve Anadolu Beylerbeyisi olup *Sekban-ı Cedid* askeri kumandanı olarak *Üsküdar'da* bulunan Kadı Abdurrahman Paşa ve Çerhacı Ali Paşa maiyyetleriyle Sultan Mahmud'u muhafaza etmek üzere deniz tarafından saraya gelmişlerdir.

Bunların asiler üzerine hareketleriyle yeniçeriler çekilüp sulha talip olmuşlarsa da gelen kuvvetlerin yiyecek ve malzeme tarafından sıkılmaları saray mensuplarının bunlara husumeti sebebiyle dışardan Sultan Mustafa'yı istediklerinin anlaşılması üzerine Sultan Mahmud'un hayatını kurtarmak için Sultan Mustafa'nın bertaraf edilmesine karar verilmiş ve sarayda bulunan Şeyhülislâm

Salih Zade Ahmed Esad Efendi'nin²⁶ verdiği fetva ile Sultan Mustafa boğulduktan sonra paşalar sarayı terketmişlerdir.

Hulâsasını kaydettiğimiz olaydan Sultan Dördüncü Mustafa'nın hükümdarlık kabiliyeti ihtirası ve ne suretle öldürüldüğü hakkında o anları yaşayan ve gören tarihlerde, vekayinâmelerde yazılan bu olay hakkında en isabetlisi olduğunu tahmin ettiğim bir Enderunlunun yakın beyanatı aynen şöyledir²⁷:

“Sultan Mahmud Efendimiz Hazretleri karındaşı Sultan Mustafa merhum anken (hunkan) şehit etmesi bir bühtana bais olmamak suretlerini işrâb ederek tahrire sa'y olursa Mustafa Paşa'nın (Alemdar) basıldığı ve eşkiyanın saray-ı hümayuna gulûvları ve saray-ı hümayun halkını üç gün üç gece tazyikleri Sultan Mahmud Han Efendimiz Hazretlerini hal' ve Sultan Mustafa'yı iclâsı daiyeleri olduğu zâhir olmakla Sultan Mustafa saltanatın recülü olmadığı saltanat-ı ûlâsından malûm ve âşikâr olup cülûs eylese dahi Sultan Mahmud Efendimizin idamına teşmir-i sâk edüp bieyyiveçhin kân Sultan Mahmud Efendi'mizi telef edeceği ve kendi dahi saltanat recülü olmadığından gerude bir şehzademiz dahi kalmadığından Devlet-i Aliyye hercü merc olup hanuman-ı Osmaniye netice bulacağı, hal ve akd eşkiya zümresinde kalmakla cihan timarhaneye döneceği müsellemler olduğundan Salih Zade Şeyhülislâm, Kadı Paşa ulemadan bir zat ve Ramiz Paşa her ne kadar nefsiçün sa'yeder erbabdan ise dahi ilim ve fazlı olmak hasebiyle danışlu bir zat-ı âlî vekar ve sair enderunda bulunan Ali Tahir Efendi gibi vesairleri ve kaymakam paşa (Çerhacı Ali Paşa) Hazretleri cümlesi huzur-u hümayunda sünnet odasında meşveret ederek Sultan Mustafa merhumun idamına sa'yolunmadıkça bu fitne teskin olamaz, maâzallahü teâlâ işbu huzur-u hümayunlariyle müşerref olduk-

²⁶ Topkapı Sarayı Arşivi 2650.

²⁷ Bu hususta misaller vardır. Ruslarla yapılan muharebede Sadrı-âzam ve Serdar-ı ekrem İvaz Paşa Zade Halil Paşa'dan mühr-ü hümayunu almağa memur edilen kapucubaşı Ali Ağa'ya verilen beyaz üzerine hatt-ı hümayun aynen şöyledir:

Sen ki dergâh-ı muallâm kapucubaşılardan Ali Ağa'sın: Seni sadr-ı âzam olan Halil Paşa'dan mühr-ü hümayunumu ahze tayin eylemişimdir. Eğer ki mühr-ü hümayunumu sana teslimde muhalefet veyahut âhar güne hilâf-ı rizay-ı hümayunum olan harekâta cesaret eder ise acele ocaklı kullarım ile maan kendusunun, kenduya tâbi olanların cezasını tertip eylesin. bu yolda Yeniçeri ağası da var. (Topkapı Sarayı Arşivi 7018/203 sene 1770 M. 1184 H.)

larımız Sultan Mahmud Efendi'mizin telefine bâis olurlar. Cezmen cümlelerin meczumu olmakla Salih Zade'den istifta ile fetvası verilüp Sultan Mahmud Han Hazretlerinden istizan olundukta fekk-i şefeh buyurmayup bir veçhile karındaşının telef olduğuna rızaları olmayacak rütbe mahzuniyetlerini ızhar ile cevap vermeyüp aceba suret-i âhar bulunmaz mı bu eşkıya ile cümlemiz kıtale sa'y eylesek sancağ-ı resulullahı ihraç ile ehl-i ırz olanlar tarafımıza celb ile eşkıyayı sükût ettirmenin çaresi bulunamaz mı? Re'yleri tercih olunmak sadetleriyle bir gün bir gece dahi imrar-ı vakt olunup eşkıya dahi ejder - misal saat be-saat çoğalup büyümeğe başlamış olmakla sancağ-ı şerif değil ki Seyyid-i Kâinat Efendimiz bizzat kendileri gelseler idi bu tâifeye haber anlatmak emr-i muhal, ne din bilürler ve ne devlet, ne âr bilürler ve ne gayret, şaki adamlar Kürd, Arnavud, göçebe Lâz nihayet güruh-ı mekruh nihayet çaresi bulunmayacağına Sultan Mahmud Efendimiz Hazretlerinin irfan-ı şâhaneleri teyakkun bulmakla hah nâ-hah karındaşı Sultan Mustafa'nın idamına izin ve ruhsat vermekle Kadı Paşa ve bostancıbaşı ağa ile birkaç cellâd ile varup *Çemişirlikte Yeni Mabeyin* dedikleri mahalde bulup şal kuşakları ile hunk ve idam eyledikleri haberi Telhisî Mustafa Bey ile yeniçeri ağasına vasıl olup ağay-i merkum dahi Atmeydanında güruh-u mekruha siz ne istersiniz? Biz Pâdişahımız Mustafa'yı ve birtakım dahi biz ocağımızın külünü isteriz deyu Sultan Mustafa merhumu imâ ederler idi. Söz anlayanlarından ağa yanına cem' olup muvahhiş haberi vermekle ihtiyarları olan deyyusan bu haberi vermekle ölüsünü olsun isteriz demekle bir miktar uluştular ve bazen saat saat Sultan Mahmud'u da istemeyiz deyû bir miktar gevezelendiler bir dahi güruh pâdişah kalmadı ki bir harf dahi söylebileler ölüsünü görelim demekten gayrı.

Ol esnada Sultan Mahmud Efendimizi de istemeyiz deyu feryat ediyorsunuz. Kimi pâdişah idecek idiniz ve bu hakir (yani bu makale sahibi) bazen mütekaitlerine sual eder idik. Esmâ Sultan olsun ve bazı Tatar Han gelsün pâdişah olsun ve bazıları dahi Konya'dan Molla Hünkâr gelsün pâdişah olsun ve bazıısı her kim olursa olsun. Pâdişah bir âdem değil mi? Kim olursa olsun. Allah ocağımıza zevâl vermesün de pâdişah ne imiş, dediler. Vay cahil pezevenkler vay, güneş olmayınca zerre kande bulunur maazallah.

Seyyid Mustafa Efendi'nin Sultan Mustafa merhumun hakkında maktul Mirahor-u Evvel Seyyid Mehmed Ağa'dan

rivayet olmak üzere Pehlivan Ağa'ya kapu bezirgânı vasıtasıyla fitnenin teşvikine dair irsal eylediği evrakın sıhhatine delâlet eder çok eserler olduğu Sultan Mustafa merhumun esrardaşlarından diğer birinden dahi rivayet olunmuştur.

Hazine Kethüdası Selim Ağa ile Tayyar Paşa'ya Cebbar Zade ile nizam vukuunda Tayyar Paşa tarafına galebe gelir ise şakaveti müzdat olmakla belki Sultan Selim merhumun hal'ine bais ola ve taht-ı hümayun kendusuna nasib ola.

Sultan Mustafa esrardaşından biri şöyle rivayet eder ki hemen harem sıralarında aklı başına geldiği andan tâ cülüsüne kadar Sultan Selim aleyhine etmediği iş kalmamış idi. Sihrelere (Sihirbazlara) başka havascı deyyuslara başka hattâ maktul Ayasofyalı Abdülbaki de dahi vafir tezkeresi zuhur etmekle bâ'de ba'din Abdülbaki katlolundu.

Ciferlere ve cincilere ve müneccimlere nihayet her taraftan gücü yettiği kadar istimdada sa'ye asla kusur etmedi deyû haber verir. Hattâ bir defa ol esrardaşına dahi bir mühlik işi Sultan Selim merhumun hal'ine dair teklif etmekle ve nasihatı müstemil bir kâğıt temhir eylemiş (Tiz-reftar olanın pâyine dâmen dolaşır).

Sadr-ı Âzam ve Serdar-ı Ekrem Azli ve Yusuf Ziya Paşa

Pâdişahlar ordu ile beraber seferi terkedüp Sadr-ı âzamı serdar-ı ekrem yaparak cepheye göndermesinden itibaren bütün devlet idaresi *vekil-i mutlak* olan vezir-i âzâmın elinde idi. Serdar-ı ekrem olan sadr-ı âzam, lüzumu halinde tuğralı ferman çeker tayin ve azil, hulâsa bütün devlet idaresi anın emriyle dönerdi. Fakat bu tam salâhiyetli me'zuniyet onsekizinci asrın yarısında bazı mülâhazalara mebni kısmen tahdid edilmiş ve bazı hususlarda serdar-ı ekrem olan vezir-i âzam yapacağı bazı tayin ve azil gibi işleri pâdişaha sormakla beraber serdarlıktaki mutlakıyetine hâlel gelmezdi.

Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem harp sahasında bulunduğu sırada orduda herhangi bir muvaffakiyetsizlik veya isyan hareketi vukuunda değiştirilmesi icap ettiği zaman bir gaile çıkarması, askeri tahrik etmesinden korkulduğu için azli emri orduda bulunan reisül-

küttaba ve yeniçeri ağasına gizli hatt-ı hümayun yazılarak işgüzar ve becerikli bir memurla gönderilirdi²⁸.

Bu vazifeli memur reisül-küttaba olan fermanı gizlice verüp alınan tertibat üzerine sadr-ı âzamdan alınan mühür-ü hümayundan sonra sâbık sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem ordu karargâhından çıkarılarak nerede ikamet edecekse memur-u mahsusla oraya giderdi.

Azli tebliğ edilen sabık sadr-ı âzam azlini bildiren Reisül-küttaba veya münasip birine (bize ölüm var mı?) diye sorar, yoktur denerek ikamete memur olduğu söylenir. Eğer ölüm varsa (Allah imandan ayırmasun) diye mukabele edilirdi.

Devlet merkezinin kudret ve nüfuzu azalup onsekizinci asır sonu ve ondokuzuncu asrın ilk yarısında pâdişahların zayıf idaresi ve kapukulu ocaklarının bilhassa yeniçeri ocağının nizamsız, serkeş bir kalabalıktan ibaret olması sebebiyle serdar-ı ekrem olan Sadr-ı âzam Yusuf Ziya Paşa'nın azli için ne tedbirlere başvurulup uğraşıldığı hayretle görülmektedir.

Sadr-ı âzam ve Serdar-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa, Üçüncü Sultan Selim'in mevcut vezirler arasından bizzat seçüp Mısır'ı Fransızlardan almağa memur ettiği başarılı bir serdar-ı ekrem olup *Mısır* işini halledüp *Gazi* unvanını alarak meşhur olmuş bir zat idi. Sultan Selim'in şımarık devlet ve saray adamlarıyla şöyle böyle sabır ve teenni ile geçinerek altı sene makamını muhafazadan sonra iç durumu iyi görmediği için bir yolunu bulup sadarettten istifa ile çekilmişti²⁹. Daha sonra devletçe ve valî ve âyanlarca Anadolu'da

²⁸ Üçüncü Selim zamanındaki ilk sadr-ı âzamlığından istifa ile Boğaziçinde oturmasına müsaade edilen Yusuf Ziya Paşa'nın yerine sadr-ı âzam tayin olunan Kapudan-ı Derya Hafız İsmail Paşa'ya gönderilen 24 Muharrem 1220 H. - 1805 Mayıs tarihli hatt-ı hümayunda:

“Selefin Yusuf Ziya Paşa seferde (Mısır seferi) her ne kadar ikdam ve gayret eyledise de rikâb-ı hümayunuma geleliden beri umur-ı ibâd-ullaha bakmayub rahavet ve fütur ile hareket ve suizandan naşi her hususta bataet ve muamelât-ı nasa ve mesalih-i divaniyeye adem-i dikkat birle müseyyibane tavr u hareket ızhar eyleyüp defeatle hutut-u hümayunlarımla tenbih ve ikaz eyledikçe aslâ mütenebbih olmadığından azil ve mesned-i sadarettten teb'id..” edildiği yazılmıştır

Bu hatt-ı hümayundaki (azil ve mesned'i sadarettten teb'id) cümlesi ve bilhassa *teb'id* tabiri çok ağır olup bu tabirin yazılmasına durum sebebiyle Yusuf Ziya Paşa'nın sadarettten çekilmekte ısrar ettiği olmuştur ve hakkındaki diğer tabirler de kısmen mübalâgalıdır (*Topkapı Sarayı Arşivi 7014/96*).

²⁹ Topkapı Sarayı Arşivi 2447/2 evrak.

otoriteli, hatırı sayılır büyük bir vali olarak hizmet görmüş, Sultan İkinci Mahmud'un cülüsünden Rus muharebesinin devamı, Alemdar vak'ası sırasında Haleb valisi bulunurken ikinci defa sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem olmuştur(1809).

Nizamsız ordunun başarısızlığı sebebiyle büyük ümitle sadarete getirilen Yusuf Ziya Paşa'nın şöhretine hâlel gelmiş ise de, kendisinin şöhret ve taraftarlarının çokluğu birdenbire azline mani' olup aşağıda görüleceği üzere birtakım tedbirlere başvurulmuştur.

* * *

Yusuf Ziya Paşa'nın azline Sultan Mahmud karar verince bizzat Paşakapusuna (Bâb-ı Âli'ye) gelerek sadaret kaymakamı ile görüşüp icap eden talimatı verdikten sonra avdet eylemiştir. Pâdişahın avdetinden sonra sadaret kaymakamı, kethüdasını ve reisül-küttab vekili efendiyi gizlice yanına davet ederek sadr-ı âzamanın tebdilini ve pâdişahın emirlerini söylemiştir.

Bu heyet ordu merkezinde asker cihetinden kuvvet bulunmadığını halkın aralarındaki söylentilere göre sadr-ı âzam nerede bulunursa zahirece sıkıntı çekildiği bir sene evvelki asker ve tedarikâtın heba olması cihetiyle sadr-ı âzamanın halk nazarında menfur olduğu ve şimdiye kadar azlolunmaması sebebi şayan-ı hayret olup makamında ibkâsı devletin mesalihini cihetinden muzir olduğuna karar vermişlerdir.

Bu suretle azil hususunda aynı fikirde olan heyet şimdi azli muvafık mıdır, değil midir? Azlolunup tebliğ edilse azli kabul eder mi tarafını müzakere etmiştir. Ocaklı yani yeniçeri ocağı ile anlaşarak mühr-ü hümayunu iade etmeyeceği düşünülmüş ise de, ordu merkezinde asker olmadığı gibi ocaklı tarafından da sevilmediği için azli halinde dedikodu olmayacağı düşünülmüştür.

Bundan sonra Yusuf Ziya Paşa'ya azlinin tebliğiyle mühr-ü hümayunun ne suretle alınacağı ciheti müzakere olunarak azledileceğini duyduğu takdirde can korkusuna düşüp bir tarafa firar etmesi ihtimaline binaen muhtelif mütalâaların neticesinde ocaklının maaşının tevziinde azlinin tebliğine karar verilmiştir. Şöyle ki:

Ocaklının iki kıst mevacibinin verildiği sırada vezir-i âzama pâdişah tarafından iltifatı havi hatt-ı hümayunla kaftan gönderilmesi kanun olduğundan serdar-ı âzama o suretle teşrifat yollanması ve bu suretle azlinin bildirilmeyerek yerine vekil olacak Karşılı Ali Paşa

ile Reisül-küttab Galib Efendi ve yeniçeri ağasına hatt-ı hümayun gönderilmesine karar verilüp keyfiyet gizlice kendilerine bildirilmiş ve bu hatt-ı hümayunları götürüp vermeğe sadr-ı âzamlıktan azlını tebliğ edecek olan teşrifatı götüreren ve itimada lâıyk olan Mirahor-ı evvel İzzet Paşa Zade Said Bey memur edilmiştir.

Sultan Mahmud'un beyaz üzerine olan hatt-ı hümayunda Said Bey'in ne suretle hareket edeceği kendisine bildirilmiş olup tabii pâdişahın direktifi üzere hareket ederek evvelâ teşrifatı vermiş ve sonra Reisül-küttab Galib Efendi'yi görüp hatt-ı hümayunu verüp yine o vasıta ile Karslı Ali Paşa ve yeniçeri ağasına olan hatt-ı hümayunları mahallerine teslim etmiştir.

Sultan İkinci Mahmud'un Mirahor-ı evvel İzzet Paşa Zade Said Bey'e olan hatt-ı hümayun aynen şöyledir³⁰:

Mirahor-ı Evvelim İzzet Paşa Zade Said Bey,

“Sadr-ı âzam Yusuf Paşa makam-ı sadarete devlet-i aliyyeme lâıykiyle hizmete muvaffak olamadığından mukteza-yı hulkati nâsi kenduden tenfir ettirmekle azlı îcap edüp işbu hatt-ı hümayunumla seni bu hususa memur eyledim. İmdi ordu-yı hümayunuma gönderilen mevacic için de'b-i dirîn-i saltanat-ı seniyyem üzre teşrifat-ı hümayunumu hâlâ Sadr-ı âzam Yusuf Paşa'ya götürüp icray-i rüsum-ı âdî eyledikten sonra Reis Galib Efendi'ye olan hatt-ı hümayunumu hafıyyen efendî-i mumaileyhe verüp ve Karslı Ali Paşa ve yeniçeri ağasına olan hatt-ı hümayunumu dahi efendî-i mumaileyhe teslim ve anın marifetiyle iktizasına göre mahallerine verilüp tertip edeceği vakt-i muayyende bilmuhabere tedabir-i kaviyye-i hasene ile gidüp mühr-i hümayunumu istirdadında müşarün-ileyh tereddüt etmeyüp irademe muhalefet etmeyeceği meczum ise çnd nefer itbâ' ile yanına mutemedün aleyh muktedirce âdem tefrikiyle *Dimetoka*'ya isal ve anda tevkif, yerine sadr-ı âzam luhûk eyledikte iktızası emir ve irademe tevakkuf olunsun ve sefere müteallik devâbb ve mevâşi ve hıyam ve levazımat-ı saire ifraz olunub defteriyle halefine verilmek üzere hufz ve emval-i sairesi sadr-ı sabıkın verasından kenduya isâl olunsun ve eğer müşarün-ileyhden hilâf-ı rıza bir hareket vuku-

³⁰ Rumeli âyanlarından ve serkeşlerden idiler. Yılık Oğlu Süleyman *Silistire* ve Boşnak Abdullah *Ruşuk* âyam olup Emin Ağa da *Hasköy* âyanı idi. Yılık oğlu ve Hasköy Ayanı Emin idam edildiler.

bulur ise ikaba müstahak olmuş olmakla tekayyüdlü tutulup kâffe-i emval ve eşyası, senin ve defterdar ve reis efendi marifetiyle temhîr ve keyfiyeti ve eşyasının müfredat üzere defterini tarafıma irsal ve irademe muntazır olunsun ve eğer işbu hatt-ı hümayunumu yanında beraber götürüp reis efendiye vermede mahzur mülâhaza olunur ise ordu-yı hümayunuma tekarrüp eyledikte bir mutemed-ün aleyh âdem ile mukaddemce hafî olarak reis efendiye gönderesin. İhtimal ki senin memur olmandan müşârün-ileyh tehaşi edüp yemin verir ise yanında o makule memuriyet emri olmadıkça yemininde hânîs olmasın. Velhasıl hakimane hareket ve emr-i hümayunumu icraya kemal mertebe sa'yü gayret eylesesin”.

Bu hatt-ı hümayun mücibince Said Bey mevacic teşrifatını götürüp vermiş. Sadr-ı âzam hiç şüphelenmemiştir. Yusuf Ziya Paşa azline karşı itaat gösterüp *Dimetoka*'ya gitmek üzere ordudan ayrılarak *Edirne*'ye gelmiştir. Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Sadr-ı âzam ve Serdar-ı Ekrem olan İbrail Nazırı Laz Ahmed Ağa'ya Yusuf Ziya Paşa'dan alınan mühür-i hümayun *Edirne*'de Said Bey tarafından verilmiştir (1226 H. – 1811 M.)

* * *

Yusuf Ziya Paşa'nın azli için bu kadar ince tedbirlere başvurulması nedendir?

Bir Gürcü köle olarak gördüğümüz Yusuf Ziya Paşa kendisini okutup yetiştiren bir aile terbiyesinde büyümüş, tahsil görmüş, fevkalâde zekâsı ve kabiliyeti cihetiyle iyi yetişmiş, kuvvetli kalem sahibi ve âlim olmuş ve hükümete gönderdiği tahriratları cihetiyle devlet merkezinin dikkatini çekmiş maden emini, vali ve vezir olmuş Üçüncü Selim zamanında *Mısır*'ı Fransızlardan kurtarmak için bizzat pâdişah mevcut vezirlerden ayırd ederek sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem yapmış. *Mısır* seferini başarı ile hallederek *Gazi* unvanını alarak Türkiyede İngiltere ve Fransada iyi tanınmış, devlet merkezinde devlet ricali ve kalem erbabı tarafından hürmete mazhar olarak geniş muhit yapmış, Anadolu'daki valiler ve *Çapan Oğulları* ve *Kara Osman Oğulları* gibi büyük âyanlarla diğer küçük âyanlar kendisini saymışlardır.

Bu kadar şöhreti ve iki defaki sadr-ı âzam ve serdar-ı ekremliğinde dokuz sene devletin başında bulunmuş olan bir büyük vezirin birdenbire azline gidilmek ihtiyatsızlık olup tepki yapacağı muhtemel

olduğundan Sultan Mahmud ağır, tedbirli hareketi muvafık görmüştü.

Yusuf Ziya Paşa azlinden evvel aleyhindeki bazı şikâyetlerden müteessir olarak durumdan memnuniyetsizliğini beyan etmesi üzerine Sultan Mahmud kendisini birdenbire azle cesaret edememiş ve bazı şikâyetlere tahammül etmek zarurî olduğunu kendisine bildirmişti.

**Lâz Ahmed Paşa'nın Azli ve Diğer Bazı Hususlara
Dair Sultan Mahmud'un Memur-u Mahsusla Sadr-ı
Âzam Hurşid Paşa'ya Şifahî İradesinin Tebliği**

Sultan İkinci Mahmud kafasiyle, kalemiyle devlet işlerini teferruatına kadar takip ile yorulmayan, devlet muamelâtı hakkında direktifler veren, başladığı işi sonuna kadar yürüten, azim ve irade sahibi, memleketini çok seven, çırpınan büyük bir pâdişahdır. Söylediklerimiz onun zamanına ait belgelerdeki kendi el yazılarında görülen faaliyetinin özetidir. Kafası mütemadî çalışmıştır. Aşağıya suretini koyduğum şifahî iradesi genç yaşında devlet umurundaki görüşünü, iç ve dış cereyanları 1227 H. – 1812 M. de Lâz Ahmed Paşa'nın yerine ve yeni tayin ettiği Sadr-ı âzam Hurşid Ahmet Paşa'ya nasıl hareket edeceğini göstermektedir. Bunun için şifahî irade Sultan Mahmud'un devlet idaresinin küçük nümunesidir. İradesine şöyle başlıyor:

“Sadr-ı âzama (Hurşid Ahmed Paşa'ya) söyliyesin. Selefinin azle müstehkuk bir cünhası yoğiken tevabiatından mahrem-i esrar ittihaz eylediği kimesnelere serair-i Devlet-i Aliyyemi nerede bir içtinab olunacak kimesnelere ifade birle birkaç mahdır kenduye hatt-ı hümayûnum gönderilmedi ve mücerred sebeb-i azli suret-i salâh ve sadakatten dem uran bazı ketebe makulesinin tezyin-i kelâm ile memlû takrirlerini yürüdüb kârlarına revaç ve esrar-ı devletim âhara tecavüz eylediğinden azli icap eylemiştir. Hattâ Yılıkoğlu ve Hasköylü Emin ve Boşnak vesair bu makulelerin³¹ ve bâhusus Rumeli'nin fesad-ı keyl menbaı T e p e d e l e n l i olmakla bunların kangısı mukaddem idam olunsun deyu bâ takrir tarafımdan istizan eyledikte tarafımdan esamileri beyan olunmayarak tarafına kurb ve civar olanlardan lâzım gelenleri tanzim-i menba-ı fesad olan mahallî bir hüsn-ü tedbire

³¹ Orduda reis'ül-küttab, 1812 tarihinde Küçük Arif Mehmed Efendi idi.

talikan cevap verildiğinin sebebi ibtida mahrem ittihaz eylediği kimesneler kendunun tadad eylediği eşhas ile müttetik; ikinci sebebi Tepedelenli Ali Paşa akçe sarfiyle taraf-ı takribini bulmağa katı çok mukaddimeler ve zeminler yapup me'yus oldukta oğlu Veli Paşa marifetiyle matlubuma vasil olurum hulyasiyle Veli Paşa gûya babasiyle mübayin ve hakkında daima takbih ederek enva-i gûna hiyle ve desayise kıyam eylemiş ise de Ali Paşa hakkında zamir-i ilham semirim ne veçhiledir bir serrişte ahzedemediğinden idare-i umuruna memur Şevki Hasan Efendi nâm iblîs Sadr-ı Esbak Yusuf Paşa'ya hulûl birle *Köstendil*'de Edib fukarası sadr-ı âzamın malûmudur ve Arnavutlukta nice fesadlar eylediler bâdehû sadr-ı sabıka hulûl birle yine Ali Paşa kârına revaç verüp sadr-ı sabıkm bu makule ve tedbir ve tertibe liyakatı mefkud olmakla Ali Paşa hakkında irade-i aliyyemi istirak için Şevki mel'unu yazdırdığına şüphem olmadığından kenduya itminân gelecek cevap verilmedi. Bu makaleyi bast u beyandan garaz sadr-ı âzam maddeye vâkif olup basiret üzere olması vacibdir.

Orduda olan reis biraz da uygunsuz âdemdir³² ve bir de mektubî-i sadr-ı âlî süfehaden ve havadis-furûş olduğunu tahkik eyledim, her sohbeti merkulara ifade iktiza etmez bâ ferman buyruldu anların yedinden geçer nasıl edeyim suali varid olur ise bir madde-i müstacele iktiza eyledi. İntihab eylediği emin bir kâtibe yazdırır ol işi leder-r'üye mahalline kayd ettirsin. Bağdad ve Şam maddelerini kapuya bildirmedim. Avn-i Hakla bin'nefs tedbirini eyledim. Bi'hamdillâhi Teâlâ vücud-pezîr oldu. Kapuya havale olunsa meşveret idelim diyerek maslahatı fûruht ve teşennüc ediyorlar.

Beylikçi İzzet Bey esrar-ı devletimi Fenerli takımı keferelere furuht eylediği için îdam olundu. Vükelâ ve hademe ve küttabda sadakatçe diyanet olsa memalikten fesad mündefi' olur. Bir madde vukuunda eğer müstacel ise mukteza-yı istiklâl üzere icra ve eğer cesim bir madde ise hufyeten tarafıma takrir eylesün. Lâkin takrirde ol maddenin etrafiyle bildirilmesi elzemdir.

Nâs acayıp olmuş. Makam-ı sadarete yumuşak yüz bulurlar ise kimi müderris olmak kimi pâyve ve kimi kapucubaşı ve haccgânlık istidasiyle tâciz ederler. Zikrolunan esnafım kesreti rifatlerini mahveylediğinden başka menasıb-ı divaniyye fareza altmış talibi altı yüz her

³² Topkapı Sarayı Arşivi No. 5026.

biri mansıb alamadığından devlete küskünlük yapup enva-ı dürlü cracif ve ifsada cesaret ediyorlar.

Gelelim asıl madde-i mahsusaya: İşte sözde Rusyalu ile musaleha olundu ve tahliyeye dahi az vakit kalmakla ordu-yı hümayunum Rumeli nizamını vermedikçe avdet lâzım gelse Rumeli müteayyinatının zamir-i habasetleri memleket zaptı olmakla mukaddemkinden ziyade fesad edeceği emr-i aşikârdır. Bu Rumeli'nin nizam ve intizamının tedbiri nedir? Sadr-ı âzam imâle-i fikr edüp kendi kalemiyle tarafıma bildirsin. Bakayım benim sünuhatıma muvafık mıdır ve bu hususlar da yalnız başıma olmaz. Müzakere lâzım gelür ise ordu defterdarı ile söyleşün, âhara tecavüz ettirmesün.

Ve bir dahi sadr-ı âzam yerine Rumeli valisi olan Ali Paşa³² hakkında mukaddema sena olduğundan sadr-ı âzaman emir ve nehyini icra eder me'muliyle tahrir eyledim idi. Bazı mahalden mesmuum, müşarün-ileyh zikrolunan evsaf ile mevsuf değildir. Hattâ sadr-ı âzam andan haylı meşakkat çekti diyorlar. Bu veçhile sahih ise hata eyledik ve şimdi azli dahi bârid olmakla sadr-ı âzam müşarün-ileyhin mişvarı malûmu olmağla azli ve ibkası makam-ı sadaretin re'yine ihaledir.

Vidin canibi için bu tarafta ashab-ı şûra tedbir edüp selefinden tahrir eylediklerinde şimdi vakti değildir, yollu cevap geldi. Maahaza Vidin civarında bazı kaza âyanlığı orduda olan mektupçu marifetiyle para ile fûruht olunmuş. Bu taraftan ashab-ı şûranın gönderdiği evrak ol taraftadır. Madde evrak-ı mezkûre gördükte *Vidin* tarafına ne gûne tedbir lâzım ve Sırbli mel'unları gûya kenduları bî-taraf ve musalâhayı işittik suretinde cevap vermişler. Bu madde bir acayip iş Galib Efendi yazup Rusyalı ile buna bir râbita versün. Bu tarafta Moskov Elçisi ana dair me'muriyetim yoktur diyor.

Sâlifüzzikr mevad-ı adideyi sadr-ı âzam güzelce mütalâa ve lâzımgelen hüsn-ü tedbirini alettafsil tarafıma tahrir ve umur-u şer'-i şerif ve kanun-ı münif ve şurut-u meriye-i kadîme tatbikan rivayet ve tarafımdan istizan ederek rabita versün, mizac-ı hümayun ne veçhiledir deyu tereddüt eylesün, aralıkta yine ihtar ederim inşa'llahu teâlâ muvaffak olur. İşinde hakkaniyet olursa zahmet çekmez. Heman Huda tevfiik vere deyu vaki' olan nutk-ı hümayun işbu mahalle şerh ve imlâ kılındı³³.

³³ Hurşid Paşa yerine Rumeli Valisi olan Maraş'lı Ali Paşa olub Şehirköy Muhafızlığından gelmişti.

Tütün Yasası Nedeniyle Vezir-i Âzâmın Arızası ve Sultan Murad'ın Hatt-ı Hümayûnu

Osmanlı tarihinde görüldüğü üzere Sultan Birinci Ahmed'in ölümünden sonra (1617) hükümdar olan Birinci Mustafa, İkinci Osman ve tekrar İkinci Mustafa'nın kısa süren devirlerinde devlet idaresi sarsılmış, kapukulu ocaklarının nizamsız hareketleri ve devlet işlerine müdahaleleri ile düzeni bozarak serkeşlikte ileri gitmişler, Pâdişah anaları ve saray mensuplarının da hükümet idaresine müdahaleleri yüzünden idare ve devlet nüfuzu yürümez olmuştu.

Bu haller sebebiyle bilhassa devletin merkezi olan *İstanbul*'un asayişini bozulmuş, emniyet kalmamış baştan kara bir bozukluk yürüyüp gitmekte bulunmuştu, bereket ki devletin esas nizamı ve teşkilâtı sağlam, nass-ı katı' gibi kuvvetli olduğundan bu sarsıntı içeride kalıyor hariçde yara açmıyordu.

İşte böyle buhranlı bir devirde Birinci Mustafa'nın ikinci defaki saltanattan hal'i üzerine Sultan Birinci Ahmed'in oğullarından olup henüz on dört yaşında bulunan Osmanlı hanedanının en büyük şehzadesi Sultan Murad tahta çıkarılmıştı (1032 H. – 1623 M.).

Küçük yaşta bulunan Sultan Murad'ın ilk on senesi de evvelki gibi ocaklıların şımarık, isyankâr hareketleri ile geçmekte idi. Bu halleri gören genç pâdişah devam eden olaylardan ders alıyor, devlet erkânı ve vezirler arasındaki rekabet ve ihtirasları da gözden kaçırmıyordu.

1633 senesinde yaşı yirmi üç geldiği sırada temizliğe *İstanbul*'dan başladı. Bunun için tütün içmeği yasak etti. Çünkü bu sene yani 1633 Eylülde Cibali kapusu dışında bir gemi kalafatçısının kalafat için yaktığı fundanın rüzgârın tesiriyle önüne geçemiyerek büyüyüp kol kol ateşin yayılması neticesinde *İstanbul*'un mühim bir kısmı yanmıştı.

Bu yangın sebebiyle halk elem içinde bulunup kahvehanelerde, berber dükkânlarında, şurada burada dedikodu çoğalup bunun üzerine fitne ihtimalini def' için *İstanbul*'un bütün kahvehaneleri kapanup bundan sonra Türkiyede kahvehane açılmaması ve tütün içilmemesi hakkında ferman sadır olmuştu.

Bu durumu fırsat bilen Meydan Vaizi Kadı-zade Efendi birkaç gün evvel vukua gelen büyük yangının kahvehane ve meyhaneler

yüzünden vukua geldiğini va'zında beyan ederek madem ki pâdişah menetmiştir, elde edilenlerin katilleri câizdir yollu fetva vermesiyle bu fetvadan istifade eden Sultan Murad yakalananları öldürtmüş ve gece gündüz teftiş ettirerek ve kendisi de bilhassa geceleri şehri gezerek yatsudan sonra sokakta bulduklarını öldürmüş ve öldürtmüştür.

Bu amansız takip sebebiyle halk arasında dedikodu başlamış ve o zaman:

*Zararsız bir duhan hakkında neyler bunca dikkatler
Duhan-ı âh-ı mazlumanı men-eylen hüner oldur*

beytini havi yaftalar yapıştırılmıştır.

Gece gündüz aranarak yakalananların öldürülmelerine rağmen sigaranın alenen içilmesinin önüne geçilmiş ise de gizli içenlere karşı tabii bir şey yapılamamıştır. Çünkü içenlerin mühim kısmı yeniçeri ve sipah askeri olup anlara karşı yapılacak muamele yakalayıp odasına teslim etmekten ibaret olduğundan arzu edilen tam temizlik olamamış ve bu tazyikle halktan aşikâre içmenin önüne geçilmiştir.

Dördüncü Murad'm takipde ileri gitmesi neticesinde bunun bir aksül-amel doğuracağını aldığı jurnallardan anlayan Vezir-i âzam Tabanı Yassı Mehmed Paşa tehlikeli durumu pâdişaha açık olarak arzettiğinden vaziyeti kavrayan pâdişah vezir-i âzamin takdim ettiği takririnin üzerine:

(Mesmu' oldu her nice mümkün ise öyle idesin)

Hatt-ı hümayunununu yazmıştır. Vezir-i âzamin takriri aynen şöyledir³⁴.
Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki saadetlû pâdişahım sağ olsun tütün hususu için tekrar tenbih-i şerifleri olup bu babda ziyade tekayyüd olunması ferman-ı âlîleri olmuş. Emr ü ferman saadetlû pâdişahımdır. Bu kullarının ol hususta evvel ve âhur ikdamım ziyadedir ve şimdiyedek aşikâre içmeğe değme kimse cesaret edemeyüp meğer ki odalarında ve tenha yerlerde içeler. Bu bir mekr-i ilâhidir tamam dünyaya sirayet eyledi. Halkın yarısı siyaset ve katlolunsa bunu bir defadan men'e mecal yoktur. Yine tedricle hakimane tedbir ile def'ler olunmak gerektir. Malûm-ı hümayunlarıdır ki ekseriya bu tütünü içen yeniçeri ve sipah taifesidir. Her taifeden içenler bî-nehayedir. Lâkin bazı mahallerde bî-bak içen ve ellerinde görünen kul taifesidir. Rast gelüdüğü yerde taife-i mezbûreye

³⁴ Topkapı Sarayı Arşivi 7039/7 evrak.

aşikâre ihanet ve siyaset olunmak kabil değildir. Eğer her birini tutup ağaları ve zabıtlarına gönderüp haklarından geldilerse ana dahi imkân olmaz. Zira beş değil, on değil bir alay halk buna müptelâdır, ziyade zor olursa el-iyazübillâhi teâlâ ötesi fitne ve fesada müeddi olur ve kahvelerde kahveciler tütün içmeyiniz dimeğe kadir değildir. Her birinin tütünü koyunlarında ve ceplerindedir, çıkarıp içerler. Kul namı olduktan sonra eğer kahveciler ve eğer gayri şehirlü makulesi hünkâr kuluna karşı koyamazlar. El'hamdü-llâhi teâlâ saadetlû pâdişahımın zaman-ı saadetlerinde sair zamanlar gibi aşikâre içilmeyüp herkes hayf ve ihtiraz üzeredirler ve bugün tekrar gümrük emini kullarını getirüp tenbih eyledim ki yabandan gemi ile ve karadan tavar ile tütün getirenleri tütünleriyle ahz edüp bu kullarına getüre ki ol makulelerin tütünleri ateşe yandırılıp ve kendülerin haklarından geline ki dahi bir kimesne tütün ticaretin etmiye ve tütün getürmiye. Kezalik kahvecilere dahi tenbih ve te'kit olundu ki kahvelerde min-bâd tütün içilmeye ve subaşı ile ases başı kullarına dahi tenbih olunmuştur ki ol makule uc yerlerde ve köşe ve kenarlarda olan yerlere göz kulak olup tütün içerken bulduklarını bu kullarına getüren ve yeniçeri ağası kullarına dahi bu babda kâh bekâh tenbih üzreyiz. Can ve başımla saadetlû pâdişahımın emr-i şeriflerin ve ferman-ı müniflerin icraya sa'y ederim lâkin malûm-ı hümayunlarıdır ki her ne nesne tedabir ile ve hakimane tedarikle olur safî zor ile olmağa kabiliyet olmaz. Bâhusus ki böyle ramazan-ı şerif gecelerinde cümle âlem ayağ üzerinde olduğundan gayri sefer üzeri ve mevacic zamanları olmağa böyle mahallerde mümkinüyle amel olunup halkı yüze çıkarmamak gerektir. Enbiya-i izam müdarat-ı nase memur ve halkdan ne mertebe cefalar çektikleri malûm-ı hümayunlarıdır ve zaman-ı şeriflerinde olan zabt valid-i macitleri zamanında ve dahi sonra olmamıştır. Giderek inşâallah heybet ve salâbetleri kulübde dahi ziyade olur, mercudur ki bu babda mübarek hatır-ı şeriflerine bir gubar getürmeyeler. Baki ferman saadetlû pâdişahındır.

**İstanbul'dan Bosna Valisi Esbak Vezir-i Âzam Siyavuş Paşa'ya Bir Mensubu Tarafından Gönderilmiş Olan
1652 Tarihli Mektup³⁵**

1062 H. – 1652 M. tarihinde *Bosna* valisi bulunduğu sırada Sadr-ı esbak Siyavuş Paşa'ya kethüdası veya bir yakini tarafından

³⁵ Topkapı Sarayı Arşivi (zarf No. 3648).

gönderilen mektup tarihen malûm olmayan bazı haberleri ihtiva etmek cihetinden dikkate şayan olduğu için o mektuptan çıkarılmış olan notları buraya yazıyorum:

Benim Sultanım,

Boyacı Hasan Ağa'yı boğdular³⁶. Andan sonra *Mısır*'dan gelen Abdurrahman Paşa'yı³⁷ saadetlû pâdişahımız (Dördüncü Mehmed) içeriye (harem-i hümayuna) çağırıp benim babama (Sultan İbrahim'e) cellad salıveren bu mudur? deyüp bâdehu:

— Bre seni *Mısır*'a istikamet üzere hizmet edesin diye gönderdim sana dimedim var *Mısır*'da kul arttır, deyub heman cellâda teslim edüp boğdurdu.

Cellâd Kara Ali³⁸ İstanbul'a gelüp saadetlû pâdişahımız haber alduğu gibi *Üsküdar*'a getirdüp boynunu vurup ve dahi haylı defter olup Allahu âlem dahi çok kimesne gider. Ortalık gayet havf üzeredir.

Sabika Seksuncu başı olan Ömer Ağa'yı dahi tutup boğdular. Sultan İbrahim'in katline sebep olanlar güç kurtulur. Pâdişahımız kılıcını ele aldı ve nihayet vezir-i âzamdan halk ürküdü³⁹.

Trabzon Valisi Olan Şehzade Selim Tarafından Durum Sebebiyle Vezir-i Âzama Gönderilmiş Olan Ağır Bir Mektup

Ülûf-ı tahiyat-ı safiyat-ı muhabbet-âmîz ve sunuf-ı teslimat-ı vafiyat-ı meveddet-engiz ki mahz-ı mahabbetten sadır olan huzur-ı suver bahş ki melcei erbab-ı hacettir. İthaf olunduktan sonra inha

³⁶ Kapucubaşı Boyacı Hasan, kapucular kethüdalığı ve sürre eminliğinde bulunmuş olup devletin zayıf idaresinden istifade ile zalimane hareketine karşı ses çıkarılamadığından dolayı iyice şırmamış bir şerir idi. Yaptığı işler bizzat genç pâdişaha arz edilmesi üzerine katledilmiştir. Mezalimi hakkında Naîma tarihinde (c 5, s. 323) malûmat vardır.

³⁷ Abdurrahman Paşa ak hadımlardan bab'üs-saâde ağası olup bu vazife iken Sultan İbrahim hal' ve katledilmişti. Sonradan *Mısır* valisi olmuştu.

³⁸ Cellad Kara Ali, onyedinci asrın ilk yarısında katlolunacak vezir, sadr-ı âzam ve devlet adamlarının katillerinde vazife görürdü. Öldüreceği vezir-i âzamların başlarına yumruk vurarak hakaretle öldüren küstah bir çingâne idi. Sultan İbrahim'i de bu herif boğmuştu. Sultan İbrahim'i boğduktan sonra *İstanbul*'da duramamıştı. Üç dört sene sonra *İstanbul*'a geldiği haber alınarak yakalanup *Üsküdar*'da boynu vurulmuştur.

³⁹ Mektubun yazıldığı tarihte Vezir-i âzam Tarhoncu Ahmed Paşa idi.

بنم وزیرم خطیب زاده ایلد کتابچی زهنی افندی جغرب مرحوم رفیق
پاشا ایتمک کتبا بریندن فقط نجومه دایره جموعه لرین جیمدی سوال اینه
بیوک حاجین حاجین خانه سنه کتبا برور وار ایتمس مالدن کجدم محمد
برنجوم رله ساسی وار ایدر مرحوم کندر مدح ایلدی ایدر بو کونج یارین
دوره جکی ایدی بقلم نه دیر لر خانه کتبا برینی طلب ایچدن اولیه
کونجه دار لرینی الوب اقصورینی کوندر رم

Res. 1 — Üçüncü Sultan Mustafa'nın yıldızlara ait (İlm-i Nücum) bir kitabın Sadrazam Rağıp Paşa'nın kitapları arasında bulunarak kendisine verilmesine dair el yazısı ile fermarı

شکله درگاه معلوم قبولی باشلر ندره علی اعظم سنی صدر اعظم اولان حلیل پاشا
هر ایلا نئی افنده تعیین ایلمشدر اگر که هر ایلا بوغز کانسیده حی لفت دباحود
اخر کونه خلاف رضای ایلا بوغز اولان حکا نه جرات ایدر ایسه جمله او جاقو غورم
معا کند و سنک و کند و به تابع اولنلرک بلا امانه جز اسن ترتیب ایلمه که

Res. 2 — Sadrazam İvaz Paşa zade Halil Paşa'dan Mühr-ü Hümayu'nu alması için IV. Mustafa'nın Kapıcıbaşı Ali Ağa'ya el yazısı ile fermarı

و این سلطان است

دولت و دین و ملت و اهل

حضرتك زلف قدسه در حق خود نامدم ببلوغ رسالت رسیده و کار خود را تمام
 کرده و این نیز در صورتی که در حق سائ حاکم توین سائ عا و اده او هر یک در وقت اول الهی بنی سبوع
 و اده خطا نشاندند که این کتب از هر یک و سائ که وقتند و بعد از آنکه این کتابها را در حق
 صفتها و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 عا و اده رسیده و در حق سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 شیخ الاسلام و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اید و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 مسلمانان و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 بنده و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اسکنان و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اذنا و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اید و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 همه و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 وقت و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 این و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اول و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اید و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 سلطان و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 حضرت و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 اید و در وقتیکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست
 عظیم مشقت که شد از آنکه توین که در امر به سائست و بعد از آنکه در وقتیکه توین که در امر به سائست

من لدی عدم الخیر

Res. 3 — Gülnuş Ümmetullah Sultan'a oğlu Sultan Mustafa'nın yerine diğer oğlu Sultan Ahmed'in tahta çıkarılmasına izin vermesi hakkında Şeyhülislam Mehmet Efendi'nin mektubu

حالا وزیر اعظم احمدیاش اولونجه

سنکه وزیر اعظم احمدیاش کوندر دیگر محضر کلام مفهومی معلوم اولمشدر
جمله ناک اتقان و اتحادی ایله شوکلر اولم سلمه ان احمد حضرتی تحت مابونه
اجلاس دو دیگر اولم سلمه ان مصطفی حضرتین خلم و حمله ایله برهه محضر حرکت
اولمشدر بیجا نه و قافله دوم مینت مفروضون جمله عباد الله او وزیر بینه قبول ایله
مشهور ایله اولایشان قبول کورارور جبار کوفی ذمتن بیخبرجه لطف و کرم کوردر

والسلام

حالا شیخ الاسلام محمد قندیبه

عزیز نیشیخ الاسلام محمد قندی کوندر دیگر محضر کلامی جمله ناک اتقان و اتحادی ایله اولم
سلمه ان مصطفی حضرتینک خلمی و ما شوکلر اولم سلمه ان احمد حضرتینک تحت مابونه اجلاس برهه
اعلام ایله برهه محضر حرکت اولمشدر حضرت ذممتن دوم مینت مفروضون عامه عامه
محضر بر ایله انشاء الله جبار کوفی دینی قبولی و وزیر جبار کرام اولمشدر کماله نیشیخ والسلام

79/20

olunan budur ki memleket ahvalinin tedarik olunması hususunda daima iğmaz-ı ayn vaki' olup memleketin ahvali bâbında sù'-i tedbirinizden gayrı nesne zâhir olmaz. Ma hasal-ı kelâm bu kadar fitne ve fesada sizün adem-i ikdamınız vaki' olmuştur. Ma'haza size lâzım olan memleketin ahvali tedariki olup ol babda müsahele itmemüzden dünya ve ahretinize enva'-ı zarar ve ukubat gelmek lâzım ola.

İmdi gerektir ki memleket ahvali tedariki hususunda müsahele etmeği koyup bu babda lâzım ve vacib olan ahvali fikr edüp ahvali âleme nizam verüb ve müslümanların üzerine musallat olan fitne ve fesadı defetmek bâbında fikr ü salâh ne ise anın üzerine mukayyet olasız. Memleketin ahvali tedarik olunmada ihmal olunduğu haraba varmasına rıza vermektir, şöyle ki sizler memleket tedarikinde bu veçhile ihmal edüb mukayyet olmıyasız, bize hod şeran farz ve lâzımdır ki vilâyetin ahvalini tedarik ideriz, olunmaz dahi mülâhaza eylemiyesiz.

Tatvil-i kelâm âkil olana hod lâzım değildir. Baki ves-selâm ale'd-devam bâde birabbi'l-ibad.

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Valisi bulunurken kendi mührü ve el yazısıyla vezir-i âzama göndermiş olduğu bu ağır mektupdan memlekete dikkat edilmediğinden ve müslümanların üzerine musallat olan fitne ve fesaddan şikâyet etmekte ve memleket ahvaliyle mukayyet olmazsanız bize şer'an farz olan vilâyetin (Trabzon'un) ahvalini düşünmek ve anınla meşgul olmak olacaktır. Bunu olmaz diye düşünmeyiniz diyor.

Bu mektubun yazıldığı vezir-i âzam kimdir?

Bence hatıra iki zat gelmektedir. Mektup yazıldığı tarih Şeh-zade Selim'in el yazısına ve memleket durumunun nazik safhada oluşuna göre Hadım Ali Paşa'nın ikinci sadreti ve takriben 916 H., 1510 M. tarihlerindedir. Veyahut sonra (917 H. - 1511 M.) de Vezir-i âzam olan Hoca Mustafa Paşa'nın vezir-i âzamlığı tarihi olmalıdır.

Malûm olduğu üzere Selim'in Trabzon'da bulunduğu senelerde memlekette Şîî propagandası ve Şîî kıyımları ile Orta Anadolu tehlikeli durum geçiyordu. Bu hali gören Selim devlet merkezinin uyumasından dolayı müteessir olarak o tarihte vezir-i âzama yazub tehlikeyi göstermiş ve alâkadar olmazsanız bize şer'an farz ve lâzım olan vilâyetin ahvaliyle meşgul olmaktır demiş ve: Bu hususta olmaz diye hatırıma birşey gelmesin demektir.

Sadr-ı Âzam Alemdar Mustafa Paşa'dan Sultan İkinci Mahmud'a Üçüncü Selim'in Şehadeti Olayı Sebebiyle Hal' Olunan Dördüncü Mustafa'nın Adamları Hakkında Takdim Edilen Dikkate Şayân Takrir ⁴⁰

Ferunde⁴¹ olan mahbus ağalardan katlolunanlardan maâda İbrahim Bey, Ali Bey ve Abdülkerim Bey ve yazıcı-ı sabıkın medhalleri olmadığı tashih olunmakla idâm olunmayarak Rumeli'de uhde-i çakeride olan mahallerden ifsad edemeyecekleri birer mahalle nefyolunması.

Hazine Kethüdası sabık Selim nam hainin katl ve idamiyle saire ibret kılınması⁴².

Eyüb'de mukim Şah Sultan zevci mütekaid Mustafa Paşa her ne kadar Şevketmeâb velinimetim efendimin pederleri cennetmekân efendimizin emekdarlarından ise dahi Hüdevendigâr-ı sâbık Sultan Mustafa Hazretlerine şiddet-i intisabı cihetiyle Sultan Selim Efendimizin hal'i vak'asında haşeratu tahrik misillü fesadlarda küllî medhali olduğundan bu makule mefsedete alışık olmakla Sultan Mustafa ile muhabere edememesi için ve emsaline muhabereden ibret için *Asitane*'de oturmayub *Gümülcine* veyahut mukataa-i çakerî olan *Filib'e*'ye nefy ve iclâsı ve kendünün üç dört yüz kese iradı olduğundan yüz veyahut elli kesesinin kenduya terkiyle maadasının Darp-hanei Âmirelerince zaptı.

Ulemadan beş altı nefer kimesne şimdiye dek nefyolunmuş olduğundan ricalden kimesneyi nefyetmediler dedirtmemek için Sultan Mustafa Hazretlerine şiddet-i münasebeti olan sabık Rikâb Kethüdası Mustafa Efendi'nin, halilesi saraylının efendi-i mumai-leyh ile beraber *Sakız* ceziresine nefy ve iclâsı.

Mirahor-ı esbak Şemseddin Bey, Sultan Selim Efendimizin lalası ve bunca zaman mirahorı iken hakk-ı nan ve nimeti bilmeyüp Sultan Mustafa Han ahdinde Sultan Selimi mezemmet ederek Laleli vakfını ve Mora çiftliklerini tahsil etmiş ve bugünlerde yine lisanını hıfzetmemiş olduğundan ibreten-li'l-iber *Varna*'ya nefy ve iclâsı.

⁴⁰ Topkapı Sarayı Arşivi No. 4670.

⁴¹ Bostancı Ocağı hapisanesi.

⁴² Sultan Selim merhumu şehit eden mel'ün herif.

Baruthane Nazırı sabık Seyyid Mehmed Efendi'nin fesad-mizacı cihetiyle Bolu'ya ve Sadr-ı âzam Kapu Kethüdası Aziz Efendi'nin dahi eracıf neşriyle me'lûfiyeti takribiyle Balçık'a iclâ ve nefy olunması ve Esmâ Sultan Kethüdası ve Rikâb Defterdarı Osman Efendi'nin Sultan Mustafa Hazretleri takımına münasebet kesbetmiş olduğundan muhabereden men' için Misuri'ye nefy olunması.

Bostancıbaşı ağa kullarının azliyle ocaklarının kaidesi üzere haseki ağa kullarının ilbas-ı hil'at için Kapuya (Bâb-ı Âli'ye) irsali ve sabıkının hanesine ve haseki ağalığına her kim intihab buyurulursa annın dahi taraf-ı hümayundan intihap buyurulması.

Sultan Mustafa Hazretlerinin validesi vesair o makule harem kurenası eski saraya nakil buyrulmamış ise nakil buyrulub eski sarayda taşralu ile ve kerimesi ile muhabere edememesi ve bir mahalle tezkere götürememesi için gayetül-gaye dikkat ve muhafaza olunmaları eski saray ağasına darüs-saâde ağası muhkem tenbih ve te'kid etmesi aga-yı müşarün-ileyh kullarına taraf-ı humayunlarından emrû ferman buyrulması ve Esmâ Sultan ve Hibetullah Sultan hazeratının kimesne ile tezkire ve haberleşmemesi için veliyye-i nimetim valde sultan efendimiz tarafından muhkem emir ve tenbih buyrulup taşralu ile muhabere edememeleri zabıtasına gayet ihtimam buyrulması.

Sultan Mustafa Hazretleri vaktinde nefyolunan saraylı vesair kesanın ve hususiyle ashbab-ı kulûbden meşayih ve ulemanın ıtlakları için ruhsat-ı acizaneme mebni fermanlar gönderilmekle taraf-ı hümayunlarından dahi müsaade-i seniyyeleri sezavar kılınması.

Ashab-ı kulûbden fukara ve devrişan ahd-ı sabıkda gayet takdir olunmuş olduğundan cümlesi mahzun iken cülûs-ı hümayunlarından âlem hayat-ı tâze bulmakla gerek mecmu'ı tekyelere ve zaviyelere isticlâb-ı kulûb zımnında taksimi ve zindanda ve tomruklarda ilâmlar ile mahbus olan medyunların halâs ve bazı hademe-i devletlerinden mağdur ve ihtiyar ve alil olan kapucubaşı ve haccân ve silahşoran kullarının taraf-ı hümayunlarına isticlâb-ı daavat-ı hayriyeleri için iki yüz kese taraf-ı hümayunlarından ve yüz kese savb-ı âcizanemden verilmek üzere taraf-ı âbidanemden niyet olunmakla ruhsat-ı hümayunları olur ise taraf-ı mülûkânelerinden verilecek akçeyi defterdar efendiden alub erbabiyle bilmüzakere ehline huzur-ı çakeride taraf-ı şahanelerinden olarak itâ olunacağı.

Yusuf Ağa (Sultan Selim'in Valdesi Kethüdası) vesair kibar-zadelerden mukaddema müderrislikleri ref' olunanların rü'sleri ibkası için şeyhülislâm efendi daîlerine tenbih buyrulması.

Erbab-ı fesaddan çend rûz mukaddemce İnoz'a nefyolunan iki nefer odabaşının cezaları tertibi için ocak kaidesi üzere ağa mektubu ahz olunacağı.

Sultan Mustafa Han cülüsünde telef olan ricalin muhaleffatları heder ve yağmaya gitmiş olduğundan telefatların tahkiki için olvakit defterdar bulunan Sadullah ve zimmet muhaleffat halifesi kapuya celb ile sual ve cevap olunarak zâhire ihrac için defterdar-ı esbak Hasan Tahsin Efendi tayin olunacağı ve meydana çıktıktan sonra merkum Sadullah Efendi bir mahalle nefyolunacağı.

BİR TÜRK ELÇİSİNİN PORTRESİ

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Türk Tarih Kurumu tarafından sağlanan bir ödenekle 4-10 Kasım 1973 tarihinde Napoli'de toplanan bir kongreye katılmış, bu sırada buradaki müze ve sarayları da gezmiştim. Napoli sarayının salonlarını dolaşırken bir duvarda XVIII. yüzyıl Osmanlı kıyafetinde iki Türk'ün yağlıboya tabloları ile karşılaştım¹. Bunlar altlarındaki yazılardan anlaşıldığına göre 1741 ve 1742 yıllarında Napoli'ye gelmiş olan iki müslüman elçidir. Bunlardan biri İstanbul'dan Osmanlı İmparatorluğundan diğeri ise Trablus'dan gönderilmiştir². Bu küçük araştırmamızda bu Osmanlı elçisi ile resminden ve bu resmi yapan ressamdan bahsetmek istiyoruz.

¹ S. Eyice, *Uluslararası XVIII. yüzyıl mimarisi ve Vanvitelli'yi anma Kongresi*, "Belleten" XXXVIII, sayı 150 (1974) s. 347-348'deki raporumuzda bu tablolardan kısaca bahsedilerek, bunlar hakkında bir araştırma yayınlayacağımız bildirilmiştir. Bu yazımızı Prof. Dr. Cengiz Orhonlu (1927 - 1976) ile birlikte hazırlamayı tasarlamıştık. Değerli arkadaşımız, bu elçiliği Osmanlı tarihi bakımından araştıracaktı. Vakitsiz ölümü ile bu tasarımdan vazgeçmek zorunda kaldığımızı bildirirken kendisini rahmetle anarız.

² Tablonun altında bu ikinci elçinin Trablus (= Tripoli)'dan geldiği yazılıdır. Bazı yerlerde ise elçi Tunus Beyinin temsilcisi olarak gösterilmiştir. Bu sıralarda Kuzey Afrika'da kendilerini Osmanlı Sultan'ı ile eşit görmek hevesinde bir takım beylerin varlığı bilinir. Elçilerin Napoli'ye gittikleri yıllarda Trablus Bey'i (Dayı) "Karamanlı" Ahmed Bey (1712 - 1745) idi, kşl. Aziz Samih İter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, s. 229-230. Aynı yıllardaki Tunus Beyi için bkz. *ay. esr.* II, s. 154-155, Cezayir Dayısı için bkz. *ay. esr.* II, s. 37. Ayrıca bkz. Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s. 123-124, burada Karamanlı Dayılar hanedanının kurucusu Ahmed Bey'in bağımsız bir hükümdar gibi davranışı üzerinde durulmuştur. Trablus'da Karamanlı Dayıları hakkında içinde bilgi olan bir eser vardır: R. Micacchi, *La Tripolitania sotto il domino dei Caramanli*, Roma 1936. Micacchi'nin ufak boyda 340 sahifelik eseri, Karamanlı Dayılar devrine dair bilgi veren geniş bir monografyadır. Yazar Osmanlı devri Türk kaynaklarını araştırmamış, fakat çok çeşitli yabancı kaynaklardan faydalanmıştır. Bu monografyada Trablus Dayısı Ahmed Bey (veya Paşa)'nın Napoli'ye bir elçi gönderdiğinin tek cümle ile bile olsa bahsi geçmez. Kitabı süsleyen metin dışı 37 resim arasında Napoli sarayındaki elçinin resmi de bulunmamaktadır. Bu durum biraz şaşırtıcıdır. İki ihtimal bahis konusu olabilir: Ya Micacchi'nin bu elçilikten

Bahis konusu tablolar, Napoli'de Krallık sarayı (= *Palazzo Reale*)'nin XII sayılı salonunda bulunmaktadır. Bunların altlarında ressam Giuseppe Bonito tarafından yapıldıkları bildirilerek, birinin 1742'de Napoli'ye kral Charles de Bourbon'un sarayına gelen Türk elçisini (*Ambasciatori Turchi venuti a Napoli nel 1742 alla corte del re Carlo di Borbone*), ötekinin ise yine 1742'de Napoli'de kral Charles de Bourbon'un sarayına gelen Trablus elçisini (*Ambasciatori tripolini venuti a Napoli nel 1742 alla corte del re Carlo di Borbone*) tasvir ettikleri yazılmıştır. Biz bu yazımızda hakkında hiç bir bilgi edinemediğimiz Trablus elçisini bir tarafa bırakarak yalnız Türk elçisi üzerinde duracağız.

İki Sicilya (*Sicileteyn*) devletinin, Sultan I. Mahmud (1730 - 1754)'a gönderdiği elçi D. Giuseppe de Fanton Finocchietti, kral Charles (= Carlo) adına H. 17 Muharrem 1153 (= 7 Nisan 1740)'de Sadrâzam Hacı Mehmed Paşa ile bir dostluk, ticaret ve deniz ticareti andlaşması imzalamıştı³. Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi, *Tarih*'inde 1153 yılında bu olayı kısaca bildirir: "... ve hâlâ İtalya memleketinin kralı ve İspanya'nın kiral zâdesi Karalos (= Karlos), Devlet ile sülh oldu ve sâir düvel gibi ticarete izin için Âsîtâne'de Balyosu oturmağa ruhsat verildi..."⁴. Bir süre sonra, Sadrâzam

ve elçiden haberi olmamıştır veya tablonun altına yazılan Trablus (= Tripoli) adı yanlış ve Mustafa Bey, Trablus'un değil Tunus veya Cezayir Dayılarından birinin elçisidir. Bu hususu araştırmak zaten konumuz dışında kaldığından biz sadece işaret etmekle yetiniyoruz. Micacchi'nin eseri hakkında kısa bir tanıtma yazısı olarak bkz. C. A. Nallino, "*Oriente Moderno*" dergisi, XVII, sayı 2 (Şubat 1937) s. 116.

³ İki Sicilya (= Sicileteyn) kralı Charles İspanya kralı V. Philippe'in oğlu olup 1716'da doğmuş, 1731'de annesi Elisabeth Farnese'den miras yoluyla aldığı Parma'yı idare etmiş, 1734'de babası ona İki Sicilya Krallığı haklarını devretmiştir. Burada durumunu güçlendiren Don Carlos, VII. Carlo adıyla İki Sicilyayı 28 yıl boyunca başarı ile idare etmiştir (1734 - 1759). Kardeşi VI. Fernando'nun ölümü üzerine İspanya'ya çağrılan Carlos (Charles) İki Sicilya'yı oğluna bırakarak İspanya tahtına III. Carlos adıyla çıkmıştır. Fransa ile birlikte İngiltere'ye karşı savaşmış, 1775, 1783, 1784'de Cezayir korsanlarına karşı da hiç bir başarı elde edemediği çarpışmalar yapmıştır. İspanya'da büyük imar çalışmaları yapan, okullar, sanat akademileri açan Carlos, 1788'de ölmüştür.

⁴ Bu anlaşma hak. bkz. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-levârih*, yay. Münir Aktepe, (İ. Ü. Edebiyat Fak. yayını, no. 2088) İstanbul 1976, s. 96, 99 (ziyafet); J. de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman* (J. J. Hellert trc.) XV, Paris 1839, s. 5. Elçilerin adlarını Finocchetti ve Rumiti olarak verir. Metni için bkz. *Mecmua-i Muahedat*, İstanbul, II, s. 55; Reşat Ekrem (Koçu), *Osmanlı muahedeleri ve*

tarafından İstanbul'daki yabancı elçilere ziyafet verilirken, ayrı bir gün de İtalya elçisine Çırağan yalısında yemek verilmiştir. Ertesi yıl bu elçiye karşılık olarak, bazı hediyeler ile birlikte bir Türk elçisi de Napoli'ye gönderildi. Subhî tarihindeki kayıttan anlaşıldığına göre, Türk elçisi, İtalyanları getiren ve *varda-kosta* denilen iki büyük kalyon ile yola çıkmıştı. Yine aynı kaynaktan bu elçinin, Divan-ı Humayun hâceganından cizye muhasebecisi Küçük Hüseyin Efendi olduğu da öğrenilir. 1741 yılının yazı sonlarında İstanbul'dan ayrılan elçi, bir heyet ile birlikte 30 Ağustos 1741'de Napoli'ye gelmişti. Faik Reşit Unat'ın Osmanlı elçisi hakkındaki çok faydalı eserinde bu elçilikten bahsedilmemekte, sadece sondaki cedvelde Hüseyin Efendi'nin elçiliği kısa bir not halinde anılmaktadır. Yalnız şuna işaret edelim ki F. R. Unat bu elçinin tablosundan haberdar olmuş ve bir fotoğrafını kitabının resimleri arasında yayınlamıştır⁵.

Subhî tarihi'nde H. 1154 (= 1741/42) l-olayları arasında bu elçinin Napoli'ye gidişi oldukça etraflı olarak anlatılmıştır:⁶

“Memûriyet-i Küçük Hüseyin Efendi be-cânib-i Çiçilya (چچلیه).

Bundan mukaddem zikr olunduğu üzere sâye-i Devlet-i aliyye'ye ilticâ ve mahsûs murahaslar irsâl edüp müceddeden akd ve temhîd-i musâlaha ve müsâleme ile dâhil-i himâye-i tâcdâr-ı adâlet-fermâ

Kapitülasyonları, 1300 - 1920 ve Lozan muahedesi, İstanbul 1934, s. 97, no. 307. Burada ayrıca metnin baskılarının bibliyografyası da verilmiştir: J. W. Wenck, *Codex juris gentium recentissimi (1735 - 1772)*, Leipzig 1781 - 1795, I, s. 519; Anonim, *Traitsies . . . between Turkey and Foreign Powers*, London 1855, s. 595; G. Aristarchi Bey, *Législation ottomane*, İstanbul 1873 - 1887, IV, s. 245-253. (İzmir'deki İtalyan General Konsolosluğu arşivindeki metinden); Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, Paris 1897 - 1905, I, s. 270-271. İki Sicilya kralının Osmanlı İmparatorluğuna gönderdiği elçi, Şövalye Finochietti, yanında bir Kapucu-başı olduğu halde 1740 Mayıs'da bir anlaşma yapmak üzere Kuzey Afrika'ya Cezayir Bey'ine de gitmiştir. Fakat Bey'in ileri sürdüğü ağır şartlar karşısında anlaşma yapılamadan geri dönmüştür, kşl. H. D. de Grammont, *Histoire d'Alger, sous la domination turque (1515 - 1830)*, Paris 1887, s. 297. Aynı not De Grammont'dan alınmak suretiyle başka yerde de tekrarlanmıştır, bkz. A. Samih İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, II, s. 39.

⁵ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve sefaretnâmeleri*, (Türk Tarih Kurumu yayını, VII. seri, no. 8) Ankara 1968; cedvel XII, no. 136. F. R. Unat, *ay. esr.* resimler kısmı; altındaki yazı: “1741'de Napoli'ye Gönderilen Elçi Küçük Hüseyin Efendi ve Maiyeti, Ölümü 1742”. Resmin nerede olduğu bildirilmemiştir. Biz, Madrid'teki olduğunu sanıyoruz.

⁶ *Tarih-i Sâmî ve Şakir ve Subhî*, İstanbul 1198 (= 1783/84) vrk. 199 b.

olan Çiçilya kralı cânibine taraf-ı saltanat-ı seniyyeden dahi mahsûs elçi irsâl olunmak bâ'is-i mübâhât ve iftihârları olduğu bi'd-defa'ât sadrîâzam hazretlerine Âsitâne-i sa'âdetde mukîm beyzâdeleri cânibinden iş'âr ve inhâ ve husûs-ı merkume müsâ'ade-i aliyye-i cihânbanî erzânî buyurulmak niyâz ve ricâ olup ve keyfiyet-i merkume cenâb-ı sadâret-penâhî tarafından dahi pâye-i serîr-i mu'allâya arz ve telhîs olundukda lûtfen ve inâyeten bu merâmılarına dahi is'âf olunmak husûsuna izn-i hümâyûn-ı mülûkâne şeref-sudur bulmağın mâh-ı merkûmun evâhirinde hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûndan cizye muhâsebecisi olan Küçük Hüseyin Efendi ber-vech-i sefâret mahall-i merkûme me'mûr olup kral-ı mûmâ-ileyh tarafından mukaddemâ Âsitâne-i sa'âdet'e vürûd eden iki kıta varda-kosta (واردہ قوستہ) ta'bir olunan kalyonları ile Çiçilya tarafına bâd-bân-güşâ-yi azîmet oldu.

Hacı Hüseyin Efendi'nin elçiliği hakkında yazılmış italyanca bir *Ruznâme* var ise de bunu görmemiz veya bir fotokopisini elde etmemiz mümkün olmadı. "Hacı Hüseyin Efendi'nin gelişi ile ilgili ruznâme" (= *Relazione della venuta di Hagi Hussein Effendi*) başlıklı olan bu el-yazmanın "Societa di Storia patria napolitana" da muhafaza olduğunu 1902'de yayımladığı yazısında G. Cosenza bildirmektedir⁷. Türk elçisi Hacı Hüseyin Efendi için Chiaia'daki Teora prensleri sarayı hazırlanmış ve kral III. Charles tarafından kabul edileceği 18 Eylül günü büyük bir tören yapılmıştır. 30 Ağustosdan 18 Ekim'e kadar Napoli'de kalan Hacı Hüseyin Efendi ve yanındaki elçilik heyeti şerefine bu günlerde çeşitli eğlenceler düzenlenmiş, heyetin Napoli çevresini, Capodimonte, Pozzuoli ve Vesuvio'yı görmeleri sağlanmıştır. Bu sırada yazıları çeşitli italyanca raporlarda Hüseyin Efendi'nin 60-65 yaşlarında kadar, çelimsiz yapılı, kahverengi uzun sakallı, mahzun (*tetro*) yüzlü ve esmer soluk tenli bir insan olduğu belirtilmektedir⁸.

Ressam Giuseppe Bonito, Hüseyin Efendi'nin Napoli'de kaldığı elli gün içinde Kralın isteği üzerine onun bir kaç resmini yapmıştır⁹.

⁷ G. Cosenza, *Giuseppe Bonito*, "Napoli nobilissima-Rivista di topografia et arte napoletana" XI (Napoli - 1902) s. 103-105. Yurdumuzda bulunması mümkün olmayan bu derginin koleksiyonunu, 1975'de Almanya'da inceledik ve gerekli bölümlerin kopyalarını aldık.

⁸ Cosenza, *ay. yazı*, s. 104.

⁹ Bu resimle ilgili, Bonito'nun bir mektubu için bkz. A. Borzelli, *L'accademia del disegno a Napoli nella seconda meta del secolo XVIII*, "Napoli nobilissima" IX (1900) s. 74-75.

Res. 1 — Elçi Küçük Hüseyin Efendi'nin ressam Bonito tarafından yapılan tablosu
(Madrid'de Museo del Prado'da)

Res. 2 — Elçi Küçük Hüseyin Efendi'nin ressam Bonito tarafından yapılan tablosu
(*Napoli'de Palazzo Reale'de*)

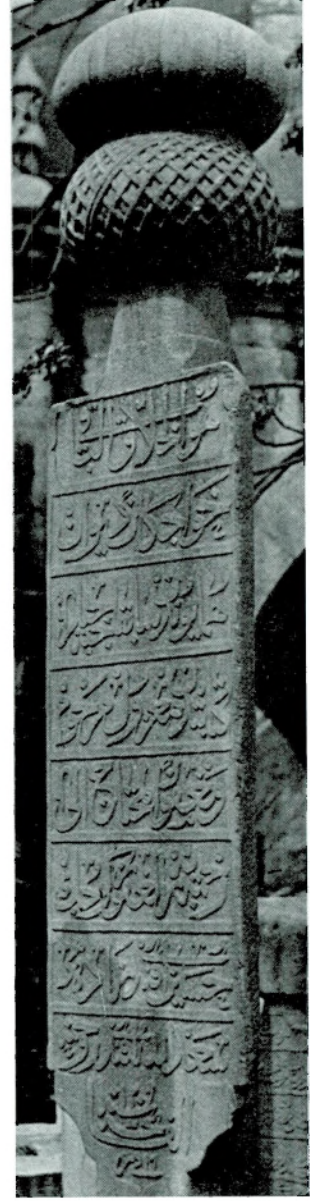
Res. 3 — Trablus dayısının elçisi Mustafa Bey'in
ressam Bonito tarafından yapılan tablosu
(*Napoli'de Palazzo Reale'de*)

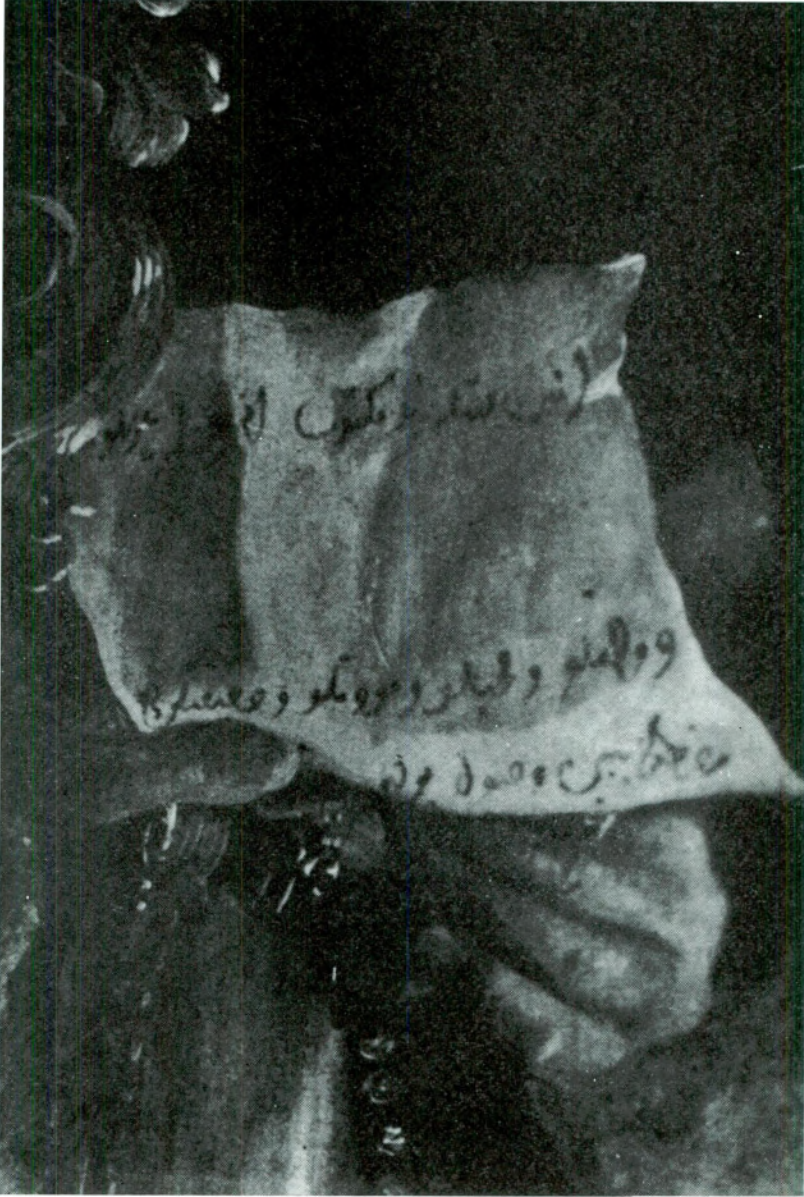
Res. 4 — Küçük Hüseyin Efendi'nin İstanbul'da
Atik Ali Paşa camii haziresindeki mezarı

Res. 5 — Küçük Hüseyin Efendi'nin mezar taşı kitabesi

Res. 6 - 7 — Küçük Hüseyin Efendi'nin oğlu Sâdullah Efendi'nin İstanbul'da Atik Ali Paşa camii haziresindeki mezar taşı ve kitabesi

Res. 8 — Trablus elçisinin kâtibinin elindeki mektup

S. Eyice

Res. 9 — Türk elçisi Küçük Hacı Hüseyin Efendi'nin baş resmi

Böylece, Avrupa memleketlerinde daima davranışları, kıyafetleri ile büyük ilgi uyandıran Osmanlı elçilerinin çeşitli memleketlerde yapılan resimleri geleneğine uyularak Hüseyin Efendi'nin de tablosu başarılı bir ressamın fırçası ile meydana getirilmiştir. Giuseppe Bonito, 2 Kasım 1707 de Castellammare di Stabia'da doğmuş, o yılların tanınmış ressamlarından Francesco Solimena'nın çırağıdır. Bonito'nun yanında yetişmiştir¹⁰. İlk eseri, Napoli'de Santa Maria Maggiore kilisesinde olan 1730 tarihli *Angelo Custode ve Arcangelo Raffaele* tablolarıdır ki bunlarda Solimena'nın tesirleri çok açıkça bellidir. Fakat yaşlandıkça kendi sanat gücünü ortaya koyabilen Bonito, Napoli ve çevresindeki kiliseler için pek çok resim yapmıştır. 1751'de Napoli Krallığının saray ressamı olduktan sonra, Portici, Caserta ve Napoli krallık sarayları ile Gravina dukasının yine Napoli'deki sarayını tezyinî resimler ile süslemiş, 1759'da Don Quijote'un maceralarını tasvir eden, duvar halısı olarak işlenmek üzere desenler hazırlamıştır. Genellikle resimlerinde zarif ve esprili bir hava sezilen Bonito'nun en tanınmış eserleri arasında 1741 ve 1742'de yaptığı iki müslüman elçinin tabloları sayılır. 1752'de Roma'da Accademia S. Luca'nın üyesi olan Bonito, 1755'de, yeni kurulan Napoli Sanat Akademisine müdür atanmıştır. Ressam 19 Mayıs 1789'da Napoli'de ölmüştür.

Hacı Hüseyin Efendi'nin yağlıboya tablosunda elçi altın sim işlemeli bir mindere bağdaş kurarak oturmuş ve sol koluyla bir yastığa yaslanmış vaziyettedir¹¹. Belinde murassa bir kemer ve bu kemere sokulu yine murassa bir hançer kabzası görülür. Üstünde koyu renkli, kenarı kürklü bir kaftan vardır. Başını "kâtibi" bir kavuk örtmektedir. Koyu renkli bir sakalın çevrelediği yüz zayıftır. Bu esmer, sıhhsiz yüzde vekarlı bir ifade sezilmektedir. Bakışlar seyirciye dönüktür. Hüseyin Efendi'nin etrafını dört Türk daha çevirmektedir. Bunlardan soldaki kaftanlı ve şişmanca olanı Hüseyin Efendiyle konuşur vaziyettedir. Bunun kâtibi olduğuna ihtimal veri-

¹⁰ Bu ressamın hayatı hakkında bkz. De Dominici, *Vite de' pittori, scultori ed architetti napolitani*, Napoli 1763, III, s. 712-714; E. Bénézit, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, Paris 1948 (yeni baskı) I, s. 765; G. Ceci, *Bonito, Giuseppe*, mad., Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, IV (1910) s. 302-303; R. Enggass, *Bonito, Giuseppe* mad., *Dizionario biografico degli Italiani*, Roma (tz.), XII, s. 238-241, bu yazıda çok etraflı bibliyografya ve resimlerinin tahlili de bulunmakta Türk elçi resimleri üzerinde de durulmaktadır (kış. s. 238).

¹¹ Ricamız üzerine bu tablonun bir fotoğrafını sağlayan, Napoli Üniversitesi Sanat Tarihi öğretim üyesi Prof. Causa'ya teşekkür ederim.

lebilir. Sağ taraftakilerin en başında olanı sakalsız ince bıyıklı bir delikanlı olup sağ elinde tuttuğu uzun bir çubuktan onun bir çubuktar oğlanı olduğu anlaşılmaktadır. Onun arkasındaki zayıf, yaşlıca ve sakallı şahsın, elçilik heyetinin ikinci derecede bir şahsı, belki de imamı olduğu düşünülebilir. En arka plândaki üçüncü şahıs ise, basit giyimli, sakalsız, sadece bıyıklı bir insandır. Herhalde bir çavuş olsa gerektir. Bu tablodaki şahısların üçü resmi yapana bakmakta, yalnız soldaki şahıs, elçi ile konuşarak onu oyalamaktadır. Böylece Bonito'ya poz veren Hüseyin Efendi'nin, resmin yapılması sırasında adamları tarafından oyalandığı ve hattâ zaman zaman çubuğunu çektiği anlaşılmaktadır. Kısacası Bonito bu tabloyu, şahısları karşısına alarak “*d'après nature*” meydana getirmiştir. Hüseyin Efendi ve maiyeti, büyük bir devletin temsilcisinin asil ve karıma sahip bir grup olarak bu resimde ölümsüzleşmiştir.

Halbuki aynı ressamın bir yıl sonra 1742'de yaptığı, Trablus elçisi tablosunda şahısların ifadesi çok değişiktir. 18 Aralık 1742'de Napoli'ye gelen Mustafa Bey, Trablus Beyi'nin temsilcisidir¹². Zibelin kürk yakalı kaftanının içinde, küçük bir hükümdar gibi tasvir edilen Mustafa Bey, bir eline kendisine sunulan zarflı kahve fincanına uzatmıştır. Arkasında elleri kuşağında gülümseyen genç bir insan ayakta durmaktadır. Soldaki kâtip ise, elçinin söylediklerini bir kâğıda geçirmektedir. Eksiksiz ve tam doğru olarak okunamamakla beraber burada şöyle bir ifadenin yazılı olduğu anlaşılmaktadır:

[*İnşâ allah?*] bu mektub ... izzetlû ve devletlû ve muhabbetlû ve meveddetlû ve hakikatlû [*Mustafa*] ... vusûl bul [a]

Hüseyin Efendi ve yanındakilerin, ciddiyet, sükûn ve asaleti yerine bu resimde büyüklük gösterişi ve lâubalilik vardır. Ressam Bonito'nun da iki tablosunda bu özellikleri ortaya koymağa dikkat ettiği söylenebilir.

Böylece, Bonito'nun resim üslubu üzerinde durulurken sık sık tekrarlanan bir özelliği, eserlerinin “esprili bir görüntüye” sahip oluşu, bu tabloda da açıkça belirmektedir. De Dominici'nin 1763'de yayınlanan “*Napoli'li ressam, heykeltıraş ve mimarlar*” hakkındaki kitabında, Bonito'dan bahsederken yazdığına göre, ressamın yaptı-

¹² Cosenza, *not 7'deki yazıda*, s. 104-105'de bu resim hakkında bir hikâye anlatılır.

ğı tablonun “canlı gibi” oluşuna Trablus elçisi çok şaşırılmış, hatta bunun ruhu da olup olmadığını sormuştu!

Bu tablolardan biri Giuseppe Bonito tarafından iki nüsha olarak yapılmıştır. Bir nüshanın Napoli’de Palazzo Reale’de olmasına karşılık, diğer nüsha İspanya’da Madrid’te Museo del Prado’da bulunmakta ve bu da Hacı Hüseyin Efendi’yi tasvir etmektedir¹³. Tablo, Napoli’dekinin aynen eşidir. Yalnız burada sağ alt köşede, çubukdar oğlanının sol ayağı dibinde buruşuk bir kâğıt bulunmakta ve bunun üzerinde *Giuseppe Bonito, 1741* yazısı okunmaktadır¹⁴. Her iki eseri de incelemiş ve Bonito hakkında en etraflı araştırmayı yapmış olan G. Cosenze’ya göre, orijinal tablo Madrid’te olmalıdır. Napoli’deki yine aynı ressamın fırçası ile yapılmış bir kopyadır. Prado müzesi müdürlüğünün 21 Ekim 1975 tarihli mektubundan öğrenildiğine göre, tablo 1746’dan beri İspanya krallığına aittir. Herhalde İki Sicilya kralı olan Carlo, babası V. Philippe’e Osmanlı elçisini tanıtmak gayesiyle bu resmi yaptırtmış ve yollamış olmalıydı. Çünkü 1740 yılında imzalanan andlaşma ile İspanya krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gerginliğe son verilmiş oluyordu. Cosenza Madrid’te Trablus elçisinin de resminin ikinci nüshasını aramış ise de bulamamıştır. Böylece o yıllarda Osmanlı elçisine daha büyük önem verildiği anlaşılır.

Hacı Hüseyin Efendi’nin menşei ve görevleri hakkında fazla birşey bilmiyoruz. Herhalde elçilikten dönüşünde Sultan I. Mahmud’a sunduğu raporu bir arşivin derinliklerinde gün ışığına çıkmağı beklemektedir. Elçinin İstanbul’a döndükten sonra fazla yaşamadığı ve H. 1155 (= 1742) yılında öldüğü bilinmektedir. Çemberlitaş’da Atik Ali Paşa camiinin haziresinde, Nuruosmanî camii tarafındaki köşede mezarı bulunmaktadır¹⁵. Yan yüzleri kabartma madalyonlar

¹³ G. Cosenza, *Un quadro del Bonita a Madrid, “Napoli nobilissima” XIV* (1905) s. 143. Bu çok kısa notta, yazar Prado’daki tablonun varlığını haber vererek tarihinin 1742 olduğunu bildirir. Bu tarih sonraki yazarların hepsi tarafından tekrarlanmış ise de yanlıştır. Tablonun alt köşesindeki imza yanında 1741 tarihi açıkça bellidir.

¹⁴ Ricamız üzerine Prado müzesi müdür muavini A. E. Pérez Sánchez, 21 Ekim 1975 tarihli mektubu ile beraber bu tablonun bir fotoğrafını göndermiştir. Kendisine teşekkürü borç bilirim.

¹⁵ Vildan Yağcıoğlu, *Atik Ali camii ve haziresindeki meşhur zevatın kabir kitabeleri*, (basılmamış lisans tezi), İstanbul Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Tarih bölümü, no. 156 da bu mezartaşının sadece adı (yanlış imlâ ile) verilmiştir.

ile süslü bir lâhdin baş şahidesinde, bir kısmı kırık, kafesli destarlı kavuklu mezar kitabesi bulunmaktadır. Sekiz satırlık bu kitabede şu yazı okunur:

1. Yâ Hayy
2. Merhûm ve mağfûr
3. Mukabele-i süvârî
4. El-hâc Küçük
5. Hüseyin Efendi
6. Ruh-u şerifiyçün
7. Rizâen lillâhi fâtiâhâ
8. sene 1155

Bu mezartaşından Hacı Hüseyin Efendi'nin lâkabının Küçük olduğu ve kendisinin "mukabele-i süvârî" olduğundan başka bir şey öğrenilememektedir¹⁶. Mehmed Süreyya Bey, daha çok bilgi vererek, onun "Hâcegândan olarak cizye muhasebecisi ve 1154 de Sicilyeteyn sefiri ve mukabele-i süvârî olup 1155'de fevt oldu"ğunu yazar, ayrıca Atik Ali Paşa'da gömülü olduğunu bildirir¹⁷. Böylece Mehmed Süreyya Bey'in kaynağının Subhi tarihi ile Atik Ali Paşa camii haziresindeki mezartaşı olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Atik Ali Paşa camii haziresinin cadde tarafında, Çemberlitaş'tan itibaren dördüncü pencere ile kabristan içindeki büyük açık türbe arasında ise Hacı Küçük Hüseyin Efendi'nin oğlu H. 16 Rebiyülâhur

¹⁶ "Mukabele-i süvari" ünvanı hakkında bkz. Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in hayatı eserleri ve kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 174, Muallim Cevdet (1883 - 1935), arşivde görevli olduğu sırada kendisine bu ünvanın ne ifade ettiğini soran İzzettin Bey'e verdiği açıklamayı ayrıca şu surette not etmiştir: "...süvari ve piyade yetiştirmek üzere köyler, nahiyeler, sancaklar, vilâyetler derece derece yaya başlara zaimlere,, sancak beylerine, beylerbeyilere arazi taksim edilir ve şu kadar süvari ve piyade yetiştirmek üzere mezkûr zatlar memur edilirdi. İşte bu usule göre süvari ve piyadelerin bir bir taksimatını, adlarını, vefat, azil, nâşp, veraset gibi muamelelerini kayıt ve miraslarını defterlere tesbit eyleyen kalemlere "mukabele-i süvari ve mukabele-i piyade" derlerdi. Tabii bu kalemlerin de diğer kalemler gibi reisleri baş halifeleri, muavin, mümeyyiz, kâtiş ve şakirtleri vardı. Ve meşhur Kâtiş Çelebi mukabele-i süvari kaleminde ikinci halife olarak tarihlere geçmiştir." Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1946, II, s. 575'de aynı bilgiyi tekrarlayarak, "Timarların hasılatına göre birlikte atlı muharip götürmeğe mecbur olan sipahilerle zaimlerin kaydını tutan kalem" şeklinde özetlemiştir.

¹⁷ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, İstanbul 1308/15, s. 207.

1209 (= 1794)'da ölen Sadullah Efendi'nin kabri bulunmaktadır. On satırlık kitabesinde şu yazı okunur.:

1. Huve'l-Hallâku'l-Bâkî
2. Hâcegân-ı Divân-ı
3. Hümayundan sabıka Cebeciler
4. Kitâbetinden ma'zûl merhûm
5. ve mağfûr al-muhtâç ilâ
6. Rahmeti rabbihi'l-gafûr Küçük
7. Hüseyin Efendi-zâde
8. Sâdullah Efendi ruhuna
9. el-Fâtiha, sene 1209
10. 16 Rebiyülâhır

Böylece Sadullah Efendi'nin, elçi Hacı Hüseyin Efendi'nin oğlu olduğu açık surette anlaşılmaktadır. Baba-oğul ikisinin de Atik Ali Paşa camii haziresinde gömülü olmaları, bir ihtimal olarak evlerinin de bu çevrede bir yerde olduğunu akla getirir.

Bu küçük araştırmamız, Avrupa'nın iki zengin koleksiyonunu süsleyen iki tablonun hikâyesini ve yapılış sebebini ortaya koymakta ve aynı zamanda 1964 yılında aramızdan ayrılan Faik Reşit Unat'ın eserini tamamlayan küçük bir not teşkil etmektedir¹⁸.

¹⁸ F. Reşit Unat, *ad. geç. esr.* sondaki resimler arasında, yabancı memleketlere elçi olarak gönderilenlerden bir kaçının İstanbul mezarlıklarındaki kabir taşlarının fotoğraflarını koymuştur. Bunlar arasında Küçük Hüseyin Efendi'ninki yoktur.

TÜRKİYE'DE DİN SÖMÜRÜSÜ VE LAİKLİK

Prof. Dr. NEŞET ÇAĞATAY

“Çalış dedikçe şeriat çalışmadın durdun,
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun,
Sonunda bir de tevekkül sokuşturup araya,
Zavalı dini çevirdin onunla maskaraya.

MEHMET ÂKİF ERSOY

Genel olarak, dünya işlerini din kuralları ile yönetmemek, dini, kişinin özgürce inanmasına bırakmak diye tanımlanan laiklik kavramının bizde türlü yönlerle çekilmesi, din anlayışındaki çelişkilerden ileri gelir. Bu nedenle işin sadece yasal yönünü ele almak konuyu açıklığa kavuşturmaz.

Bu nedenle burada önce, bizde islam dininin çoğu çevrelerde gerçeğe aykırı olarak anlaşılışı, topluma öyle gösterilmek istenişi ve bunların nedenleri üzerinde durmak istiyoruz.

Bir ülkede ibadet ve din eğitimi ora halkının kendi dili ile yapılmazsa ve hele dinin gerçek kuralları, bunların asıl nedenleri ve amaçları doğru olarak anlatılmazsa o ülkede din konusu bağnazlığa, biçimselliğe bürünür ve kutsal inançlar sömürüsüne açık bir ortam oluşur¹. Bir kez bu yol açıldı mı da bundan yararlanan çıkarıcı sömürücüler bu ortamın sürüp gitmesi için halkın gerçek din kurallarını öğrenmemesi yolunda ellerinden gelen her şeye başvururlar: Her mahallede Kur'an kursları açıp çocuklara mânâsını bilmedikleri Kur'an'ı ezberleterek onların körpe dimağlarını mahvetmeye, teknik ve yapıcı düşüncenin gelişmesini yoketmeye çalışırlar. Oysa ki Kur'an âyetleri, kişinin ve toplumun yaşam kurallarını onlara bildirmek için Peygamberin kalbine doğrulmuştur.

Hiç olmazsa namaz sûrelerinin türkçe anlamları halka öğretilse, Tanrının neleri buyurduğunu, neleri yasakladığını, hangi iyi şeyleri öğütlediğini anarlardı ve böylece, din sömürücülerinin din

¹ Bakınız, Bülent Dâver, Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik, 1955, Ankara, sayfa: 168 ve sonrası.

kuralları diye yutturdukları hurafeleri, “benim için haram olan partim için helaldır” diyen, bir vakit namazını dört beş yerde hem de abdestsiz kılanların samimiyetsizliklerini de öğrenmiş olurlardı.

Böyleleri, içindeki gerçekleri anlamasınlar diye, yıllarca Kur’anı Türkçeye çevirtmek istemediler. Türkçeye çevirisi aynı nitelikte olamazmış. Arapça kutsal dilmış... Niçin aynı nitelikte olmasın? Anlamını hiç bilmeden robot gibi okumak ya da ezberlemek daha mı iyi? Hem, anlamı bilinmeden Tanrının buyruklarının, yasaklarının neler olduğu nasıl anlaşılır? Ta... Selçuklular devrinden beri Kur’an Türkçeye çevirilmiştir ki günümüze dek bunların sayıları yüzelliye geçmiştir.

Arapçanın kutsal dil oluşuna gelince: Peygamber Hz. Muhammed Arap olduğu, sadece arapça bildiği için Kur’an, zorunlu olarak arapça vahyedilmiştir. Öte yandan, Kur’andan önceki üç kutsal kitabın yani, Tevrat’ın, Zebur’un ve İncil’in kimi yahudice (ibranca), kimi âramca ve süryancadır. Üstelik o dillerden âramca ve süryanca, bugün konuşulmaz yani ölü dildirler.

Bu bilgin geçinen bilmezler, Tanrının Peygambere arapça söylediğini sanırlar. Tanrının herhangi bir dille konuştuğunu, onun bir dili olduğunu söylemek onu insan gibi kabul etmek olur ki bu, küfürdür.

Büyük islam bilgini ve “Hanefî mezhebi” nin kurucusu İmam-ı Âzam Ebu Hanife Nûman b. Sâbit (699-767), arapça bilmeyen İranlıların, namazı, Kur’anın Farsça çevirisi ile kılabileceklerini söylemiştir. Fars dili ile ibadet edilir de Türkçe neden edilmez? Üstelik, bizim eski din adamlarından kimileri, yanlış olarak “Kim ki öğrenir fârisî—Gider dinin yarısı” demekle o dili müslümanlık dışı saymışlardır. Bu düşüncedeki din adamları, İmam-ı Âzam’ın, Farsça ile ibadet edilebileceği fikrinden, sonradan caydığını söylemişlerdir. Bu, onun hangi eserinde yazılıdır?

İmam-ı Âzam gibi, dini iyi anlıyan, akılcı büyük bir kişi, sonradan cayacağı sözü, hele dinî bir konuyu aslâ söylemez. Kılınabileceğini söylemiştir ve caymamıştır. Doğrusu, mantıkısı ve dinin gerçek amacına uygun olanı da budur. Öte yandan, İmam-ı Âzam’ın ünlü iki talebesi: İmam Muhammed (750-805) ve Ebu Yusuf Yakub (728-798), Âciz kaldığı zaman Kur’anın çevirisi ile ibadet edilebileceğini kabul etmişlerdir.

Dini ve Kur'anı böyle anlayanlar, bütün okullara din dersleri, ahlak dersleri diye, dinle de ahlakla da pek ilgisi bulunmayan, gazetelerde, radyo ve televizyonlarda eleştirilen bir sürü konularla Türk Eğitim programlarını, eğitimin birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) ilkelerini altüst etmeye, ülkeyi çağ dışına itmeye çalışırlar.

Din ve ahlak şampiyonluğunu yapan kişilerin türlü yolsuzluk ve haksızlıklarını hergün bir sürü örnekleriyle gören, gazete ve dergilerde okuyan gençler, sırf din dersi okuyarak nasıl dindar, nasıl ahlaklı olurlar? Kaldı ki Türkiye, halka zorla namaz kıldırıldığı, oruç tutmayanlara işkence yapıldığı, her mahallede Kur'an kurslarının, medreselerin bulunduğu sıralarda, teknik ve ekonomik bakımlardan Avrupa'nın en geri ülkesi idi.

Eğer bütün okullarda din ve ahlak dersleri okutulmakla dindar ve ahlaklı kişiler yetiştirmek mümkün olsaydı, bütün dünya ulusları bu yolu izler ve dünyada herkes dindar ve ahlaklı olurdu.

Medreselerde skolastik öğrenimin sürdürüldüğü yüzyıllar boyunca, buralarda on, onbeş yıl okuyanlar, bir dilekçe yazmaktan, sattığı, aldığı malların, vergisinin, algısının hesabını yapmaktan, kendi bütçesini düzenlemekten âciz idiler. Onbeş yirmi yıl arapça okudukları halde Kur'an âyetlerinin anlamını da bilmezlerdi.

TANRI İNANCI:

Dindar görünen ve aydın geçinen kişilerin büyük çoğunluğu Allahı, elli kollu bir varlık olarak tasarlar, yani onu insan gibi sanıp "anthropomorphisme" e saparlar, yalnız üstünde yaşadığımız yer-yuvarlığının sahibi gibi anlarlar. Cenneti, cehennemini de yeryüzünde sanırlar.

Böyle bir anlayış, Allahı küçük görmek ve onun gerçek ululuğunu anlamamak olur... Uzaklığı, genişliği milyonlarca ışık yılı ile ölçülen gökboşluğunda milyonlarca başka dünyalar, belki onlar üstünde de milyonlarca yaratıklar vardır... İşte Allah, bu uçsuz bucaksız boşluktaki dünyaları, âlemleri, büyük yıldızları, değişmez, sağlam fizik, kimya ve matematik kuralları ile ayakta tutan, yaşatan, görünmez ulu bir güçtür. İslâmiyet de onu böyle anlamış ve bu nedenlerle onun için: "doğmamış doğurmamıştır, durduğu bir yer yoktur, herşeyi bilir, görür, göklerin ve yerin sahibidir" diye tanımlamıştır.

Tanrının cenneti de cehennemi de bu dünya üzerinde olmamak gerektir. Bütün gök boşluğundaki dünyaların ve oralandaki varlıkların cenneti de cehennemi de bizim dünyamızınki ile ölçülemez. Bütün gök boşluğu dünyalarındaki varlıkların da hesabı sorulacağı mahşer yerinin nerede ve nasıl olduğunu bilemeyiz.

Bütün bunları düşünemeyen zavallı çıkarıcı bağnaz, Tanrıyı, masallardaki, bir dudağı yerde bir dudağı gökte diye anlatılan dev gibi bir şey, cennet ve cehennemi de dünyanın şurasında burasında tasarlar, cahil halkı da böyle saçma, anlamsız bir din anlayışı ile korkutmaya çalışır.

Yeri, göğü, kâinâtı, bütün güzel şeyleri yaratan ulu Tanrı, umacı gibi tasarlanamaz. Tanrıdan korkulduğu için değil, sevildiği için buyruklarına, yasaklarına uyulmak gerektiği anlatılmalı; çünkü “nefret ettirmeyin, müjdeleyin” buyuruluyor... Kişi Tanrıyı gerçek nitelikleri ile anlarsa dini de, ahlakı da, insanlığı da daha sağlam olur. Allahı böyle sağlam bilgilerle, gerçek ululuğu ile kavramıyanlar bu kanıtlara inanmaz ve bunları anlatanlara “inancımı zayıflıyor” diye kızarlar bile. Böylelerin inancı ve Allah anlayışı sağlam değilse zayıflar; imanı inançlı, bilinçli ve köklü ise zayıflemeyebilir, tersine daha da güçlenir.

Bu konuda kişilere gerçekleri öğretmemenin büyük sorumluluğu, günahı, Millî Eğitim Bakanlığında ve Diyanet İşleri örgütündedir; çünkü birincisi, yurt çocuklarını okullarda, ikincisi, yetişkinleri ibadet yerlerinde eğitmek ve aydınlatmak durumundadırlar. Çok acı bir gerçektir ki bu iki kuruluş da bugün bu görevlerini yerine getirmekten uzaktır. İkisinin de bu gerçekleri anlatacak yeterli elemanları yoktur. Bir zamanlar hiç olmazsa yılda bir kez, yukarı basamaklardaki din adamlarını kurs yerlerinde toplayıp dinin ana sorunları, ilkeleri üzerinde, yetenekli kişiler eliyle eğitiliyorlardı. Şimdi buna gerek duyulmuyor. Duyulduğu zaman da konferans vermek, eğitmek üzere çağırılanların, kendi düşüncelerinde olmasına özen gösteriliyor. Böyle olunca da değişen bir şey olmuyor.

Ülke yönetiminin yüksek basamağında bulunan ve yurdun uygarlık alanında ilerlemesinin sorumluluğunu taşıyanlar, iki yılda ikiyüz yirmibeş imam hatip okulu açmakla öğünüyorlar. Yurdumuzun onbinlerce köyünde hâlâ ilkokul yokken, halkımızın yüzde ellisi hâlâ okuyup yazma bilmezken, bin dört yüz yıllık şeriat düzeni özlemi

ile kurulup Atatürk ve devrim düşmanlığı aşılarmaya çalışılan bu okulların on katı teknik okullara ihtiyacımız varken yapılan böyle bir konuşma, ülkemizin mânevî kişiliğine hakarettir.

Almanya'ya fabrika satacağız palavrası savuranlar, ya o fabrikaları teknik okulu bitirenlerin yapabileceklerinden habersiz, ya da halkla alay ediyorlar. Halk bu yalanları, aldatmacaları anlamasın diye kültüre hizmet eden okullar açılmıyor, açılanlarda da öğretim yapılmaması için elden gelen engele başvuruluyor. Bütün bu engellere rağmen halk uyanıyor, gerçekleri anlıyor.

İBADET NEDİR?

Arapça bir sözcük olan (abd) kul, (ibadet)de kulluk demektir. Kulluk ise, Tanrının isteklerine uygun davranışlarda bulunmak, yasaklarından sakınmak, buyruklarını yerine getirmek, öğütlerini tutmaktır.

Bizde ibadet deyince sadece, namaz kılıp oruç tutmak ve hacca gitmek anlaşılır. İslamın beş şartının en önemlisi olan şahadet kelimesinin anlamını, kelime-i tevhid ile kelime-i şahadetin farkını bile çoğu kişi tam bilmez.

Oruç ise, şeker hastalarına, ülserlilere, böbrek ya da kalb hastalarına, ayakta duramıyan halsizlere, ihtiyarlara tutturulmak istenir. Orucu bozan türlü cinsî konuların en ince ayrıntılarına dek bilgi verildiği halde, hiç bir Ramazan ayında, sağlık durumları ve çalışma alanları nedeni ile kimlerin oruç tutamayıp kimlerin tutabileceği, gereği gibi açıklanmaz.

Bugün, sağlık durumları ve iş kolları bakımlarından kimlerin oruç tutup kimlerin tutamayacağı doktorlar tarafından bilinir. Kendilerine sorulsa geniş bilgi verirler, bu bilgiler de radyo ya da televizyon aracılığı ile halka duyurulur. Zaten Kur'anda, hastalıkları, görevleri dolayısıyla ya da başka nedenlerle oruç tutamayacak kişilerin, ya sonradan tutmaları, ya da her oruç günü için bir yoksulu bir gün doyurmaları bildiriliyor².

² Bakınız: Kur'an-ı Kerim, Bakara sûresi, 183-184. âyetler. Bu âyetlerde oruç hakkında şöyle deniyor: "Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere olduğu gibi sizlere de farz olundu; ta ki günahlardan sakımsınız. Oruç sayılı günlerdir. içinizden o günlerde hasta olanlarla yolculukta bulunanlar oruç yerse, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar. Oruca güçlkle dayananlar, bir yoksul

Haccın uygulanışı da Türkiye’de, gösteriş ve ticaret doğrultusuna yöneliktir. Hacca gitmek için gerekli koşullardan biri olan parasal güçten yoksun olanların hacca gitme yükümlülükleri yokken, tarlasını takkasını, ticaret, sanat ve tarım araç ve gereçlerini satarak, ya da borç alıp çoluk çocuğunu sıkıntıda bırakarak gidenler, bedensel gücü olmıyanların hac yükümlülüğü bulunmazken, kendi yerlerine ya da hac ödevini yapamadan ölmüş yakınları yerine vekâleten bir başkasını göndermeler gibi acaip davranışlar, döviz kıtlığından, zorunlu ihtiyaç maddeleri bile dışardan getirilemezken beş on kurşluk maddî kazanç ve gösteriş için üç beş, hattâ daha çok kez ve ticaret amacıyla hacca gitmeler . . . Böyle, koşullarına uygun olmıyan hacların hiç biri kabul olmaz. Böyle birden çok hacca gidenler, öyle yapacaklarına, yoksullara yardım etseler, okul, hastahane yaptırırsalar, ağaç dikseler çok daha hayırlı bir iş görmüş olurlar. Hac, para ve bedence yeterli, özgür ve bâliğ müslümanlara, hac yollarının açık ve güvenli bulunduğu zamanlarda ömür boyunca bir kez gitmek farzdır.

Burada önemli bir konu da hacca giden Türklerin orada kestikleri kurbanların, Suudî Arabistan Hükûmetince çukurlara gömülmesidir. Bu, açıkça haramdır. Bu kurbanlar, dînen Türkiye’ye geldikten sonra ve hacının kendi evinde de kesilebilir. Her ne hikmetse, Diyanet İşleri Başkanlığı hiç bir zaman bu durumu halka duyurmuyor ve burada kesilmesini tavsiye etmiyor. Her yıl yüzelli bin Türk hacca gidiyor ve yüzelli bin kurban kesiyor. Her kurbanı orada bin liraya alsa, yüzelli milyon liramız toprağa gömülüyor demektir. Bu da bizdeki ters din anlayışına canlı bir örnektir. Bu para ile enaz yüzelli köy okula kavuşurdu.

Namaz: Bize Farsçadan geçmiş bulunan “namaz” sözcüğünün Arapçası “salât” tır. Aslında bu sözcük Arapça da değildir; İbrancadır. Anlamı dua demektir³.

(Salât) sözcüğü, Fîrûzâbâdî’nin (Ebu Tahîr Muhammed b. Yakub: 1329 - 1414) yazıp, Mütercim Âsım Efendi’nin (1755 - 1820)

besleyerek fide verirler. Gönül isteğiyle hayır işleyen kişi hayır kazanmış olur. *Oruç tutmak, bilerseniz sizin için daha iyidir.*

Müslümanlıktan öncekilere de orucun emredildiği hakkında bakınız: Matta İncili, VI, 16-17. âyetler; Luka İncili, V, 30-32 âyetler.

³ Bakınız: Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur’an*, sayfa: 197-199. Kahire, 1938.

Türkçeye çevirdiği “Kaamus” adlı diksiyonerde şöyle tanımlanmaktadır: “al-salât, zekât vezninde dua anlamıdır ve rahmet ve günahlardan bağışlanma isteme anlamlarınadır. Açıklayıcının dediğine göre dua anlamında gerçektir ve isimdir ... ve rahmet ve istiğfar anlamlarında mecaz-ı lüzûmidir ki Hak Taalâya müsned olursa rahmet ve melâikeye müsned olursa istiğfar anlamı kastolur... Ve Tanrı tarafından Resul hakkında sâdir olursa Peygambere iyi övgü anlamına gelir ve eğilip yere kapanmayı içine alan özel ibadete denir ki namaz tâbir olunur. Duayı içine alan özel ibadete denir ki namaz olarak bilinir. Duayı kapsadığı için bu ad verilir ve bu anlamda da isimdir... “al-salavat” salât sözcüğünün çoğuludur ki namaza denir ve yahudi kiliselerine denir ki “havra” tâbir olunur. Bunun da tekili “salât” tır. İbadet yeri, ibadete isimlendirilmiştir. Bunun aslı “saluta” idi ki ibrancadır.”⁴

Kur’anda kulların sık sık dua etmeleri buyuruluyor. Örneğin Bakara sûresinde: “Kullarım beni senden sordukları zaman onlara de ki ben pek yakınum. Bana dua ve niyaz edenlerin dualarını yerine getiririm. Onlar da benim çağırırma kulak versinler. Bana inansınlar ki doğru yolda yürüyüp selâmete kavuşunlar...”⁵

Namaz vakitleri ve rek’at sayısı, türlü müslüman ülkelerde değişik biçimde uygulanmaktadır. Örneğin Mısır’da ve Suudî Arabistan’da yalnız farzlar kılmıyor. Sünnetleri kılmıyorlar. Bizde ise sünnetler bile farz haline getirilmiş. Örneğin, iki rek’at olarak farz olan cuma namazları onaltı rek’ata çıkarılmıştır. Hindistan’daki ve Pakistan ile Bengladeş’teki müslümanların çoğu, beş vakit namazı, (sabah, öğle - ikindi, akşam - yatsı) olmak üzere üç vakitte kıyorlar. Oralarda bulunduğum sıralarda gördüğüm bu durumun nedenini kendilerinden sorduğumda “geçim sıkıntısı ve çalışma koşulları dolayısıyla beş vakit kılmak işleri engelliyor. Hz. Peygamber de sıkışık durumlarda böyle yapmıştır. Biz de, öğle ile ikindiye, akşamla yatsıyı birleştirip üç vakitte topluyoruz” dediler. Gerçekten Hz. Peygamberin böyle yaptığı zamanlar olmuştur.

Müslümanın, namaz, oruç gibi Allaha karşı olan borçlarından ayrı bir de, insanlara karşı olan borçları vardır. İbadet, kişiyi olgun,

⁴ Bakınız: Firûzâbâdî, Kamus. Mütercim Âsum Efendi çevirisi, cilt: IV, sayfa: 1043. İstanbul, 1305. ikinci baskı.

⁵ Bakınız: Kur’an-ı Kerim, Bakara sûresi, âyet: 186.

başkalarının malına, canına, onuruna saygılı, görevinde, sözünde doğru, devlete, millete karşı olan ödevlerinde dürüst davranan bir duruma getirme amacını güder. Başkasının malına, canına, onuruna saldıranların, iftirayı, yalanı, dedikoduyu âdet edinenlerin, görevlerini kötüye kullanıp devlet malına hıyanet edenlerin, çalanların, müslümanlığın koruyucusu rolünü oynamaya kalkması çok gülünçtür.

İslâmiyetin asıl amacı, toplumu uygarlığa yöneltecek bilim, sanat öğrenmek, çalışarak ailesine, yurduna hayırlı işler görmek, adaletli, merhametli, başkalarına yardımcı kişiler yetiştirmektir. Bunların hepsi birer farzdır. Kur’anda namaz, oruç, zekât gibi farzlar için nasıl buyruklar varsa, bunlar için de kesin buyruklar vardır. Bunlar da ayrı ayrı ibadettirler. Zaten kıldığı namaz, tuttuğu oruç kişiyi olgunlaştırmıyorsa, gerçek kulluk yerine getirilmiş sayılmaz. Şu âyet ve hadisler bunu açıkça göstermektedir: “kılman namaz, kişiyi kötülükten, kabalıktan alakomuyorsa, namazı onu, Tanrıdan uzaklaştırıyor demektir”, “nice oruç tutanlar vardır ki tuttıkları oruçlarından yanlarına kalan şey açlık ve susuzluktur”, “Bir saat bilim yolunda çalışmak altmış yıl ibadetten daha hayırlıdır”, “bir günlük adalet görevi yapmak altmış yıllık ibadetten daha hayırlıdır”. Bu anlamda daha bir çok âyet ve hadis vardır.

Bunlar halka anlatılsa, ömrünü adaleti yerine getirmekle geçirmiş büyük bir hukukçumuz, rahmetli Ümrân Öktem’in cenaze namazını kıldırarak istemeyenler, mezarına saldıranlar, ne büyük günah işlemekte olduklarını anlarlardı. Çünkü yine bir hadiste “müslümanların en şerefli, eliyle diliyle halkı tedirgin etmiyendir”. Başka bir hadiste “müslümanlık, güzel ahlaktan ibarettir” deniyor.

Bir kutsal hadiste Tanrının, kullarının kendine karşı yükümlülüklerindeki eksikliklerini bağışlayabileceği, ama kul ile kul arasındaki hak geçicliklerini bağışlayamayacağı bildiriliyor. Kul hakkı çok önemli.

Son zamanlarda bir de banka düşmanlığı ortaya çıktı. Fâiz haram imiş ve bankalar kaldırılıp ticaret şirketleri kurulacakmış, halk oralara ortak edilecekmiş. Ayrıca kurulacak sandıklar, halka faizsiz ödünç para verecekmiş.

Bunu söyleyenler önce kendileri böyle sandıklar kurup bütün paralarını oraya yatırıp faizsiz ödünç para versinler bakalım. Bu sandık işinde çalışanların aylıkları nereden çıkacak? Sandığa konan paradan verilse yarısı aylıklara gider.

Kur'an âyetlerine göre haram olan faiz değil, ribâdır. Yani kat kat faiz ki halk buna tefecilik der. Tefeciler ise, halkın muhtaç ve sıkışık durumlarını fırsat bilip, beş on aylık kısa süreler için bile yüzde yüz, yüzde ikiyüz faiz alarak onların yıkımına neden olurlar. İşte haram olan budur. Yoksa bir adam yüzde onbeş yirmi arasında yıllık faiz vererek borç alıp ev yaptırır, sermayesini genişletirse, işini gördüğü için bankaya dua bile eder.

Anadolu Selçukluları zamanında yüzde yirmi beşe dek faiz işlemleri yürütüldüğünü biliyoruz. Fatih Sultan Mehmet 24000 altın vakfetmiş, bunların faizi ile yeniçerilerin et istihkaklarının fiyat artışlarının karşılanmasını şart koşmuş⁶. Ayrıca günümüzde de, Mısır'daki Camiül-Ezher şeyhi (başkanı) Mahmut Şeltut da, banka faizlerinin, hisse senetleri ile tahvillerin haram olmadığına dair geniş bir bildiri yayımlamıştır⁷.

Banka olmayınca ekonomik hayat durur, güven ortadan kalkar. Osmanlı halife - sultanları bile yüzde onbeşe dek faize izin vermişlerdi. Bu oran'ın üstünde fâiz alanların cezalandırılacağı hakkında zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır⁸. Yıllık yüzde on beş fâiz için kıyamet koparanlar, ticarete karaborsacılığa, istifçiliğe, fırsatçılığa, bir haftada, bir ayda devreden mallarda bile yüzde ikiyüz üçyüz gibi yüksek ve fâhiş kârlara bir şey demiyorlar. Ticaret işi başka imiş... Böyle hak, hukuk ve din anlayışı olmaz. Normalin üstündeki kâr sınırları ve kazançlar haramdır.

Bizde bir acailik de İslâmiyet hakkında çoğu kulaktan dolma bilgilere sahip, ana kaynaklardan habersiz kişilerin kendilerini otorite saymaları, üstelik islâmî konularda herkesin kendisi gibi düşünmesini, inanmasını istemesidir. Böyle davranmaya kimsenin hakkı yoktur.

⁶ Bakınız: Neşet Çağatay, Osmanlı İmparatorluğunda riba-fâiz konusu, para vakıfları ve bankacılık. Vakıflar Dergisi, cilt: IX, sayfa: 39-66. Salih Ahmet el-Ali, Hicri birinci yüzyılda Basrada sosyal ve ekonomik düzen, Bağdad, 1953, Matbaa-i Maarif. Maxime Rodinson, İslâmiyet ve kapitalizm, Orhan Suda çevirisi, 1969, İstanbul, sayfa: 63 ve sonrası.

⁷ Bak. Mahmut Şeltut, Mecellet el-Ezher, C. 52, sayı: 5, sayfa: 526-528, Ekim 1960.

⁸ Selçuklularda yüzde yirmi beşe dek faiz hakkında bak. Osman Turan, Selçuklu türklerinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika. T.T.K. Belleten, C. XVI, s. 62, sayfa: 251-260, 1952. Osmanlılarda yüzde onbeşe dek faiz uygulandığı hakkında bak. Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. 2, sayı: 3-4, Ankara 1967, sayfa: 49-145. Bu uzun makalede bu konuda daha bir sürü ferman var.

Herkesin düşüncesine, inancına saygı göstermemiz bir ödev, kendi düşünce ve inancımıza saygı beklememiz de hakkımızdır. İslamda bağınazlık ve zorbalık yoktur, hoşgörü vardır. Hz. Muhammed, yaşamı boyunca cahillerin, puta tapıcıların bağınazlığı ile savaşmıştır. Bağınazlık, özgürlüğü tanımamak, vicdanlara baskı yapmaktır. Vicdan özgürlüğünü tanımamak ise, ahlakı da bozar, halkı samimiyetsiz, riyakâr ve çıkarıcı yapar; kişiler arasına sevgi, saygı ve kardeşlik yerine, ayrılık, kin, bölücülük, cephecilik, düşmanlık sokar, ulusun ilerlemesine, halkın uygarlık alanında yücelmesine engel olur.

İslâmiyet, kişiyi aklın almadığı inanç ve hurâfelerden kurtarmayı, akla ve düşünceye değer vermeyi, bilime yönelmeyi amaç edinmiştir.

Peygamberin yakın arkadaşı, ikinci halife Hz. Ömer, Akabe Biati'nin yapıldığı ve müslümanların, Mekkeli puta tapıcılar kendilerine saldıracak olurlarsa ölünceye dek direneceklerine dair altında yemin ettikleri Rıdvan Ağacı'nı, sonradan halk kutlu sayıp ziyaret etmeye başlayınca, kökünden kestirmiştir.

DİN İŞLERİ - DÜNYA İŞLERİ:

Hz. Muhammed aynı zamanda devlet başkanı olduğu için din ve dünya işini bir arada yürütmüştür. Ama aslında dinin temelleri ile topluma ait işler ayrıdır. Hz. Peygamberin, kendi yerine geçecek kişi hakkında bir şey söylememesi ve Hz. Ömer zamanındaki uygulama, bunu açıkça gösteriyor.

İslâmiyet, toplum düzenine, kişinin mutluluk içinde yaşamasına önem verir. Bu nedenle evlenmeyi, çoluk çocuk sahibi olmayı öğütler. Kişileri, araçların, çıkarıcıların, hahamların, papasların, şeyhlerin elinden kurtarıp ona onur ve özgürlük verir. İslama göre herkes özgürdür. Dilediği yerde ibadet eder. Dilediği helal şeyleri yer içer, kimseden izin almadan din ve dünya işlerini görür. Herkes kendi yaptığından sorumludur; başkasının günahını yüklenemez, suç bağışlayamaz ve kimseyi kurtaramaz. Bu nedenle müslümanlar dîni baskı altında olamazlar, herhangi bir inanca zorlanamazlar.

Toplum çıkarları söz konusu olunca, Kur'anın dünya işiyle ilgili hükümleri bile ona göre ayarlanır. Bu konuda Hz. Ömer (halifeliği: 634 - 644) iki örnek vermiştir: biri, Kur'anda, (müellefe-i Kulub) denen kişilere, savaşlarda alınan ganimetlerden ayrıca pay

verilmesi emredildiği halde vermemiştir⁹. İkincisi, yine Kur'anda, savaşlara katılan gazilere, elde edilen ganimetlerin beşte dördünün dağıtılması emredilmiştir. Hz. Ömer, savaşlarda ele geçen taşınmaz malları bölüştürmemiş, bunlarda daha sonra gelecek kuşakların da hakkı ve payı var demiştir¹⁰.

Hz. Peygamber, dünya işleri için gerekli kuralları, kendi girişimi ile koyamadığı durumlarda Tanrıya yalvararak yardım istemiştir. Bunun bir çok örnekleri vardır: Zinada recmetme, miras, şarabın yasaklanması, eşlerinin örtünmesi olaylarında olduğu gibi...

Dahası, kimi kurallar için Hz. Ömer, Peygambere "Tanrıya yalvar şu konuda uygulanacak kural bildirilsin" deyip Peygamberin de Allaha yalvarması üzerine hükümler bildirildiği olmuştur. Bunlara (muvâfakat-ı Ömer) denir ki bunlar ondört kadardır.

Türkiyemizde din anlayışında hatâ, din ve dünya işlerinin birbirine karıştırılmasındadır. Din işleri, inanç, ibadet, helal ve haramdır. Ötekiler dünya işleridir. Yukarıda da dediğimiz gibi Hz. Muhammed hem din hem devlet lideri olduğundan, zorunlu olarak ikisini birlikte yürütmüştür. Zorunluk kalkınca, işin gerekliliğine uymak, bunları birbirine karıştırmamak gerekir. Bu tutum, dinsizlik demek değil, Tanrının, kulun ve devletin hak ve görevlerini ayırmaktır ki işte laiklik budur. Herşey dinin içine sokulursa o zaman bu konular, içinden çıkılmaz bir hal alır. Nitekim bir zamanlar, bıyık sakal kesme, pantolon şapka veya fes giyme, kravat takma, gömlek geyme, çatal kaşık kullanma, masada ve ayrı kapta yemek yeme, doktora muayene olma, diş doldurtma, kolonya sürme, ispiro ocağında yemek pişirme demek suretiyle yeyip içmeye, sağlık işlerine ve giyinmeye karışılmıştır. Oysa ki bunlar din konusu değil, kişinin sağlığı ve rahatlığı ile ilgili şeylerdir.

Çay, kahve ve tütün içmek gibi şeyler için de dinde bir hüküm yoktur. Bunlar için dîni bir hüküm vermek, temizlik için kolonya kullanmak haramdır, sarık sarmadan veya cübbe giymeden namaz kıldırılmaz demek dine müdahaledir.

⁹ Müellefe-i kulub hakkında bak. Neşet Çağatay, Yüz Soruda İslam Tarihi, 1972, İstanbul, sayfa: 217 ve sonrası.

¹⁰ Bak. Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, 3. cilt, ss. 919 not. Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Zeki Megâmiz çevirisi, C. 1, ss. 49, İstanbul, 1328.

Yahudilikte ve hıristiyanlıkta dîni hükümleri din adamları yani hahamlar ve papaslar yerine getirir. Müslümanlıkta hahamlık da ruhbanlık ta yoktur. Cuma, bayram ve cenaze namazları dışında, namazı herkes istediği yerde, tek başına ya da toplu olarak kılabilir ve namaz kıldırmasını bilen herkes imam olabilir ve toplumun yadrgamıyacağı giysileri giyebilir.

Müslümanlıkta taklitçilik, körükörüne şekilcilik yoktur. Bir hadis, “güçleştirmeyin kolaylaştırın, korkutmayın müjdeleyin” diyor.

Bilgi ve hüner öğrenmeyi, askerlik yapmayı, çoluk çocuğunun geçimini sağlamak için çalışmayı ibadet sayan, başkalarına bilim öğretmeyi en büyük savab ve sadaka sayan, “bilim Çinde de olsa öğrenin”, “beşikten mezara dek bilim öğrenin” diyen bir din, gericiliğe, bağınazlığa yöneltilemez, din sömürücülüğü ile kirletilemez. İbadet tüm insanlık kurallarıdır. Elde tesbih, başta takke ile ve sakal bırakmakla, kadınların başını örttürmekle iyi müslüman olunamayacağı gibi tüm ibadet görevleri de yerine getirilmiş olmaz.

Katolik papasları başlarına takke, sırtlarına cübbe giyerler. Ortodoks papasları da başlarına fes, sırtlarına cübbe giyerler, Rahibeler, tepeden topuğa dek her yerlerini örterler, saçlarının bir telini bile göstermezler. Giyinişlerine bakıp bunları müslüman mı sayacağız?

HALİFELİK HİLÂFET ÖZLEMİ:

Halifelik kaldırılalı elli yılı geçtiği, hiç bir Arap devleti bu işe önem vermediği, aldırmadığı halde Türkiye’de hâlâ halifeligi yeniden getirme özlemi çekilmekte, çabası sürdürülmektedir. Bu çaba, ya bu kurumun din açısından niteliğini bilmeyişin, ya da çıkarlarını daha rahat sürdüreceklerini düşündükleri şeriat düzenini, halifelik yoluyla daha kolay kuracaklarına inananların ham hayalleri ürünüdür.

Halife terimi Kur’anda, Peygamberin ölümünden sonra ona vekâlet edecek kişi anlamında hiç geçmez. Peygamberin kendisi de, ölümünden sonra yerine kimin geçeceği hakkında hiç bir şey söylememiştir. Çünkü bu, toplumun yönetimi ile ilgili ve tamamiyle dünyaya ait bir iştir. Dîni olsaydı Kur’anda ya da hadiste bu hususta bir hüküm olması gerekirdi¹¹.

¹¹ Bakınız: Ali Abdurrezzak, İslâmiyet ve Hükümet, Ömer Rıza (Doğrul) çevirisi, 1927, İstanbul, ss. 6 ve sonrası. Seyyid Bey, (eski adalet bakanı) Hilâfetin

Abbâsî halifesi el-Kaadir Billah Ebu'l-Abbas Ahmet (halifeliği: 991 - 1031) zamanında Bağdat'ta kadılık yapan ve "el-Ahkâm üs-Sultâniyye" adıyla, islamda hilâfet ve devlet hukuku üzerine ilk ciddi eseri yazan ünlü imam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi (974 - 1058) de eserin ilk bölümünü halifelik konusuna ayırdığı halde, Kur'anda ya da hadiste hilâfet hakkında bir hüküm olduğunu söylememiştir¹².

Peygamberin ölümünden hemen sonra Medine'de, bu şehrin ileri gelen yerlileri ile Mekke'den gelme göçmenler arasında başkanlık için tartışma, Peygambere kimin vekâlet edeceği konusunda değil, müslüman topluluğunu kimin yöneteceği, kurulmuş olan yeni düzeni kimin koruyacağı konusunda idi. Konu bu olmasaydı Medine'nin ileri gelenleri, islamın kurulup yayılmasında canlarıyla, mallarıyla hizmet etmiş bulunan Peygamberin akrabalarını, yakın arkadaşlarını bir yana itip ortaya atılmazlardı. Peygamberin yerine müslüman topluluğunu yöneten kişilere halife denmesi çok sonradır. İlk sıralarda bunlara "emîr", "emîr el-mü'minîn" deniyordu.

Halifeliğin dinî değil bir dünya işi olduğunu, yani halkın yönetimi ile ilgili emirlik olduğunun başka delilleri de şunlardır:

1) Emevî soyundan Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviyenin, yönetimi ele almasıyla babadan oğula geçen bir halife-sultan sisteminin kurulması üzerine halifelik mücadelesi kızıştı. Muaviye 680 yılında ölünce yerine geçen oğlu Yezid (642 - 883) Şam'da; Iraklıların çağırıp biat ettiği, Peygamberin torunu ve Ali b. Ebi Tâlib'in oğlu Hüseyin (625 - 680) Kerbela çevresinde; Mekke'de ise, Ebu Bekir'in kızı Esmâ ile Zübeyr b. Avvam'ın evlenmesinden doğma Abdullah (622 - 692) halife bulunuyorlardı. Yani, aynı zamanda üç halife görev yapmakta idi.

2) Abbâsîlerin Şam'daki Emevîler sülâlesini kılıçtan geçirerek ortadan kaldırdıkları sırada bunlardan, onuncu Emevî halifesi Hişam'ın torunu Abdurrahman (731 - 788) canını kurtarıp İspanya'ya ulaşarak hükümdar tanındı. Böylece Endülüs Emevîleri Devleti

Mahiyet-i şer'iyyesi, 1924 (1340), Ankara, ss. 4-6. Bu eseri Suphi Mentesh'in yeni harflere çevirisi, 1969, İstanbul, ss. 8-15. Hilâfetin niteliği hakkında 25 kişinin yazdığı makalelerden oluşan kitap, türlü makaleler.

¹² Bakınız: Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, el-Ahkâm üs-Sultâniyye, Ali Şafak çevirisi, 1976, İstanbul, ss. 5 ve sonrası.

kurulmuş oldu. Bunun soyundan gelenler, 929 yılına dek emîr ve sultan ünvanlarını kullandılar. 912 de tahta çıkıp elli yıl yönetimi elinde bulunduran üçüncü Abdurrahman (892 - 961), 929 yılında, Nâsır Lidinillah ünvanı ile halifeliğini ilan etti. Öte yandan, yine bu sırada Mısır'da, 909 yılında kurulup 1171 yılına dek hüküm sürmüş olan Fâtımîler halifeliği de bulunuyordu. Yine üç ayrı yerde ve aynı zamanda üç halife...

3) Bağdat'taki Abbâsîler Halifeliğinin 1258 yılında İlhanlılar (İran Moğolları) hükümdarı Hülegü (1217 - 1265) tarafından kaldırılması üzerine, islâm âlemi üç buçuk yıl halifesiz kaldı.

36. Abbâsîler Halifesi el-Mustansır Billah'ın kardeşi Ahmet, Bağdat faciasından kaçıp kurtularak Mısır'a, Türk Kölemen sultanlarından, el-Bundukdârî demekle tanınan "Melik üz-Zâhir Rükneddin Baypars'ın (saltanatı: 1260 - 1277) yanına gelip soyunu, başkadı karşısında isbat ederek büyük törenle 9 Haziran 1261 günü "el-Mustansır-ı Billah Ebu'l-Kasım" adıyla halife olmuştu. Bu halifenin, yönetimle ilgisi yoktur. Kendisi, Türk kölemen sultanları yanında, din işlerine bakan bir kişi niteliğinde idi. Osmanlı İmparatoru Yavuz Sultan Selim (yaşamı: 1467 - 1520. saltanatı: 1512 - 1520), 1517 yılında halifeliği, bunun soyundan gelen 3. Mütevekkil ala'llahdan (halifeliği: 1509 - 1517) almıştır.

Görülüyor ki bu kurum yani halifelik, din düzeninin egemen olduğu zamanlarda bile bugün gösterilmek istendiği gibi önemsizdir.

1517 yılından beri islam âleminin dinî lideri de sayılan Osmanlı İmparatorları, güçlü oldukları sıralarda bu ünvana önem vermemişler, halifeliğe ait dinî işleri şeyhülislamı gördürmüşlerdi. İmparatorluk gerilemeye başladıktan sonra uluslararası ilişkilerde halifelik yetkilerini ileri sürmeye başladılar.

Bu hak ve yetkilerden yararlanılmak istendiğini gösteren ilk belge, 1774 tarihli "Küçük Kaynarca Andlaşması"dır. Osmanlı İmparatorları, Kara Deniz kuzeyindeki egemenliklerinden bu anlaşma ile vazgeçtiler ve Kırım Türkleri'nin bağımsızlığını tanıdılar. Bu anlaşma sırasında Ruslar, Türkiye'de yaşayan ortodoks hıristiyanların himaye hakkını istediler. Osmanlı sultanları buna karşılık olmak üzere, Kırım müslümanlarının dinî bakımdan halifeye bağlı kalmalarını ve anlaşmaya, Kırım müslümanları üzerinde, halife sıfatı ile

dinî otoritesinin sürdürüleceğine, Kırım yarımadasındaki bütün kadıların Osmanlı sultanları tarafından atanacağına dair bir madde eklenmesini istedi.

Osmanlı sultan-halifelerinin, devleti teokratik bir düzenle yönetmediklerinin bir delili de, devlet yönetiminde şeriat kanunlarından daha geniş bir gelenek ve görenek yasaları ve tüzükleri (kavânin-i örfiyye) sisteminin var oluşudur. O zaman devletin bir çok yönetim işleri bunlarla yürütülüyor, bir çok vergi ve resimler bunlarla alınıyordu. Örneğin, şarap bacı, domuz resmi hep bu örfî yasalarla alınıyordu¹³.

LAİKLİK :

Bu konu şimdiye dek türlü yönlerden bir çok kişilerce çok işlenmiştir. XXI. yüzyılın eşliğinde bulunduğumuz bir sırada laiklik konusunda hâlâ gerçekçi ve akılcı bir anlayışa varamamış olmamız çok acıdır.

Laiklik yanlıları ile ona karşı olanlar arasındaki sürtüşme neden sürüp gidiyor? Bunun asıl nedeni, yurdumuzda islam dininin amacını, prensiplerinin temelini iyi anlayan kişiler oranının çok düşük olmasıdır. Bilgisi, görgüsü, genel kültürü gelişmemiş, dini yalnız namaz kılıp oruç tutmak ve anlamını bilmeden Kur'an okumak sanan geniş halk tabakası bu konuda sağlam bir yargıya varamaz.

Çağımızın politik, sosyal ve ekonomik akımlarından, bunların etkilerinden habersiz bulunan, ciddî ve bilimsel bir kitap ya da makale bile okumayan, okusa da anlamayan, dindar ve bilgiç geçinen çıkarıcı takımı, cahil halk tabakasına, laiklik dinsizliktir dedimi iş tamamıdır. Bu söze inanan ve kânanlar artık bu fikrin şiddetli savunucusu kesilirler.

¹³ Bakınız: Neşet Çağatay, Türkiye'de gerici eylemler, 1923 den bu yana, 1972, Ankara, ss. 8 ve sonrası. Halifelik konusunda daha geniş bilgi için bak. burada 11 No.lu nottaki eserler ve Neşet Çağatay, Yüz Soruda İslam Tarihi, 1972, İstanbul, ss. 301 ve sonrası ve başka ilgili yerler.

Osmanlılar devrinde şarap bacı ve domuz resmi gibi, şer'i olmıyan, hattâ şeriata aykırı bulunan vergi ve resimlerin alındığı hakkında bak. Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın toplayıp yayınladığı "Osmanlı kanunnameleri". Bu eserin adı: Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukûkî ve Mâlî Esasları, İstanbul, 1943. Türlü kanunnameler.

Laikliğe karşı olanlar, dinle dünya işlerinin birbirinden ayrılmıyacağını savunduklarından biz, konuya dîni temeller açısından yaklaşmak istiyoruz¹⁴. Bu nedenle bu yazımızda önemli islam kurallarının nitelikleri üzerinde çokça durduk.

Hz. Peygamber hem din lideri hem de devlet başkanı olduğundan sağlığında dîni inanç ile toplum yönetimine ait kurallar içiçe görünür, ama yukarıda belirttiğimiz gibi dikkatle bakılırsa bunların hiç bir zaman birbirine karıştırılmadığı anlaşılır. Örneğin, laikliğe karşı olanların, dinin en önemli bir parçası saydıkları halifelik konusunda Kur'anda bir hüküm olmadığı gibi Peygamber de bir şey söylememiştir.

Sanki islâmın altıncı şartı imiş gibi, sanki Tanrının bütün buyrukları yerine getirilmiş de o kalmış gibi üzerinde fırtına koparılan, kadının örtünmesi konusuna Hz. Ömer'in Hz. Muhammed'i zorlaması ile eğilinmiştir.

Çok yararlı ve yüzyıllar boyu çok hayırlı işler görmüş bir kurum olarak gelişmiş olmakla birlikte, Kur'anda ve hâdislerde hakkında açık ve kesin bir hüküm bulunmayan vakıf kuralları, Kur'anın kesin hükümler getirdiği miras hukukunu altüst etmiş, kökten değişikliğe uğratmıştır¹⁵.

¹⁴ Laikliği daha geniş ve türlü yönlerden işleyen eserler için bak. Laiklik, Milli Tesânüd Birliği yayınlarından No. 4. olarak çıkan bu eserde ondokuz yetkili kişinin makalesi vardır. 1954, İstanbul. Bülent Dâver, Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik, 1955, Ankara. Çetin Özek, Türkiye'de Laiklik, gelişme ve koruyucu Ceza Hükümleri, 1962, İstanbul. Târik Zafer Tunaya, İslamcılık Cereyanları, 1962, İstanbul. Fehmi Yavuz, Din Eğitimi ve toplumumuz, 1969, Ankara. Neşet Çağatay, Türkiye'de Gericî Eylemler (1923 den bu yana), 1972, Ankara.

¹⁵ İslam miras hukukuna göre ölenin terekesi, gömülme giderleri ve borçları çıktıktan ve varsa vasiyeti yerine getirildikten sonra dokuz dereceye ayrılmış bulunan hak sahiplerine, Kur'anın Nisâ sûresinin 10-12. âyetlerindeki temel ilkeler göz önüne alınarak belli kurallara göre paylaşılır.

Oysa ki zürri veya ehli vakıfta yani çocukların yararlanması için kurulmuş bulunan vakıflarda vakıf yapan, kız ya da erkek ayırımı yapmadan, çocuklarından dilediğine ve miras kurallarına bakmadan, onlara bağlı kalmadan istediği kadar pay verebilir. Kız ya da oğlan paylarının ikili birli olmasına bakılmaksızın vakıf yapının isteğine göre malını paylaşırma olanağını verir. Çünkü vakıfta vakfı yapan, sağlığında dilediği koşulları koyabilir ve bunlara uymak zorunludur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bak. Neşet Çağatay, İslamda vakıf kurumunun miras hukukuna etkisi, Vakıflar dergisi, sayı: XI, sayfa: 1-6, Ankara, 1976.

Bunlar ve Hz. Ömer'in, yukarıda sözünü ettiğimiz uygulamaları gibi daha bir çok örnekler, toplum gereksinmelerinin, sırf dînî sanılan hükümleri nasıl değiştirdiklerini gösterir.

Bugün dünya devletlerinin yüzde yüze yakınının benimsediği laik düzende, kişiler ve toplumlar arası ilişkileri dînî kurallar değil, gelenek, görenek, sosyal ve ekonomik kurallar ve yasalar yürütür, yönetir.

Gerçekte laik görüş, Türkiye'mizde çok önceleri, katı islam ehli sünnet görüşüne karşı, dünya işlerine de önem veren derviş tarikatlarının eylemleri ile başlamıştır. Dine, çalgılı, kadınlı-erkekli, içkili törenleri sokan bektaşilik ile çalgıyı ve raksı sokan mevlevilik, iki somut örnektir.

İslam dini doğomatik (naklî) değil, rasyonel (aklî) bir dindir. Atomun parçalanmasını, insanoğlunun aya ayak basmasını mümkün kılan pozitif bilimleri, kozmografyayı, astronomiyi, fiziği, kimyayı Kur'anda var sanan bir kafa, islâmiyeti gerçek yönleriyle kavrayamaz. Kur'an, fizik, kimya kitabı değil, insanlık, ahlak ve toplum ilişkilerini, sosyal yaşam kurallarını kapsayan ilâhî bir kitaptır.

Pozitif bilimler sürekli olarak değişir, yeni kurallar ortaya atar. Kur'an ise, genel çizgiler halinde yasaklar, buyruklar koyarak, örneklerle öğütleyerek kişi ve toplum ilişkilerinin moral yapısını kurma amacını güder.

Kuralları sonsuza dek değişmez nitelikte olan bir din kitabından yani Kur'andan, temeli sürekli değişiklik ve düzeltmeye dayanan pozitif bilimleri öğrenmeye çalışmak, dini anlamamak, hattâ onunla alay etmek olur.

Bu tür sakat düşünce, sadece marazî bir fantazi olarak kalsa, kişiyi ilgilendirir bize ne deyip geçebilirdik. Ama Avrupa'da, dünyayı kâinatın ortasında gören ve güneşi, ayı onun çevresinde döner kabul eden Batlamyos (Klaudios Ptolemaios: 108 - 168) varsayımını çürütüp, bugünkü modern astronominin, kozmografyanın temelini kuran Polonyalı bilgin Kopernik'in (Nikolai Kopernik: 1473 - 1543), yerçekimi kanununu bulan İngiliz bilgin Nevton'un (İsaac Newton: 1642 - 1727), İtalyan fizikçisi Galile'nin (Galileo Galilei: 1564 - 1642), Alman astronomi bilgin Kepler'in (Johannes Kepler: 1571 - 1630) buluşları, o zamanki bilim kurallarını kökten değiştirirken, reformasyon, rönesans, yeni buluşlar, yeni bölgelerin bulunuşu, Avrupa'da

yepyeni bir dünya görüşü oluştururken, buhar ve elektrik güçleri mekaniğe uygulanarak endüstri ve ticaret hızla ilerlerken, matbaa, düşün ürünlerini dünyanın dört bir yanına dağıtırken bizdeki medrese ulemâsı, bütün bilimlerin Kur'andan başka bir yerde bulunamayacağını ilan ediyordu. Madem bütün fen ve teknik bilgiler Kur'anda vardı da neye kendileri matbaayı, makinaları, elektrik araçlarını yapamadılar?

Her şeyi dine bağlayan bu sakat anlayış ve tutum, bilimin ve tekniğin ülkemize girişini üçyüz yıl geciktirdi.

Aynı zihniyetin temsilcileri, yanlışlığı, kullanışsızlığı biraz akli eren herkes tarafından kabul edilen hicrî takvimi Türkiye'de kullanmak için çaba sarfedenler, hattâ yasaklayıcı yasanın bulunmasına rağmen kullananlar var.

Bu takvim her şeyden önce dinî değildir çünkü, ne Peygamber, ne de ondan sonra yönetimi eline alan halife Ebu Bekir kullanmıştır. İkinci halife Hz. Ömer de maddî bir zorunluğun ortaya çıkması üzerine ve yönetiminin beşinci yılında yani 638 de kullanmaya başlamıştır. O zamana dek müslümanların kullandığı takvim, puta tapıcı Mekke'lilerin kullandığı, Habeş ordusunun Mekke'ye saldırısını başlangıç alan "fil yılı takvimi" idi.

Ayrıca hicrî takvim her yıl, gerçek yıldan yani güneş yılından on gün yirmi saat elli dokuz dakika oniki saniye eksiktir. Bu nedenle her otuz üç yılda, güneş yılı takviminden bir yıl eksik gelir. Yani bugün kullandığımız ve milâdî takvim denen güneş yılı takviminin 32 yılı, ay yılına dayanan hicrî takvimin 33 yılına eşittir. Bu, şu demektir: hicrî takvime göre düzenlenmiş bir nüfus cüzdanında bir kişi 66 yaşında görünüyorsa o kişi gerçekte 64 yaşındadır.

Bundan başka, hicrî takvimlerin bu onbir güne yakın kısalığı yüzünden, hicrî yıl aylarının ilk günleri her yıl onbir gün önce gelir. Bu nedenle Hz. Peygamber, fil yılı takviminin ilk yılının Rabiülevvel ayının 12. günü yani, milâdî 571 yılının Nisan ayının 20. günü doğduğu halde, Rabiülevvel ayının ilk günü güneş yılının ayrı ayrı aylarına geldiğinden, onun doğumunun kutlandığı "mevlid kandili", her yıl ayrı ayrı zamanlarda olur¹⁶.

¹⁶ Bu konu ve genellikle zaman ölçümü ve takvimler üzerine ayrıntılı bilgi için bakınız: Neşet Çağatay, Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim. A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi cilt: 22, sayfa: 105-138 Ankara, 1978

Din kuralları eskiden hıristiyanlıkta da toplum düzenine egemendi. Reformasyon eylemlerinden önce onlarda da fâiz haramdı, örtünme vardı.

Kilise, bu din kurallarının uygulanmasının korunup sürdürülmesine bütün gücü ile çalıştı. Bilime, sosyal, ekonomik gelişmelere karşı çıktı. Kopernik'i, Galile'yi, bilimin gerçeklerini ortaya çıkardı diye ölüme mahkûm etti. Ama, zamanın aydınları, yılmadan ve bilinçle halkı uyarma yolunda yürüyerek sağduyuyu toplumda egemen kıldılar.

Hele aydınlanma devrinde Monteskiyö'ler (Montesquieu: 1689 - 1755), Volter'ler (Voltaire: 1694 - 1778), Jan Jak Ruso'lar (Jean - Jacques Rousseau: 1712 - 1778) din ve devlet, devletle halk, eğitim, yasama, yargı ve yürütme konuları üzerine, eski çağlar toplumlarından örnekler vererek yazdıkları önemli ve değerli yapıtların etkisi ile akılcı ve bilimden güç alan görüşler yaygınlaştı. Bilime ve tekniğe hızla yönelindi.

Böylece Avrupa ulusları, bu alanda hâlâ uykuda olan, hurâfelerle uğraşan ulusları, ekonomik ve politik yönlerden boyundurukları altına aldılar, dünya üzerinde geniş sömürge imparatorlukları kurdular. Avrupanın, Portekiz gibi (yüzölçümü: 91.641 Km².), Hollanda gibi (40.893 Km².), Belçika gibi (30.513 Km².] kimisi Konya ilimizin yüzölçümünden küçük devletleri bile, dünyanın en güzel iklimli yerlerinde, ülkelerinin 100-150 katı sömürge topraklarına sahip oldular. Bunların parasal güçleri ve ekonomik üstünlükleri hâlâ sürmektedir.

Laiklik konusunda doğru ve gerçek yargıya varmak için, dinin amacını, ana ilkelerini iyi bilmek, geniş kültüre sahip olmak ve bağınazlıktan kurtulmuş olmak gerekir.

Halk bu yönde eğitilmez, okuma alışkanlığına sahip kılınmazsa onlar, her şeyi dindaen sayar, böyle olunca da din ve dünya işinin ayrı düşünülmesi olanak dışı kalır.

Din, Allahla kul arasındaki bağ ve bir ahlak ve vicdan konusudur. Türk devrimi, dini, dünya işlerinden ayırarak pratik yaşantının her zaman değişen gerçeklerini pozitif bilimlere bağlamakla din kurumuna da en büyük saygıyı göstermiştir.

Zaten bugün dünyada, tamamen din kuralları ile yürütülen bir devlet kalmamıştır; çünkü bu imkânsızdır. Suudî Arabistan Devleti

bu iddiada görünüyorsa da, kara, hava, deniz ticaret kanunları, her türlü uluslararası ilişkiler, müslüman olmıyan uluslarla petrol, silah ve mal alışverişi, bankacılığın her türlü işlemleri, esham, tahvilat, çekler bu ülkede uygulandığına ve bunların hiç biri islam hukukunda bulunmadığına göre ve bir çok hıristiyan kökenli yasaları kullanıp uyguladıklarına göre bu iddiaları temelsizdir, havada kalmaktadır.

Din için de, laiklik için de, ülkemizin ilerlemesi, güven ve mutluluk atmosferinde yaşaması için de en gerekli şey, yetenekli, hoşgörülü, hiç bir parti hizmetinde olmıyan yansız din adamları yetiştirilmesi, halkın bu tür kişiler tarafından din ve ahlak bakımlarından uyarılmasıdır. Bu işte en etkili yol, din adamının, kişilere iyi ahlakı ile örnek olmasıdır.

Avrupa'nın üstünlüğü, birinci derecede bilime önem vermesinde, kilisenin sosyal işlere karışmamasında ve din adamlarının kültürlü ve hoşgörülü olmasındadır.

Artık günümüzün aydını, mâbetlerde, partizanlık, kişilere saldırı ve çıkarıcılık yapılmasına, bilimin verilerine, yeniliklere saldırılmasına tahammül edemiyor, edemez, etmemelidir de.

B I B L I O G R A F Y A

PIETRO KANDLER: *Lo sviluppo storico della città e del territorio di Trieste descritto in XXIV tavole topografiche* (XXIV Topographische Tafeln die Geschichtliche Entwicklung der Stadt Triest Abstellend). Premessa di Giulio Cervani. Edizioni della Cassa di Risparmio di Trieste, Trieste 1975. — *Cartolare di Piani e Carte dove si describe la Storia di Trieste e del suo Territorio*. Saggio introduttivo, commenti e cura scientifica di Giulio Cervani. Edizioni della Cassa di Risparmio di Trieste, Trieste 1975.

Trieste, cette ville située au coin le plus réculé de la Mer Adriatique, a une histoire très intéressante. D'origine illyrienne, son histoire commence avec la conquête romaine. Sa destinée a été déterminée par sa position géographique et par son caractère de colonie romaine placée sur la mer et entourée de populations indigènes. Envahie par les Gothes, annexée à l'empire byzantin (539), elle a dû soutenir de longues luttes pour sauvegarder son autonomie. D'abord, au temps de Charlemagne elle défend la *lex antiqua* contre l'introduction des coutumes et des lois germaniques. Plus tard elle est aux prises avec Venise, à laquelle elle ne veut pas se soumettre, et est menacée par le pouvoir croissant des évêques. En 1382 ce sont les Habsbourgs qui l'occupent pour avoir un débouché à la mer.

Depuis cette date, Trieste ne manque pas de lutter pour son autonomie, consciente comme elle est de son origine romaine et italique. Elle est surtout jalouse de sa culture et de sa triestinité (si l'on peut dire ainsi), qu'elle veut défendre contre le monde slave, dont elle est entourée, aussi bien que contre la culture autrichienne. Au 18e siècle, devenue une ville cosmopolite au commerce florissant, tout en assimilant la fonction qui lui revenait du fait d'être le port principal de l'Etat autrichien, elle continue sa politique autonomiste traditionnelle au nom de ses intérêts matériels.

L'histoire de ses institutions, de ses statuts municipaux, des fractions politiques en est le témoignage irréfutable. Avec le *Risorgimento*, aux fractions philo-autrichienne et autonomiste s'ajoute celle des patriotes italiens. Même alors des efforts sont déployés en vue de faire de Trieste un port franc à caractère international: l'histoire de Trieste est l'histoire d'une ville isolée, qui a dû créer ses propres moyens d'existence, d'une population qui, malgré les conditions géo-politiques défavorables, n'a pas voulu être ignorée par l'histoire. Trieste peut être fière de son histoire, qui lui a fait gagner un caractère particulier unique dans le monde italien et méditerranéen. Aujourd'hui encore les Triestins ont vif le culte de leur ville et de leurs grands citoyens —écrivains, artistes, historiens, politiciens—; ils vivent repliés

sur leur histoire et sur leurs problèmes actuels. Ils ne sont pas des Italiens qui ont un attachement singulier à leur ville, ils sont avant tout des Triestins dont l'italianité est un caractère fondamental.

L'historien-archéologue-cartographe-géographe Pietro Kandler (1805 - 1872) est, de ce point de vue, un personnage hautement représentatif de sa ville natale. Toutes ses recherches ont pour objet son pays: Trieste et l'Istrie. Son activité multiforme de savant vise à détacher des ténèbres des temps passés l'histoire de Trieste et de l'Istrie. Il est persuadé que la connaissance du passé permettra à ses concitoyens d'établir d'une façon sûre les voies à suivre pour garantir l'avenir de la ville. Pour Kandler ce qui compte c'est Trieste; l'italianité de Trieste n'est pas pour lui une raison suffisante pour déterminer son annexion à l'Italie; mais elle l'est pour défendre l'autonomie de la ville face à l'Autriche.

La fine analyse qu'a faite de Kandler un historien triestin à la méthode rigoureuse et au jugement objectif, le Prof. Giulio Cervani de l'Université de Trieste (Introduction au livre de Pietro KANDLER, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*. Trieste, Edizioni della Cassa di Risparmio di Trieste, 1972, pp. IX-LVI) a tranché, je crois, d'une façon décisive la controverse sur son *austriacantismo*. Cervani, à la fin de son étude aboutit à un jugement qui me semble tout à fait équitable: "...egli era il moderato, era l'uomo che nel suo amore per la patria triestina aveva, in fondo, costruito un edificio non piccolo — l'idea di una Trieste godente di una particolare situazione nell' Austria — per assicurare ad essa prosperità, libertà ordinata, tutela della nazionalità linguistica e culturale, in forza della legge ... Il Kandler era un uomo di grande fiamma, un uomo di molte nobili passioni, anzi un uomo con una grande fiamma che stava al di sopra di ogni altra: l'amore per la sua città" (*o.c.*, pp. LV-LVI).

Trieste a été annexée à l'Italie à la fin de la première guerre mondiale, avec toute l'Istrie et un hinterland assez vaste. Elle pouvait espérer de continuer à jouer son rôle de débouché à la Méditerranée des pays de nouvelle formation (l'Autriche, l'Hongrie et la Tchécoslovaquie), mais à la fin de la dernière guerre elle a été réduite au bout d'un long couloir littoral, privée de son hinterland et exclue de la presqu'île istrienne.

Des deux oeuvres de l'historien Kandler que la Caisse d'épargne de Trieste a entrepris de publier en 1975 après 119 ans de leur exécution, l'une est un album de 24 cartes topographiques composé à l'occasion de la visite à Trieste de François Joseph et de l'impératrice Elisabeth (20-25 novembre 1856). La ville qui avait toujours prétendu à une place d'honneur particulière dans l'empire en faisant valoir son importance de port principal et son histoire antique de ville autonome aux traditions et culture italiennes, voulut en cette occasion rendre hommage à la famille impériale par un accueil chaleureux. Kandler, membre de la commission d'accueil, proposa et composa l'album qui était un synopsis en 24 cartes topographiques de l'histoire de Trieste considérée du point de vue de ses relations avec la *glorreiche Haus* des Habsbourgs.

Il en fit cinq copies, dont trois reliées en velours rouge, destinées au couple impérial et à l'archiduc Ferdinand Maximilien, frère de l'empereur. Ces cartes peintes à l'aquarelle illustrent les vicissitudes historiques, politico-territoriales, ecclésiastiques et urbanistiques de Trieste. Kandler s'était proposé de composer 16 cartes pour la ville et 20 pour son territoire, mais au cours de son travail il vit que 24 tables suffisait pour rendre le tableau synoptique voulu. Les cartes 1 à 12 illustrent l'histoire du territoire (les cartes 10 à 12 nous donnent la division en diocèses); les cartes 13 à 24 nous donnent un aperçu du développement de la ville à partir du début du 5e siècle a.J.C. jusqu'à 1856, date de la visite impériale, avec une référence particulière au problème des relations de Trieste avec l'Autriche.

C'est un travail d'occasion d'une valeur historico-culturelle réduite sans doute, mais, comme le remarque le Prof. Cervani, il nous donne les constantes de l'interprétation kandlerienne.

L'autre oeuvre de Kandler, le *Cartoliere*, publiée par la Caisse d'épargne de Trieste avec une savante introduction sur la politique de l'Autriche en Italie et la visite de François Joseph à Trieste, due au Prof. Cervani, n'était point, dans l'intention de l'auteur, destinée au public. C'était un dossier où l'auteur avait voulu recueillir les documents pour son album; c'était un dossier historico-cartographique tellement riche que Kandler y ajouta toute sorte de documents pouvant intéresser l'histoire de Trieste et l'utilisa pour la composition de son oeuvre majeure, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste*, éditée en 1858.

Le Prof. Cervani, dans son essai introductif (pp. VII-XXVI) étudie la situation politique et les raisons qui faisaient croire à la monarchie autrichienne qu'un changement de l'opinion publique italienne et européenne serait intervenu à la suite de la visite de François Joseph à Trieste. C'est une analyse pénétrante de la politique du gouvernement autrichien qui, selon Cervani, tout épris de son idéal de la *Mitteleuropa*, ne touchait point le problème fondamental: celui de la coexistence des prétentions pangermanistes et des aspirations de l'austroslavisme (p. IX).

Placée entre l'industrie germanique et son marché naturel —le Proche Orient—, l'Autriche songeait à profiter de cette nouvelle situation pour activer son commerce et cette nouvelle fonction médiatrice de l'empire promettait à Trieste un accroissement de son importance sur les plans économique et commercial. C'était dans cet esprit que les dirigeants et les milieux commerciaux et financiers de Trieste accueillaient la famille impériale.

Dans le dossier de Kandler sont réunies des cartes de Trieste et de son territoire, des reproductions d'épigraphies, de monnaies, de médailles, de sceaux, d'armes de la ville; y sont ramassés des documents, des projets concernant le développement du port, des reproductions des vues de Trieste, des portraits d'empereurs, etc.

Le dossier, beaucoup plus et beaucoup mieux que l'album, étale l'attachement de Kandler à sa ville, et il nous fait voir comment s'est créé et s'est formé l'esprit de la *triestinité*.

On doit féliciter les dirigeants de la Caisse d'épargne de Trieste pour la publication de l'album et du dossier, remarquable entreprise d'édition scientifique, et l'on sait gré au Prof. Cervani qui, par sa préface à l'une des oeuvres et l'essai et les commentaires à l'autre, les a rendu accessibles aux profanes.

L'historien intéressé à l'histoire de Trieste, à ses relations avec les Habsbourgs et à la politique autrichienne à l'égard de l'Italie, trouvera dans ces deux oeuvres une source riche de documents et d'informations de toute sorte. Et ceux qui ont connu Trieste, qui y ont vécu et qui l'ont aimé, ne manqueront pas de remarquer que l'entreprise de la Caisse d'épargne et les soins du Prof. Cervani témoignent de la continuité, chez les Triestins, du culte de leur ville.

Prof. Dr. SUAT SİNANOĞLU

Ankara, A guide to the city and district, Ankara Turizmi ve Müzeleri Sevenler Derneği yayını 5. 124 sayfa, 108 siyah-beyaz ve renkli resim, plan ve haritalar. Ankara Dönmez Ofset Matbaasında basılmıştır.

Cumhuriyetimizin 50 inci yıl dönümü dolayısıyla basılmış olan bu rehber, Ankara şehrini ve ilini tanıtmak üzere hazırlanmıştır. Pek çok güzel harita ve plan ile anlaşılması kolay hale getirilmiş olan eser, alıştığımız tipten ayrı, anıtları sadece tarif eden değil fakat onların tarihi gelişim içindeki yerlerini açıklamaya çalışan, bu yönü ile de başka iller için hazırlanacak rehberlere örnek olacak niteliktedir. Bu nedenle üzerinde durulması ve tanıtılması yararlı olacaktır.

Ankara Turizmi ve Müzeleri Sevenler derneğince, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Dr. D. French ve arkadaşlarından oluşan bir uzmanlar topluluğu tarafından hazırlanan bu eserde her uzman kendi uzmanlık alanına göre ilin jeolojisi, bitkileri, hayvanları, fosil yatakları, kuşları, koru ve piknik alanları ve nihayet Ankara'nın arkeolojisi ve tarihini içeren bölümleri hazırlamıştır. Bu niteliği, metodu ve güzel baskısı ile şimdiye kadar Ankara için hazırlanan rehberlerin en güzelidir.

Ankara başkent olduktan sonra şehrin ilk ciddi rehberi Ernst Mamboury tarafından Fransızca olarak hazırlanmış ve 1933 de Cumhuriyetin onuncu yıldönümü dolayısı ile yayınlanmıştır¹. Bundan sonra 1944 de Harita Genel Müdürlüğünce hazırlanan şehrin güzel topografik bir haritasını ve kısa rehberini görüyoruz². Aynı yıl İngiliz Elçiliğince Ankara ve yakın çevresinde yürüyüş yapacaklar için bir rehber hazırlanmıştır³. İkinci Dünya Savaşı sırasında hazırlanmış olan bu rehber de İngilizlerin pek sevdikleri yürüyüşlerde Ankara ve çevresinde görülebilecek yerler hakkında bilgi veriliyor, yürüyüşe çıkacaklara bugün için bize garip görülebilecek olan tavsiyelerde bulunuluyordu. Daha sonra 1948 de N. Can Gülekli tarafından hazırlanan Ankara'nın tarih ve arkeolojisini içeren kitaptan söz edebiliriz⁴. Bu kitabın ön sözünde Gülekli "Ankara'nın geniş ve derin tarihini bir çok uzmanların bir araya gelerek yazabileceklerini" söyleyerek kendi kitabının o zaman için duyulan bir boşluğu, "daha iyisi yazılıncaya kadar" dolduracağını belirtiyordu. N. Can Gülekli'nin bu kitabı daha sonra Ankara rehberi şeklinde tekrar basıldı⁵. Ayrıca H. Z. Koşay, 1952 de toplanan Orientalistler Kongresi vesilesi ile hazırladığı bir çok illerimizin kısa İngilizce rehberleri arasında Ankara'nın da yararlı bir rehberini yayınlamıştır⁶. Bunların yanı sıra Yeni Türkiye'nin başkenti Ankara'yı

¹ E. Mamboury, *Ankara, guide touristique*, 1933. E. Mamboury hakkında Bk. S. Eyice, *Belleten* XVII, 67, 1953 s. 393-411.

² *Ankara Şehri Rehberi*, Harita Genel Müdürlüğü 1944 Ankara.

³ E. H. Peck, *Brief Guide to Walks Round and About Ankara*, 1944 Ankara.

⁴ N. Can Gülekli, *Ankara, Tarih-Arkeoloji*, Ankara 1948.

⁵ N. Can Gülekli, *Ankara Rehberi*, Ankara 1949.

⁶ H. Z. Koşay, "Summary Guides to the Sights and Monuments of Anatolia", *Ankara (Ankya)*, İstanbul 1951.

yabancılara tanıtan bol resimli broşürler de görülür⁷. Uzmanlara hitap eden, şehrin antik tarihini ele alan⁸ ve bu çağa ait yazılı vesikaları yayımlayan kitaplar da vardır⁹. Prof. S. Eyice'nin Hollanda'daki bir Ankara resmi dolayısıyla yayınladığı uzun makale ise Ankara şehri için her zaman baş vurulacak bir ana eser halindedir¹⁰. Fakat bu yayınlar şehri ve Ankara ilini yeterince anlatan tam bir "rehber" niteliğinde değildirler. Rahmetli N. Can Güleklî'nin 30 yıl önceki dileği ancak elimizdeki bu rehber ile bir ölçüde gerçekleşmiş ve Ankara Uzmanlar gurubu tarafından hazırlanmış bir rehber kavuşmuştur. Rehberde Ankara şehri ve ilindeki eserler sıra ile paleolitik çağdan başlayarak günümüze kadar anlatılmakta ve her çağa ait Ankara Müzelerindeki eserler hakkında da açıklama yapılmaktadır. Ankara ili anlatılırken bir yönden de okuyucuya Orta Anadolu tarih ve arkeolojisi hakkında bilgi verilmiş olmaktadır. Böylece rehber Ankara ve Orta Anadolu ile ilgili arkeoloji meraklıları ve öğrenciler için bir çeşit el kitabı niteliği de taşıyor.

Doğrudan doğruya Ankara şehri içinde Paleolitik çağ, Erken ve geç prehistorik çağ eserleri yoktur, bunlara ilin başka kesimlerinde rastlanır. Şehirde en eski kalıntılar "Erken Tarih çağına" ait Phryg tümülüsleri ile görülmeğe başlar. Bu tümülüslerden şehrin batısında Beştepeler ve Orman Çiftliği yönündekilerden söz ediliyorsa da (s. 39) İstasyon güneyindeki Anıt-Kabir inşaatı sırasında kaldırılanlardan bahsedilmemektedir¹¹. Ankara şehri içinde Phryg yerleşmesi ise mabet etrafında, Ulus ve Çankırıkapı yönünde yayılan iskân alanında görülmüştür, bu husus da açıklanmamıştır.

Bundan sonra Phryglerin yıkılışları, Perslerin Anadolu'yu istilası ve Galatların Anadolu'ya geçişleri ve Ankara çevresinde yerleşmeleri anlatılıyor, daha

⁷ Bunlar arasında, Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğünün hazırlattığı bol resimli broşürlerden Louis Dallot, *Ankara, Metropole de la Turquie Modern*, Ankara 1954 isimli olanını sayabiliriz.

⁸ Afif Erzen, *İlkçağda Ankara*, Ankara 1946.

⁹ E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967. T.T.K. yayını VII seri no. 46. Bu kitap 1945 de hazırlanmış, yayını yazarının ölümünden çok sonra 1967 de gerçekleşmiştir.

¹⁰ Semavi Eyice, Ankara'nın eski bir resmi, *Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları* cilt IV, Ankara 1972, s. 61-124. Bu makalede rehberde olması arzu edilen eski Ankara'ya ait pek çok kıymetli fotoğraf görülüyor. Bent Deresine ismini veren ve bugün hiç bir izi kalmayan bent'in görünüşü, 1930 lara doğru bir fırtına sonucu yıkılan Timurlenk Tepesindeki türbe bu arada sayılabilir. Ayrıca Ankara'yı şehircilik ve sosyolojik yönden konu edinen şu eserleri hatırlatmak yararlı olacaktır: Fehmi Yavuz, Devlet Merkezinin Ankara'ya Nakli ve Bundan Doğan Şehircilik Meseleleri, *Yüzüncü Yıl Armağanı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını No. 97, Ankara 1959 s. 245-264; Tuğrul Akçura, *Ankara, Türkiye Cumhuriyetinin Başkenti Hakkında Monografik bir Araştırma*, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi yayını no. 16, Ankara 1971; Ruşen Keleş, *Eski Ankara'da bir Şehir Tipolojisi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını no. 314, Ankara 1971.

¹¹ Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, Anıtkabir alanında yapılan tümülüs kazıları, *Bellekten* XI, 41, 1947, s. 27-56; N. Fıratlı, Ankara Frig Nekropolüne ait bir buluntu, *Bellekten* XXII, 90, 1959 s. 203-208.

sonra Anadolu'da Roma hâkimiyeti ve Ankara şehrinin en parlak dönemi (M.E. 25 - M.S. 324) açıklanıyor. Ankara'nın en önemli arkeolojik kalıntıları bu dönemden kalmıştır. Ankara'da bir Yunan şehri esaslarına göre gerekli binalar yapılmıştır. Şehirde gymnasium, palaestra, tiyatro, odeon gibi binalar mevcut idi. Böylece evvelce küçük bir alış veriş yeri niteliğindeki şehir büyük bir eyalet merkezi haline dönüştü (s. 66). Bu binalardan aynı zamanda üç Galat kabilesinin müşterek dinî merkezi (koinon) olan Augustus mabedi ile büyük roma hamamı (s. 70) zamanımıza kadar kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan kazılarla tamamen ortaya çıkarılan bu mabedin duvarlarında, imperator Augustus'un yaptığı işlerin listesi olan meşhur yazıt, "Monumentum Ankyranum" vardır (s. 68).

Ankara ilinde Ankara dışındaki Roma yerleşmeleri anlatıldıktan sonra Roma hâkimiyetini sağlayan en önemli unsurlardan biri olan Roma yolları hakkında geniş bilgi verilmektedir (s. 73), ayrıca roma yollarının en önemli vesikaları olan mil taşları hakkında açıklamalar yapılıyor (s. 76). Rehberde bazı halde ilin bu günkü yapay sınırlarına bağlı kalmamış, Ankara anlatılırken il sınırları dışındaki Pessinus ve Tavium gibi yerlerden de söz etmek zoru hasıl olmuştur. Helenistik çağda ana tanrıça Kybele'nin kült yeri olan Pessinus Galatların önemli bir merkezi idi (s. 76). Ankara ili sınırları dışına taşma durumu Ankara evlerinden bahseden bölümde de görülür (s. 118).

İldeki diğer Roma kasabaları anlatıldıktan sonra il sınırları içinde rastlanan Roma mezar taşları hakkında bilgi veriliyor ve Ankara yöresinde en çok rastlanan mezar taşı tipinin aslan heykeli şeklindeki mezar taşları ile mezar sunakları olduğu belirtiliyor (s. 82-85). Daha sonra Bizans çağında Ankara'nın durumu anlatılıyor (s. 86) ve kalenin inşası hakkında bilgi veriliyor (s. 88).

1071 de başlayan Türk devri çeşitli ayrıntıları ile günümüze kadar anlatılıyor. 16 ncı yüzyıldan itibaren Ankara'yı ziyaret eden seyyahlar hakkında bilgi veriliyor. Tiftik ticaretinin şehir hayatındaki önemi belirtiliyor (s. 109). Şehirde 19 ve 20. yüzyıldan kalan önemli binaların bir kısmı sayılıyor ve bu bölümde Türk evleri hakkında etraflı açıklamalar yapılıyor (S. 113) ve nihayet cumhuriyet dönemi eserlerinden ve modern Ankara'dan kısaca bahsedilerek rehber tamamlanıyor.

Ana hatlarını özetlemeğe çalıştığımız bu rehber ile Ankara ili Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın Raci Temizer'in girişimi sonucu şimdiye kadar alışılardan ayrı bir yöntem ile hazırlanmış bir rehber kavuşmuş olmaktadır. Ancak yazarların eserde her noktada beklenen seviyeyi muhafaza edemedikleri görülüyor. Ayrı uzmanlarca yazılan bölümler bazı halde uzman imzasını gerektirecek açıklık ve derinlikte değildir. Kitabın esas kısmını oluşturan tarih ve arkeoloji bölümünü yazan D. French, kitabı yazdığı sırada ilgilendiği konulara kitabın dengesini bozacak şekilde fazla yer ayırmıştır. Roma yolları bahsinde yol döşemesinin kalınlığı, yolun çeşitli bölümlerinin ayrı ayrı latince isimleri verilecek kadar açıklama yapılmıştır. Buna karşılık Anadolu sanatında özel bir yeri olan ve M.E. 700 yıllarına tarihlenen, Asur etkili ünlü "Ankara kabartmaları" adı ile anılan hayvan kabartmalı orthostadlar¹² hiç dikkate alınmamıştır. Bu kabartmalar, sayfaları kısıtlı dahi olsa bir Ankara rehberinde yer alması gereken eserlerdir.

¹² E. Akurgal, *Die Kunst Der Hethiter*, München, 1961, s. 100 lev. 137.

Biraz daha fazla gayret ile daha iyi ifadesi mümkün görülen ve şehrin en önemli dönemi olan Roma çağı Ankarası için eldeki bilgiler yeterince kullanılmamıştır. Örneğin şehrin bu çağdaki genel planı verilmeli idi. Kitapta mabet, hamam ve kalenin ayrı ayrı planları verilmiş ise de, bunlar toplu halde şehrin diğer roma kalıntıları ile birlikte gösterilmelidir. Bu planda Julian sütunu, küçük hamam, Çankırı caddesinde mevcudiyeti tesbit edilen diğer Roma binalarının kalıntıları¹³, Maltepe ile İstasyon arasında uzanan Ankara'nın Roma çağındaki nekropolü¹⁴, hattâ şehrin su tesisatı gösterilebilirdi. Bildiğimize göre Ulus meydanıfaki işhanı temellerinde, halen Arkeoloji Müzesinde muhafaza edilmekte olan bir takım Roma heykelleri bulunmuş ve bunlarla ilgili mimari kalıntılar da tesbit edilmiştir. Üzerinde durulsa idi bunlar hakkında da bilgi elde etmek ve rehberde okuyucuya sunmak olanağı bulunabilirdi. Heykellerde süslü bir yapının şehrin agora, kütüphane v.b. gibi önemli bir yapısı olması gerekir. Bilindiği üzere "Julian sütunu" denilen sütun 1930'larda İşbankası ile Maliye bakanlığı arasındaki esas yerinden şimdiki yerine nakledilmiştir. Böyle bir sütunun bir antik şehirdeki yerinin özel önemi vardır¹⁵.

Erken Bizans çağı nekropolünün de Roma çağı nekropolünün bulunduğu alanda yani İstasyon çevresinde olduğu anlaşılıyor. İstasyondan Çankırıkapı Roma hamamı alanına nakledilen fresklerle süslü erken hristiyan çağı hipojesi¹⁶ bunun kanıtıdır. Ankara'nın önemli anıtlarından biri olan bu hipojeden de söz edilmesi gerekirdi. Bizans mimarisi yönünden önem taşıyan ve yalnız adı sayılmakla yetinilen Aziz Klemens kilisesinin de planı verilmeli idi¹⁷. Bir şehrin haya-

¹³ Mahmut Akok, Ankara Şehri içinde rastlanan ilkçağ yerleşmesinden bazı izler ve üç araştırma yeri *Bulleten XIX*, 75, 1955 s. 309-329.

¹⁴ Bugünkü Maltepe semti ismini diğer bir çok şehirlerde olduğu gibi içinde "mal" bulunan antik mezarlık alanı oluşundan almaktadır. Bu bölgede bulunan çeşitli mezar stelleri Müzede toplanmıştır. İstasyondaki bazı yapıların temellerinde ve son olarak da istasyon doğusundaki tren yolu altından geçen yolun genişletilmesi sırasında (1976/1977) bir çok antik mezara rastlanmıştır. Ayrıca Bk. *Melanges de l'Université Saint-joseph XIII*, 1928, lev. 117.

¹⁵ Ankara'daki pek çok temel kazısı, bu arada Adliye karşısında Işıklar cad-desi köşesindeki erken Bizans hamamı buluntusu, Ulus İşhanı temellerindeki buluntular ve Julian sütununun nakli ve etrafındaki buluntular Mahmut Akok tarafından takibedilmiştir. Kendileri bana sütun temelleri yakınında küçük bir mabet kalıntısı bulunduğunu ve bu mabede ait bir ante başlığının Augustus Mabedi kazı alanına nakledildiğini ifade ettiler. Bu başlık rehberdeki mabet fotoğrafında görülmektedir (Res. 66). Sayın Mahmut Akok'a teşekkür eder, ellerindeki Ankara ile ilgili bu kıymetli malzemeyi yakın zamanda yayınlamasını dilerim.

¹⁶ İstasyon'un batı ucunda bir kaç tane erken Bizans hipojesi bulunmuş bunlardan biri nakledilmiştir, bk. Mahmut Akok - Necdet Pençe, Ankara İstasyonunda bulunan Bizans devri mezarının nakli, *Bulleten V*, 20, 1941 s. 617 vd.

¹⁷ G. de Jerphanion, *L'Eglise de Saint-Clément a Angora*, aynı yazarın *Melanges d'Archeologie Anatolienne*, Beyrouth 1928 s. 113-143, lev. 63-80.

ında çok büyük önem taşıyan su tesisatı anlatılmalı idi¹⁸. Roma çağında şehrin yüksek tazyikli su tesisatı vardı, bu tesisata ait taş borular Bizans çağında özellikle iç kalenin doğu kesimlerinde kullanılmış olarak “meraklılar” ca seyredilmektedir. Bu tesisat anlatılsa idi kalede kullanılan bu delikli taşların sırları da anlaşılmış olurdu. Şehre su Elma Dağı pınarlarından geliyor, yüksek tazyik sistemine göre taş borularlar Atpazarına kadar çıkıyor, oradan şehre dağılıyordu. Tesisatın kalıntıları Belediye sarayı temellerinde, Posta caddesindeki çeşitli kazı işleri sırasında görüldü.

Kitabın hitap ettiği “meraklı” kütlesini, yalnız şehirdeki mevcut anıtlar değil, evvelce mevcut olduğu bilinen ve bugün ortadan kalkmış olan anıtlar da ilgilen-dirir. Bu nedenle bugün izleri ortadan kalkmış olan dış kale planda gösterilmeli, Çankırıkapı, İstanbul kapısı, İzmir kapısı, Namazgâh kapısı, Erzurum kapısı, Kayseri kapısı v.b. gibi yerler işaretlenmeli idi. Bu suretle eski Ankara şehrinin mahalle isimleri de okuyucu için mana kazanmış olurdu. Bu cümleden olarak Bent deresine isim veren bent ile son kalıntıları 1945 de kaldırılan ve haziresinde bir çok Avrupalı tüccarın mezarı bulunan Etlik'teki Vank manastırından bahsedilmesi yerinde olurdu. Bu manastırın haziresindeki Avrupalı tüccarların mezar taşları ayrıca şehrin ticarî ilişkileri yönünden çok ilgi çekicidir¹⁹.

Ankara'nın ilk imar planını yapan Jansen'in şehrin 300.000 kişilik bir nüfus kitlesine malik olacağını düşündüğü belirtiliyor ve bu planda kale çevresindeki tarihî Ankara'nın bütünlüğünün bozulmaması öngörüldüğü, yeni Ankara'nın bunun dışında gelişmesi planlandığı açıklanıyor (s. 118). Fakat rehberin de haklı olarak yakındığı gibi bu güzel prensibe maalesef bağlı kalınmamış, hattâ kat sınırlanması da bir yana bırakılmış, özellikle Hacettepe Üniversitesinin muazzam yapıları eski şehrin büyük bir kısmını yok etmiştir. Bu alanda muhafaza edilen Karacabey, Taceddin ve diğer cami ve mescitler Üniversitenin kampusu içinde mahallesiz ve cemaatsiz tek başlarına kalmışlardır. Bu noktada Ankara'nın tarihî hüviyetine önem verilen rehberde, bir iki kuşak öncesine kadar devam eden şehrin yarı kırsal hayatına da yer verilmeli idi. Ankara Cumhuriyetimizin merkezi olduğu ilk yıllarda etrafı bağlarla çevrili bir şehir idi. Halk kışın şehirde oturur, yazın ise çevredeki bağlara göçerdi. Yenişehir, Çankaya, Kavaklıdere, Dikmen, Esat, Ayrancı, İncesu, Cebeci, Seyran, Demirlibağçe, Etlik, Keçiören, Hacıkadın, Karacakaya v.b. bugün olagan üstü bir hızla büyüyen kentin mahalleleri haline gelen bu yerler o dönemde bağ idiler. Bu bağlardaki evlerin bir kısmı Türk evi tipini gösteriyordu. Bu evlerden bir kaç günümüze kadar varlıklarını koruyabilmişlerdir. Cebeci'deki “Tuz nazırının köşkü” adı ile anılan bağ evi apartmanlar arasına sıkışıp günümüze kadar gelebilmiştir. Türk evi anlatılırken yakın geçmişteki şehrin bu sosyal ve ekonomik düzeni, bu yarı kırsal yaşamının belirlenmemesi şehrin tarihi yönünden bir eksiklikler. Bu bağ evlerinin en güzel örneklerinden biri bilindiği gibi Çankaya'da Atatürk'ün ilk oturduğu bağ evidir. Kitapta yer alan ve Atatürk Müzesi haline getirilen Alagöz köyündeki ev (s. 117) bu bağ evlerine diğer bir örnek teşkil eder.

¹⁸ N. Fıratlı, Ankara'nın İlk Çağdaki Su tesisatı, *Bellelen* XV, 59, 1951, s. 349-359.

¹⁹ R. D. Barnett, The European Merchants in Angora, *Anatolian Studies* XXIV 1974 s. 135 vd.

Rehberi hazırlayanların bu işe bazı noktalarda yeteri kadar önem vermediklerini belirtmek zorundayız. Yazarlar doğal olarak işi yabancı esprisi ile ele almışlardır. Örneğin, Türkiye’de “Kuduz hastalığı” olduğundan çoban köpeklerine karşı dikkatli davranılması öğütlenmektedir (S. 14). Ayrıca fosil yatakları anlatılırken Ankara-Konya yolundan gidilen bir Ankara köyüne “bir kürt köyü olan Dereköy” denmektedir. Atatürk’ün Ankara’sını anlatan bir kitapta onun fikirlerine aykırı böyle bir deyim yer almamalı idi. Bugünkü Türkiye’de bütünü ile Atatürk tarafından yoğurulan yeni bir Türk toplumu yaşamaktadır. Diğer bir önemli eksiklik de modern Ankara anlatılırken Ankara’da, Anıt-Kabir yapıncaya kadar en önemli ulusal anıt olan Ulus Meydanındaki Zafer anıtından bahsedilmemesidir. Meydandaki yeri sonradan değiştirilen bu anıt Türk istiklalinin sembolü olmuş bir milli anıt olarak tarihimize geçmiştir. Yine cumhuriyetin eseri olan Etnografya Müzesi önündeki atlı Atatürk heykeli, Ordu Evi önündeki Atatürk’ün askeri giysili anıtı ve Kızılay’daki Güven Anıtı gibi eserlerin bir Ankara rehberinde hiç olmazsa isimlerinin sayılması gerekirdi. Bu rehber aynı yöntem ile Türkler tarafından yazılsa idi, Ankara ile hiç bir ilgisi olmayan ve sadece yabancılara “doğu”yu ansitan 118 inci sayfadaki ibrik fotoğrafı yerine, yukarıda saydığımız anıtlardan birinin fotoğrafı yer alırdı. Rehberde zaman zaman açıklaması yapılmadan “vilayet”, “kaza” gibi Türkçe deyimler kullanılmıştır. Hiç Türkçe bilmeyen bir yabancı bu sözcüklerin anlamını nasıl çözecektir? 16-18 yüzyıl Türk eserlerini anlatan bölümün sonunda (s. 111) “Bu yapılar Prof. Öney tarafından teferruatıyla anlatılırlar” denilmektedir. Ne bu bahiste, ne de kitabın başka bir yerinde Prof. Öney’in bu konudaki yayını belirtilmemiştir²⁰. Burada da görüldüğü üzere rehberin girişinde belirtilen “meraklılar” için rehberde Ankara hakkındaki başlıca yayınların bir listesit eklenmeli idi. Ayrıca uzmanlara değil fakat “meraklılar” a hitabeden bu rehberde, okuyucularına kolaylık sağlanması için bazı arkeolojik terimleri açıklayan bir “lûgatçe” eklenmesi yerinde olurdu. Benzeri kitaplarda bu gibi gereksinmeler genellikle karşılanmaktadır²¹.

Ankara, bu kitap ile diğer illerimize de örnek olacak bir rehberde kavuşmuş olmaktadır. Sayılan noksanlar gelecek baskılarda tamamlanabilir. Bu girişimi gerçekleştiren sayın Raci Temizer’i kutlar bazı eksiklere rağmen olumlu bir eser meydana getirmiş olan Dr. D. French ve arkadaşlarının çabalarının teşekkürle karşılanması gerektiğini belirtmek isteriz²².

Dr. NEZİH FIRATLI

²⁰ G. Öney, *Ankara’da Türk devri dinî ve sosyal yapıları*, Ankara 1971.

²¹ Örneğin S. Eyice, *İstanbul, petit guide a travers les monuments byzantins et Turcs*, İstanbul 1955, ve Ekrem Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul 1973 kitaplarının sonuna çeşitli açıklamalar koymuşlardır.

²² Bu eleştiri rehberin ilk basılan İngilizce aslı üzerinden hazırlanmıştır. Yazımız tamamlandığı sırada (Nisan 1977) rehberin Almanca, Fransızca ve Türkçe çevirilerinin de yapılarak yayımlandığını gördük. Sayfa sayısı ve fotoğrafları aynı olan bu çevirilerde önemli bir değişiklik veya ilave göze çarpmıyor, s. 87 de ters basılmış olan Bizans levhası, bu yeni üç baskıda da yine ters olarak yayınlanmıştır.

ÇELİK GÜLERSOY, *İstanbul, Aspects, a travers les époques II, Tophane, Fındıklı, Kabataş, Milano 1975*. XIV-128 sayfa, 63 siyah-beyaz, 10 renkli resim, 8°.

Ç. Gülersoy, "Köprü ve Galata" ile başlamış olduğu İstanbul görünümelerini yayınlama işine devam etmektedir. Bu serinin birinci cildinde ele alınan Köprü ve Galata'dan¹ sonra bu ikinci ciltte Tophane, Fındıklı ve Kabataş'ın bilinen ilk gravürlerinden 1973 yılı sonuna kadar görünümleri verilmektedir. Resimlerden bir çoğu büyük çift sayfa halinde olup baskıları itinalıdır. Bu suretle Köprüden Dolmabahçeye kadar kısmın çeşitli çağlardaki görünümünün albümü oluşmaktadır. Bu üç semtin tarihçesini veren metin Fransızca ise de fotoğrafların altındaki açıklamalar yer yer Fransızcanın yanında İngilizce ve İtalyanca olarak da verilmiştir. Önce Tophanenin tarihi özetleniyor. Sonra Tophane iskelesindeki geçen yüzyılın yaşamı H. von Moltke, T. Gauthier, Miss Pardoe'den pasajlar alınarak anlatılmaktadır. Bundan sonra sıra ile Tophane İskelesi, Tophane'nin Beyoğlu yönünden görünüşü, Tophane ve Kemeraltı, Kılıçalipaşa camii ve Mahmut I çeşmesinin resimleri veriliyor. Bu görünümelerde çeşmenin 19. yüzyıl başlarındaki kubbeli hali, sonra kubbenin kaldırılması ve nihayet 20 yıl kadar önce çeşmeye tekrar kubbe yapılması izlenebiliyor. Bunları Salıpazarına doğru Nusretiye Camii ve Salıpazarı görünümüleri izliyor. Aynı şekilde Fındıklı ve Kabataş'ın tarihçeleri verildikten sonra bu semtlerin görünümüleri sergileniyor. Metinde Fındıklı'da yol açılması sırasında kaldırılan Mimar Sinan tarafından yapılmış olan hamam ile çeşmeler hatırlatılmaktadır. Dünyada ilk defa Kabataşta 1852 yılında Hüseyin Haki Efendi tarafından araba vapuru seferi düzenlendiği belirtilerek, Kabataş'taki diğer olay sayılıyor. Bu olay, 1946 da Türkiye'ye Amerika'nın meşhur Missouri zırhlısı geldiğinde Kabataşın set set istinat duvarlarının güzel görünmesi için sarıya boyanmasıdır. Kabataşın bu merdivenli yolları ve istinat duvarlarının büyük bir kısmı yirmi yıl içinde kaldırılmıştır. Bu yönden Kabataş meydanının son 20 yıl içindeki değişimi çok büyük ölçüde olmuştur. Albümde bu değişiklikleri izlemek olanağı vardır. Prof. Semavi Eyice'nin bütün şehirlerimiz için önerdiği fotoğraf arşivi düzenlenmesi işini (Bk. S. Eyice, *Atatürk Konferansları IV*, 1972 s. 68) Gülersoy kişisel çabası ile İstanbul'un bir bölümü için bir ölçüde gerçekleştirilmiş olmaktadır. Bu olumlu yönü özellikle ve takdirle belirtmek isterim.

Dr. NEZİH FIRATLI

¹ Ç. Gülersoy, *Köprü ve Galata*, İstanbul 1971, Bu kitap için Bk. *Belleter* 38, 1974, s. 299 vd.

ANDREAS TIETZE - GEORG HAZAI: *Turkologischer Anzeiger (TA)* = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM) LXVII (1975); LXVIII (1976) ¹.

Türkoloji alanında yapılan çalışmalar gün geçtikçe arttığından bunların izlenmesi de zorlaşmaktadır. Türkiye’de son yıllarda çeşitli dallarda, özellikle Tarih, Folklor, Dil ve Edebiyat alanlarında birçok bibliyografyalar yayımlandı. Bunlar, bazı ayrıcalıklarla, genellikle Türkiye’de çıkan yayınları kapsamaktadırlar. Türkoloji alanında dış ülkelerde çıkan yayınları kapsayacak bir bibliyografyanın eksikliği çok duyulmaktadır. Bu konularda dış ülkelerde yapılan çalışmalar gün geçtikçe artmakta, Üniversitelerde yeni kürsüler açılmakta, dolayısıyla yetişen elemanlar ve yapılan bilimsel çalışmalar çoğalmaktadır ². Dış ülkelerinin bu dağınık yayınları hakkında bilgi almak çok güçleşti. Örneğin, Japonya’da bugünkü Türk Dili hakkında veya Arnavutluk’ta Osmanlı Defter-i mufassalî üzerine bir inceleme yayınlanırsa bu konu ile meşgul olan araştırmacının bundan haberdar olması gerekiyor.

Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Etnografya, Sanat Tarihi v.s. ye dair yeni çıkan yayınlar hakkında muntazam bilgi verebilmek ve araştırmacıları haberdar edebilmek için “Turkologischer Anzeiger” kuruldu ³. 1973 yılı yayınları ile başlayan ve (TA) rumuzu ile tanınan bu süreli bibliyografya uluslararası Türkologların işbirliğinin ürünüdür.

TA Viyana Üniversitesi Doğu Bilim Enstitüsünde Prof. Dr. Andreas Tietze’nin idaresi ve Prof. Dr. Georg Hazai (Berlin) nin yardımı ile hazırlanmaktadır. Çeşitli ülkelerde bulunan muhabir Türkologlar kendi ülkelerinin yeni yayınlarını muntazam takip edip bildirmekte ve birçok meslekdaşlar da makalelerinin ayrı-basımlarını ve monografilerini göndermektedirler. Bu malzemeler sistemli bir şekilde tasnif edilip yayımlanıyor. Araştırmacı çabuk, kolay ve emin bir şekilde Türkolojinin her konusunda yayınlanmış eser ve makaleleri bir arada bulabiliyor. Şimdiye kadar yayınlanmış olan iki bölüm Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes adlı dergide yer aldı (TA 1 = WZKM 67, 1975; TA 2 = WZKM 68, 1976), TA 3 mustakil olarak 1977 sonbaharında yayınlanacak.

¹ Bugüne kadar yayınlanmış tanıtma yazılarından bazıları:

Jean-Louis Bacque-Grammont: *Turcica VIII*, 1 (1976) S. 311-312.

Nejat Göyünç, *Türk Kültürü Araştırmaları XV*, 1-2 (1976) S. 343-346.

Bertold Spuler, *Der Islam LIII*, 2 (1976) S. 326-327.

Alexandre Popovic, *Journal Asiatique CCLXIV*, 3-4 (1976) S. 473-474.

Peter Zieme, *Orientalistische Literaturzeitung LXXI*, 5 (1976), S. 489-490.

Heidrun Wurm, *Bibliotheca Orientalis XXXIII*, 5-6 (1976) S. 380.

² İ. Soysal - M. Eren, *Türk İncelemeleri yapan kuruluşlar (Kılavuz)*. Ankara 1977.

³ Permanent International Altaistic Conference Newsletter No. 11, Febr. 1977, S. 7-8.

TA'nın kapsadığı konular kronolojik olarak Anadolu'nun Osmanlı öncesi zamanından başlamakta, coğrafi bakımından Selçuk ve Osmanlıların temas ettiği bütün bölgeleri, yani Kafkasya'dan Magreb'e ve Etiyopya'dan Slovakya'ya kadar uzanan yerleri içine almaktadır. Bu eserin ilerde Türkoloji konularını evrensel bir düzeyde ele alacağı umulabilir. Müstakil eserler, kolektif eserlerin ve dergilerin içindeki makaleler bibliyografyada yer almakta, ve bunlarla ilgili tanıtma yazıları da belirtilmektedir. Latin harfli olmayan kitap ve makale adlarının transkripsyonu yazılmaktadır. İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca'nın dışında bir dille yazılmış eser veya özet adların sonunda Almanca tercümesi ve bazen da kısa açıklaması eklenmiştir.

TA'nın her cildin başında o cildin konularının tasnifini belirten "İçindekiler" cetveli vardır. TA 2 nin ana konuları şunlar: A-Genel; B-Dil; C-Edebiyat; D-Tarih; DE-Osmanlı Devleti alanı; DF-Din grupları; DG-Etnik gruplar; DH-İktisat ve Sosyal tarih; DI-Kurumlar tarihi; DJ-Kültür tarihi; DK-Kaynak bilgisi ve yardımcı bilimler; X-çeşitli. Bu ana bölümlerin herbiri genelden özele, bazan da kronolojik veya konusuna göre alfabetik olarak daha küçük bölümlere ayrılmakta, bibliyografik künyenin altına aynı konu ile ilgili eserlere kalın bir nokta ile belirtilen bak referansları, sonunda yazar adları indeksi ve başında dergilerin kısaltmalarının da belirtildiği liste eserin kullanımını kolaylaştırmaktadır.

Türk Dili, Edebiyatı ve Tarihi üzerinde araştırma yapmak isteyenler için büyük bir kolaylık sağlayan ve büyük bir dikkat ve emek ürünü olan bu çalışmanın başındaki teşekkür listesinde hiç bir Türk adının ve kurumunun yer almamış olması gerçekten düşündürücüdür. Türkolojiyle ilgili çalışmalarda bu ve benzeri bilimsel kuruluşlarla yakın ilişkiler içinde olmak gerekir. Hiç değilse bundan böyle bu ve benzeri olumlu ve Türklüğü ve Türklük bilgisini dünyaya tanıtan bilimsel kuruluşlarla yakın ilişkiler içinde olmaya önem vermeliyiz. Viyana İlmî Araştırmayı Teşvik Fonunun ve dış ülkelerde bulunan birçok Türkologun ve kuruluşların maddî ve manevî yardımı ile gerçekleşen bu çalışmayı büyük bir beğeni ile karşılıyoruz. Yakında Türk resmi makamları ve bilim kurumlarının da bu güzel teşebbüsü destekleyeceklerini ve maddî ve manevî yardımlarının en büyük payını üzerine alacaklarını umuyor emeği geçenleri özellikle en büyük ağırlığı taşıyan ve Türkoloji alanında bu son derece önemli hizmeti severek üslenen değerli bilim adamları Prof. Dr. Andreas Tietze (Viyana) ve Prof. Dr. Georg Hazai (Berlin)'i bu vesileyle kutlar bu önemli çalışmalarını burada saygıyla anmayı bir görev sayarız.

MİHİN (EREN) LUGAL

TÜRK TARİH KURUMU GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu'nun 1977 yılı olağan Genel Kurulu toplantısı 29 Nisan 1977 Cuma günü saat 10,15 de Kurum merkezinde yapıldı.

Kurum üyeleri saat 9,30 da Atatürk'ün Anıt Kabrini ziyaret ederek saygı duruşunda bulundular ve bir çelenk koydular.

Kurum merkezine dönen üyeler saat 10,15 de Genel Kurul toplantısına katıldılar. Yoklama sonunda 29 üyenin hazır bulunduğu anlaşıldığından Başkan Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın kısa açış konuşmasından sonra bu yıl sonsuzluğa göçen aslı üyelerden Prof. Abdülkadir İnan ve Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun anıları için saygı duruşunda bulunuldu.

Rahatsızlığından dolayı toplantıya katılamayan Prof. Dr. Cemal Tugin'e Genel Kurulun sağlık dileklerini bildiren bir telgraf çekilmesine karar verildi.

Gündemin dördüncü maddesine geçildi. Evvelki yıl Kurum aslı üyeliğine seçilen ve geçirdiği bir ameliyat dolayısıyla geçen yılki Genel Kurula katılamayan Ord. Prof. Dr. Besim Darkot'u Başkan Genel Kurul'a tanıttı. Prof. Darkot'un üyelik beratı Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından verildi. Prof. Darkot geleceğe uyararak "Son yüz yıl içinde Türkiye'de nüfus hareketleri" konulu bildirisini okudu.

Geçen Genel Kurul'da muhabir üyeliğe seçilen Buenos Aires Büyükelçisi Sayın İsmail Soysal'ın mazeret yazısı okundu; Beratının kendisine gönderilmesine karar verildi.

Yine geçen yıl muhabir üyeliğe seçilen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Doçentlerinden Dr. Erdoğan Merçil'den gelen ve Alman Hükümetinin davetlisi olarak üç ay için Hamburg'da bulunacağından Genel Kurul'a katılıp beratını alma olanağından yoksun kalacağına dair bulunan yazı okundu; Beratının gelecek yılki toplantıda verilmesine karar verildi.

Yine geçen yıl muhabir üyeliğe seçilen Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürlerinden Bilâl Şimşir'in üyelik beratı Ord. Prof. Hikmet Bayur tarafından kendisine sunuldu. Bilâl Şimşir kısa bir konuşma ile teşekkürlerini bildirdi.

Daha sonra doksan yaşına gelmiş olan Kurumun kurucu üyelerinden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya başkan bu günün bir anısı ve Kurumun şükran borcu olmak üzere bir gümüş tabak sundu. Tabağın içinde şunlar yazılı idi:

"Çalışkanlığı ve devrimciliği ile genç kuşağa örnek olan büyük tarihçemiz ve Türk Tarih Kurumunun kurucu üyesi Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya doksanıncı doğum yılı için Türk Tarih Kurumu bu armağanı saygı ve sevgi ile sunar". Çok duygulanan Prof. Uzunçarşılı göz yaşlarını tutamadı ve içli bir sesle Kurum'a teşekkür etti.

Gündemin 5 inci maddesine geçilerek Genel Kurul Başkanlığına Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, ikinci başkanlığa Ord. Prof. Reşat Kaynar, yazmanlıklara da Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Tahsin Yazıcı oybirliği ile seçildiler.

Birinci başkanlığa seçilen Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu ve yazmanlar yerlerini aldılar.

Gündemin 6 ncı maddesi uyarınca Genel Müdür Uluğ İğdemir Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının raporlarını okudu; Başkan söz isteyenlere sırasıyla söz verdi. Prof. Dr. Şerafettin Turan çalışmalarından dolayı Yönetim Kuruluna teşekkür ettikten sonra Kurum yayınlarının baskı işlerinin geciktiğini, VIII. Türk Tarih Kongresine sunulan bildirilerin bir elemeye tâbi tutulmamış olduğunu, bundan sonraki kongrelere sunulacak bildirilerin kaliteli olması için böyle bir elemenin zorunlu olduğunu, Atatürk ve Devrimleri hakkında son zamanlarda T R T ve Kültür Bakanlığı yayınlariyle okul kitaplarındaki olumsuz tutuma karşı Kurumun aktif bir rol alması gerektiğini söyledi ve T R T'nin İğdemir'in konuşması hakkında Kuruma yazdığı yazıya cevap verilmemesini eleştirdi.

Genel Müdür Uluğ İğdemir söz alarak Kurum yayınlarının gecikmesine en büyük nedenin yazarların baskı provalarını aylarca yanlarında tutmaları, provalara geniş ölçüde ilâveler yapmaları olduğunu, Ayasofya'nın ibadete açılacağı hakkında Kültür Bakanı'nın yaptığı demeç üzerine Koruyucu Başkanımız Sayın Cumhurbaşkanına bir yazı yazıldığını, Atatürk hakkında T R T'de yapılan yayımları T R T Danışma Kurulunda ağır bir dille eleştirdiğini söyledi.

Kurum ve Kongre Genelsekreteri Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, kongreye katılmak isteyen bazı kişilerin geri çevrildiğini, bundan sonraki kongrelere katılacaklar hakkında arkadaşlarımızın Yürütme Komitesini uyarırlarsa daha iyi olacağını, birkaç bildirinin kalitesi düşük olmasına karşın kongrenin başarılı geçtiğini, yabancı delegelerin bunu sözle ve yazı ile belirttiklerini, ayrıca genç bilim adamlarımızın çok güzel bildirilerle kongreye katıldıklarını söyledi.

Ord. Prof. Hikmet Bayur: T R T deki yanlış yayımlara Kurumun basın yoluyla bilimsel karşılık vermesini önerdi.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal: "Bir Atatürk kanunu vardır. Savcıların Atatürk aleyhindeki her çeşit yayın hakkında bu kanuna dayanarak kovuşturma açması gerekir. Kurumumuz ilk defa böyle bir durumla karşı karşıya bulunuyor. Partiler, Atatürk devrimleri ve ilkeleri karşısında bir kaos içindedirler. T R T deki bir davete katılarak fikirlerimi açıkladım. Tasvip etmedikleri için yayınlamadılar. Kurumun birinci görevi araştırma yapmaktır. Tek bir üyenin yazısı ile bu sorunların çözülmesi olanaksızdır. Okul kitapları için gerekli girişimlerde bulunulmuştur" dedi.

Ord. Prof. Hikmet Bayur: "Maksadımı belki anlatamadım. Yazı gönderilirse bunları basacak gazete bulunur. Böyle bir yazı savcıları da ikaz eder." dedi.

Prof. Dr. Neşet Çağatay "Millî Eğitim ve Kültür Bakanlıkları yayınlarının hepsine cevap verilmesi mümkün değildir. Bunlara en iyi bir cevabın Türk Tarihine Ana Hatları kitabının bir an önce çıkarılması olacaktır." dedi.

Uluğ İğdemir her yazının gazetelerde olduğu gibi basılmadığını, Atatürk'ün ölüm yıldönümü dolayısıyla bir gazetede çıkan yazıya ağır bir cevap verdiğini, yazısının gazete tarafından değiştirilerek on gün sonra yayımlandığını, Ana Hatları

kitabının Atatürk'ün 100. doğum yılına kadar basılmasının Genel Kurulumuzca kabul edildiğini söyledi.

Ord. Prof. Reşat Kaynar: "Kurumu gündelik politikaya sokmamak gerekir. Kurum davranışlarında bilimsel kalmalıdır. TR T'ye cevap verilmemesi bir ihmalkârlıktır. Mahkemelerde Kurumumuzun büyük bir prestiji vardır. Adliyede Kurumumuz bir bilim kurumu olarak itibar görmektedir. Lâtife Uşaklıgil'in tereke davasında bu meydana çıkmıştır. Ancak Kurum birliktelik yapmamalı, birliktesi teklif etmelidir. Basımevinin birkaç ay işsiz kalması tehlikeli olabilir. Onun için bir an önce Anonim Şirket haline getirilmelidir." dedi.

Uluğ İğdemir Basımevi için telâşa düşülmesini, bu yıl kâr etmese bile, zarar da etmeyeceğini, Basımevi'nin boş kalmasının Milli Eğitim Bakanlığının taahhüdünü zamanında yerine getirmemiş olmasından ileri geldiğini, telefon rehberlerinin yılda yirmi milyonluk bir gelir sağladığını söyledi.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal Basımevi'nin her zaman kâr etmesinin söz konusu olamayacağını, Basımevinin telefon rehberleri basımında dünyada 12 nci olduğunu, Anonim Şirket haline gelmesi için gerekli girişimlerde bulduklarını söyledi.

Ord. Prof. Aydın Sayılı: "Basımevi Anonim Şirket olsa da Kurumun bu şirkette söz sahibi olması gerekir. Kurşun azlığı yüzünden bazı kitapların baskısı geciktirmektedir. Provalar için yazarlara belirli süre tanınmalı. Daha fazla kurşun alınmalıdır." dedi.

Prof. Afet İnan bazı avans hesaplarının bir an önce kapatılmasını önerdi.

Daha sonra raporlar oya kondu. Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurulu raporları oybirliği ile kabul edilerek Kurullar aklandı.

Gündemin 7 nci maddesine geçilerek 1977 yılı bütçe tasarısını incelemek üzere Bayan Fakihe Öymen, Ord. Prof. Reşat Kaynar ve Prof. Dr. Ali Sevim bütçe Yarkuruluna seçildiler.

Vakit geçmiş olduğundan saat 15,30 da toplanılmak üzere saat 13,25 de otopura son verildi.

İkinci oturum saat 15,30 da Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun başkanlığında açıldı.

Kurumun 1977 yılı bütçesi Bütçe Yarkurulundan gelmiş olduğundan, bütçenin görüşülmesi öne alındı. Genel Müdür 1977 bütçe tasarısı ile bütçe yönetmeliğini okudu. Söz alan olmadığından oya konarak oybirliği ile kabul edildi.

Gündemin 8-13 üncü maddeleriyle yapılması gereken seçimlere geçildi.

Oy ayırma Yarkuruluna Prof. Tayyib Gökbilgin, Prof. Dr. Jale İnan, ve Prof. Dr. Fikret Işıltan seçildiler.

Gizli oyla yapılan seçim sonunda Yönetim Kuruluna, aldıkları oy sırasıyla Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Adnan Erzi, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. Bahadır Alkım, yedek üyeliklere de aldıkları oy sırasına göre Prof. Dr. Mebrure Tosun, Prof. Dr. Semavi Eyice ve Ord. Prof. Reşat Kaynar seçildiler.

Öteki seçimlerin açık oyla yapılması karara bağlandı ve sırasıyla:

a) Denetleme Kuruluna Bayan Fakihe Öymen, Ord. Prof. Reşat Kaynar, Prof. Dr. Şerafettin Turan, yedek üyeliklere Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ve Prof. Dr. Neşet Çağatay;

b) Onur Kuruluna Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan, Ord. Prof. Hikmet Bayur, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, yedek üyeliklere Dr. Hâmit Koşay ve Prof. Dr. Jale İnan;

c) Basımevi Yönetim Kuruluna: Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan, Prof. Dr. Adnan Erzi, Dr. Hâmit Koşay, Prof. Dr. Coşkun Üçok, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, yedek üyeliklere Ord. Prof. Ekrem Akurgal, Prof. Dr. Ali Sevim ve Prof. Dr. Neşet Çağatay;

ç) Kitaplık Komisyonuna Dr. Hâmit Koşay, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Adnan Erzi, yedek üyeliklere Prof. Dr. Neşet Çağatay, Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. Halil İnalçık seçildiler.

Gündemin 13 üncü maddesi uyarınca Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi için 7 kişilik bir Yönetim Kurulu seçilmesi gerekiyordu. Genel Kurulun 6 Aralık 1975 tarihli olağanüstü Genel Kurulunda kabul edilen Merkez Yönetmeliğinin üçüncü maddesinde: "Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu, Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunca seçilen yedi üyeden oluşur. Bu Kurul kendi içinden bir üyeyi Başkan seçer." denilmekte idi. Maddede "Her yıl seçilir" hükmünün bulunmaması seçimin yapıp yapılamayacağı konusunda tartışma açılmasına neden oldu.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal bütün üyelerin bu merkezin doğal üyesi olduğunu ve herkesin toplantılara katılabileceğini söyledi.

Ord. Prof. Dr. Sedat Alp bu maddenin gündemden çıkarılmasını önerdi.

Prof. Dr. Şerafettin Turan gündemde böyle bir madde bulunduğuna göre seçimin yapılması gerektiğini söyledi.

Genel Müdür Uluğ İğdemir bu maddenin geçen yılki gündemde de olduğunu söyledi.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal Araştırma Merkezinin bir özellik taşıdığını söyleyerek Kollar dışında devrim üzerine araştırma yapacak bir Enstitü için oylama yapılması biraz ters düşüyor. Merkezin devamlılığı için zorunlu olarak 7 kişi seçilmiştir dedi.

Uluğ İğdemir herkesi toplamaya olanak olmadığından ancak yedi kişiye çağrı yapıldığını söyledi.

Prof. Dr. Afet İnan Yönetmelikte her yıl seçim yapılır diye bir kayıt yoktur dedi.

Uluğ İğdemir Yönetmeliğin 3. maddesine "Beş yıl için seçilen 7 üyeden oluşur" kaydını konulursa, sorunun çözüleceğini söyledi.

Sonunda Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yönetim Kurulunun yedi üyesinin olduğu gibi kalmasına, Yönetmeliğin incelenerek gelecek Genel Kurul'a yeni bir tasarımın getirilmesine karar verildi.

Gündemin 14 üncü maddesine geçilerek Yönetim Kurulundan gelen üyelik önerileri okundu; Buna göre muhabir üyeliklere Büyük Millet Meclisi Eski Başkan Yardımcılarından, Eski Milli Eğitim ve Devlet Bakanı Sayın İsmail Arar'la, Osmanlı-Macar ilişkileri üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Macar bilim adamlarından Doçent Dr. Kaldy-Nagy, Şeref üyeliklerine de Macar bilim adamlarından Prof. Dr. Ligeti Lajos ve Prof. Dr. Czegledy Karoly önerilmekte idi.

Prof. Dr. Fikret Işıltan söz alarak bundan önceki Genel Kurulda üyelik önerilerinin daha önce üyelere bildirilmesine karar verildiğini, bu karara uyulmasını istedi. Konu üzerinde yapılan konuşmalardan sonra üyelik önerilerinin üyelerin bilimsel nitelikleriyle birlikte Genel Kuruldan 6 ay önce üyelere bildirilmesine karar verildi.

Daha sonra Yönetim Kurulu ile Kollardan ve üyelere gelen öneriler görüşülerek şunlara karar verildi:

a) Denetleme Kurulu'nun 1976 çalışma raporunda üyelerin aldıkları avanslardan bazılarının uzun süreden beri kapatılmadığına ilişkin kaydı gözönünde tutularak bu hesapların kapatılması işleminin yeni seçilen Yönetim Kurulu tarafından tamamlanmasına ve sonucunun gelecek Genel Kurul toplantısına getirilmesine.

b) Telif Hakları Yönetmeliği'nin 13 ncü ve 28 ncü maddelerinde değişiklik yapılmasına ilişkin Yönetim Kurulu önerisi okundu. Birkaç sözcüğün değiştirilmesi suretiyle Yönetim Kurulundan geldiği şekilde kabul edilmesine, ancak dizinin de telif olarak değerlendirilmesine oybirliği ile karar verildi.

c) Atatürk'ün manevî kızı Ülkü Çukurluoğlu'nun dilekçesi okundu. Aynı konu üzerinde daha önce müracaat etmiş olan Sabiha Gökçen'in davası devam ettiği gözönünde tutularak Ülkü Çukurluoğlu'na da -usulüne göre- red cevabının verilmesine oybirliği ile karar verildi.

ç) İlmî Araştırmalar ve kongreler için Kollardan gelen ve ödenek tahsisine konu olan önerilerin, ilgili Yönetmeliğin koşulları yerine getirilmesi, Yönetim Kurulu ile ilgili Kol Başkanının temas kurması ve ilmî sorumluluğu kabul etmesi şartıyla şimdilik kabul edilmesine oybirliği ile karar verildi.

d) Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Daimî Komitesinde Kurumumuz üyeliğinin devam etmesine Millî Komitede her koldan bir üyenin bulunmasına oybirliği ile karar verildi. Afif Erzen, Neşet Çağatay, Şerafettin Turan ve Afet İnan oybirliği ile Millî Komite Üyeliğine seçildiler.

e) Türk Tarih Kurumu'na dışardan gelen eser ve araştırmaların yayınlanmasına ilişkin kararların uygulanmasında Atatürk'ün 1935 yılında verdiği programa göre hareket edilmesine ve bu programa yapılacak ilâvelere ilişkin olarak Yönetim Kurulu'nun adı geçen programı çoğaltıp üyelere göndermesine, gelecek Genel Kurul toplantısında da konunun sonuçlandırılmasına,

f) Ortaçağ Kolu'nun yazıtlara ilişkin korpus kararı onaylandı.

Gündemde görülecek başka bir konu kalmadığından Başkan saat 20,30 da oturuma son verdi.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN 1976 ÇALIŞMA YILI RAPORU

Genel Kurul'un Sayın Üyeleri,

Yönetim Kurulumuzun 1976 çalışma yılı raporunu sunuyoruz.

BÜTÇE DURUMU

Kurulumuzun 1976 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

A. GELİRLER

Bölüm	Gelirlerin Çeşidi	Bütçeye Konan		Sağlanan	
		Lira	Krş.	Lira	Krş.
I	Kurum artırımından		1,—		—,—
II	Atatürk vasiyeti geliri	6.200.000,—		11.097.563,38	
III	Üye Ödentileri	2.220,—		1.680,—	
IV	Yayın gelirleri	500.000,—		698.456,35	
V	Basımevi geliri	3.307.378,—		6.171.725,43	
VI	Türlü gelirler	250.000,—		581.856,45	
	TOPLAM	10.259.599,—		18.551.281,61	

B. GİDERLER

Bölüm	Giderlerin Çeşidi	Bütçeye konan		Harcanan	
		Lira	Krş.	Lira	Krş.
I	Görevli giderleri	3.959.120,—		3.964.556,25	
II	Yönetim giderleri	768.479,—		580.255,42	
III	Bilimsel giderler	4.625.000,—		3.965.304,24	
IV	Yatırım ve yatırımla ilgili giderler	907.000,—		408.654,78	
	TOPLAM	10.259.599,—		8.918.770,69	

Bu tablolarda görüldüğü üzere Kurulumuzun 1976 gelirleri, bütçede tasarlanan gelirlerden 8.291.682 lira 61 kuruş fazladır. Bu fazlalığın 4.897.563 lira 38 kuruşu Atatürk vasiyeti gelirinden, 198.456 lira 35 kuruşu yayın satışlarından, 2.864.347 lira 43 kuruşu Basımevi gelirinden, 331.856 lira 45 kuruşu da türlü gelirlerden elde edilmiştir. Üye ödentilerinde ise 540 lira gelir eksikliği vardır.

Giderlerimiz bütçede öngörülen giderlerden 1.340.828 lira 31 kuruş eksik olmuştur. Bu artırımın 188.223 lira 58 kuruşu yönetim giderlerinden, 659.695 lira 76 kuruşu bilimsel giderlerden, 498.343 lira 22 kuruşu yatırım giderlerinden sağlanmıştır. Görevli giderlerinde ise 5.436 lira 25 kuruş fazla harcama olmuştur.

Gerçek gelirlerimizle gerçek giderlerimiz arasında görülen 9.632.510 lira 92 kuruş fazlalık Kurumun artırma fonuna alınmıştır.

YAYIN İŞLERİ

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve yayınlanmıştır:

1 - NASUHÜ'S-SİLAHİ (MATRAKÇI): *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*. (Önsöz, Giriş, Çeviriyazı, Notlar ve Dizinler ile yayına hazırlayan (HÜSEYİN YURDAYDIN).

2 - ŞAMS AL-DİN AHMED AL-AFLAKİ AL-'ARİFİ: *Menâkıb Al-'Arifin* I. cilt. Gözden geçirilmiş 2. baskı. (Yayınlayan TAHSİN YAZICI).

- 3 - SABAHAT ATLAN: *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler.*
- 4 - SAMUEL NOAH KRAMER: *İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Sumer Edebi Tablet ve Parçaları.* (İngilizce ve Türkçe).
- 5 - ÖMÜR BAKIRER: *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrafları.*
- 6 - VEYSEL DONBAZ: *Ninurta - Tukulti - Assur Zamanına ait Asur İdarî Belgeleri.* (Türkçe ve İngilizce).
- 7 - SÜHEYL ÜNVER: *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar.*
- 8 - YUSUF AKÇURA: *Üç Tarz-ı Siyaset.*
- 9 - ÂFET İNAN: *Aperçu Général sur l'histoire économique l'Empire Turc-Ottoman* (2. baskı)
- 10 - ENVER ZİYA KARAL: *Osmanlı Tarihi IV. cilt. İslahat Fermanı Devri, 1856-1861.* 2. baskı.
- 11 - BİLAL N. ŞİMŞİR: *Ege Sorunu. (Belgeler) I. cilt.*
- 12 - SEHA L. MERAY: *Lozan'ın Bir Öncüsü, Prof. Ahmed Selâhattin Bey.*
- 13 - ULUĞ İÇDEMİR: *Yılların İçinden.* (Makaleler, Anılar, İncelemeler).
- 14 - KAMÂL AL-DİN İBN AL-'ADİM: *Buğyat at-Ŧalab fî Târîh Hâlab.* Geniş bir açıklama ile yayınlayan ALİ SEVİM.
- 15 - ERDOĞAN MERÇİL: *Fars Atabegleri, Salgurlar.*
- 16 - *Bellelen: 157 - 160.*

Şu eserlerin baskıları bitmek üzeredir:

- 1 - ARIF MÜFİD MANSEL: *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları.*
  - 2 - PAUL KNOBLAUCH: *Side'nin Liman Tesisleri ve Bunlara Bağlı Deniz Surları* (Almanca).
  - 3 - İ. SOYSAL VE MİHİN EREN: *Türk İncelemeleri Yapın Kuruluşlar.*
  - 4 - HALİL İNALCIK VE MEVLUT OĞUZ: *Gazavat-ı Sultan Murat Han.*
  - 5 - KINALI ZADE HASAN ÇELEBİ: *Tezkeretüşşüera.*
- Bu yıl içinde şu eserlerin basımına başlanmıştır.
- 1 - FEVZİYE ABDULLAH TANSEL: *Ziya Gökalp Külliyyatı I. Şiirler ve Halk Masalları.* 2. baskı.
  - 2 - BENEDICT CURIPESCHITZ: *Günlük,* (Türkçeye çeviren ÖZDEMİR NUTKU).
  - 3 - NECATİ LUGAL VE ADNAN ERZİ: *El-Evamirü'l-Alâiyye fil-Umuri'l-Alâiyye.* (Eleştirmeli 2. baskı).
  - 4 - *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe.*
  - 5 - TAYFUR SÖKMEN: *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar.*
  - 6 - İBRAHİM ETHEM AKINCI: *Demirci Akıncıları.*
  - 7 - ÂFET İNAN: *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi.*
  - 8 - *Atatürk Konferansları VI, (1973 - 1974).*
  - 9 - SABAHATTİN EYÜBOĞLU VE AZRA ERHAT: *Hesiodos, Eseri ve Kaynakları.*

10 - MANSURİ ZADE MUSTAFA: *Netayicülvukat* (Bugünkü Türkçeye çeviren PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY).

Bu yıl içinde şu eserlerin basılmasına karar verilmiştir:

1 - GORDON CHILDE (Türkçeye çeviren ŞEVKET AZİZ KANSU): *Doğunun Pre-historyası*. 2. baskı.

2 - *Behiç Erkin'in Anıları*

3 - ORD. PROF. DR. SEDAT ALP: *Hitit Tapınağının Araştırılmasına Katkılar* (Türkçe ve Almanca).

4 - ORD. PROF. DR. EKREM AKURGAL: *Eryrhrai ve Bayraklı Kazı Raporları*.

5 - PROF. DR. SEMAVİ EYİCE: *Kâğıthane-Sâdâbat-Çağlayan*.

6 - FERNAND LEQUENNE: *Galatlar*.

7 - ORD. PROF. DR. EKREM AKURGAL: *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*.

ULUSLARARASI KONGRE, SİMPOZYUM, KOLLOKYUM VE KOMİTE TOPLANTILARI

Genel Kurul'un 23 Nisan 1976 tarihli toplantısında verilen ve ayrıca yönetmelik gereğince Yönetim Kurulunca alınan kararlarla bu yıl uluslararası 6 kongre, simpozyum, kollokyum ve komite toplantısına katılmış bulunuyoruz. Bunlar sırasıyla şunlardır:

§ Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumunun 22-27 Mart 1976'da Hamburg'da düzenlediği komite toplantısına üyelerimizden Ord. Prof. Enver Ziya Karal ve Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal katılmışlardır. Bulgarların Türk yönetiminden kurtulmalarınının 100. yıldönümününün bir törenle kutlanması konusu üyelerimizin karşı çıkmaları üzerine programdan çıkarılmış ve bunun yerine üyelerimizin önerisiyle Nasreddin Hoca'nın Balkanlarda Etkisi konusu programa alınmış, ayrıca 1979'da yapılacak toplantıda Atatürk konusunun ele alınması kararlaştırılmıştır. Üyelerimiz bu toplantıya Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumunun davetlisi olarak katıldıklarından kendilerine yalnız beşer günlük gündelik verilmiştir

§ 31 Mayıs - 3 Haziran 1976 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan "II. Racoczi Ferenc ve Macar Mültecileri" simpozyumuna Kurumumuz adına üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay katılmış ve simpozyuma "Türkiye'de Macar ve Macar Oğullarına ait yer adları" konusunda bir bildiri sunmuştur.

§ Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemi Araştırmaları Kurumunun 5-10 Eylül 1976 tarihlerinde Hamburg'da düzenlediği simpozyuma yollukları Kurumumuzca ödenmek suretiyle üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Adnan Erzi, Prof. Dr. Şerafettin Turan, Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. Ali Sevim katılmışlardır. Üyelerimizden Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın bize verdiği rapora göre Kurum'un 1974 Eylül'ünde Napoli'de yaptığı toplantıda çeşitli kaynak guruplarına ve bunların sistemli şekilde yayınlanmaları sorununa yönelik ana konular saptamış olmasına karşın bu defaki toplantıda bazı kongrelerde olduğu gibi serbest bildirilere yer verilmiştir. Bu kongreye çeşitli ülkelerden 64 bilim adamı

katılmış ve 26 bildiri sunulmuştur. Simpozyumda genellikle Türkçe ön plana alınmıştır. Üyelerimizden Prof. Dr. Ali Sevim'in bize verdiği rapora göre kendisi Simpozyum'a Kemalettin İbnü'l Adım'in Bugyetü't taleb fi Tarih-i Haleb adlı eserinin kaynakları hakkında bir bildiri sunduğu gibi, yine üyelerimizden Prof. Dr. Neşet Çağatay "Osmanlılarda Maden İşletmeciliğinin Savaş Malzemesi Bakımından Önemi" konusunda bir bildiri okumuştur. Simpozyumun açılış konuşmasını üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan yapmıştır.

§ 7-12 Eylül 1976 tarihlerinde Münih'de toplanan İran Sanat ve Arkeolojisi Kongresine üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal katılmış ve arkadaşımız kongreye "Urartu, Helen ve Etrüsk Dünyası" konulu bir bildiri sunmuştur.

§ 13-18 Eylül 1976 tarihlerinde Fransa'nın Nice şehrinde toplanan Uluslararası IX. Prehistorik ve Protohistorik Bilimler Kongresine üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay katılmış ve "Doğu Anadolu Eski Tunç Çağları Kültürleri ve Bunun Yayılışı" konulu bir bildiri sunmuştur. Arkadaşımız bize verdiği raporda kongre dolayısıyla yapılan gezilerin en ilginç olanının Nice şehrinin doğu ucundaki bir sahilde kurulan ve zamanımızdan 400.000 yıl önce fil avcılığı yapan insanların bıraktıkları eserleri kapsayan "Terra Amete" açık hava müzesi olduğunu belirtmektedir.

§ 1-7 Kasım 1976 tarihlerinde Bükreş'te UNESCO'nun himayesinde toplanan Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumunun Yakınçağ Komisyonu Kollokyumuna üyelerimizden Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Âfet İnan ve muhabir üyelerimizden Bilâl N. Şimşir katılmışlardır. Arkadaşlarımızın yollukları Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumunca verilmiş, Kurumumuz kendilerine zorunlu giderler için 95 şer dolar döviz karşılığını ödemiştir.

Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın bu toplantı hakkında bize verdiği rapora göre, Yeniçağ Komisyonu bu komisyonun başkanı olan Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın başkanlığında 2 Kasım'da toplanmıştır. Bu toplantı bir açış niteliğinde olmuştur. Karal yaptığı konuşmada delegeleri selamlamış, başarı dilekleriyle, toplantıyı düzenleyenlere teşekkür etmiştir. Aynı gün ikinci oturumda bildirilerin okunmasına başlanmıştır. İlk bildiri Türkiye'den bu Kollokyum'a katılan Ankara Hukuk Fakültesi doçentlerinden Halil Cin tarafından "1923 - 1933 Yılları Arasında Türkiye'de Toprak Düzeni" konusunda olmuştur. 3 Kasım toplantısında da üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan "1923 - 1933 Yılları arasında Türkiye'de Tarım Reformu üzerine Genel Düşünceler" konulu bir bildiri sunmuştur. 4 Kasım günü Braşov gezisine ayrılmış, 5 Kasım'da da 1919 - 1923 yılları arasındaki diplomatik ve politik belgelerin yayınlanması konusu üzerinde bildiriler dinlenmiştir. Burada muhabir üyelerimizden Bilâl Şimşir bir bildiri sunmuştur. Toplantılar sonunda 1919 - 1923 yılları arasında Güney - Doğu Avrupa memleketlerini ilgilendiren barış andlaşmaları ile bu andlaşmalarla ilgili diplomatik belgelerin iki cilt halinde bastırılması karara bağlanmıştır. Arkadaşımız toplantıların çok yararlı olduğunu, özellikle Türk delegelerinin tarımsal konularla belgelerin yayınlanması konusundaki bildirilerinin ilgi ile karşılandığını raporunda belirtmektedir.

KONFERANSLAR

Atatürk yıllık konferanslarının XV. dizisi bu yıl 24 Aralık 1976'da başlayarak 17 Haziran 1977'de sona ermek ve her 15 günde bir verilmek üzere 13 konferanstan oluşmuştur. Konferansların konuları ve tarihleri şöyledir:

- 24 Aralık 1976 Cuma: Bilâl N. Şimşir: *Cumhuriyetin İlanı*.
- 7 Ocak 1977 Cuma: Prof. Dr. Tahsin Özgüç: *Eski Önasya'nın Büyük Merkezi Kültepe-Kaniş'te Yeni Keşifler*.
- 21 Ocak 1977 Cuma: Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu: *Türkiye Trakyasında Eski Trakların Bazı Kültür Kalıntıları*.
- 4 Şubat 1977 Cuma: Rauf İnan: *Ziya Gökalp ve Atatürk'te Ulusal Eğitim*.
- 18 Şubat 1977 Cuma: Prof. Nusret Hızır: *Semiotik Bakımından Tarih Bilimi*.
- 4 Mart 1977 Cuma: Hıfzırrahman Raşit Öymen: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Döneminde Millî Eğitim Durumu*.
- 18 Mart 1977 Cuma: İbrahim Artuk: *Sultan Abdülmecid Zamanında Sikke Reformu*.
- 1 Nisan 1977 Cuma: Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver: *Tarihte Türk Büyükleri Resimlerinin Kaynakları*.
- 15 Nisan 1977 Cuma: İsmet Parmaksızoğlu: *Türk Egemenliği Döneminde Bağdad'ın Topografyası*.
- 29 Nisan 1977 Cuma: Prof. Dr. Mebrure Tosun: *Sumer Yazılı Metinlerinden Örnekler*.
- 13 Mayıs 1977 Cuma: Prof. Dr. Âfet İnan: *Birinci ve İkinci Sanayi Planları (1933 - 1936)*.
- 3 Haziran 1977 Cuma: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım: *Samsun Bölgesinde Geliştirilmekte Olan Kazı ve Araştırmalar*.
- 17 Haziran 1977 Cuma: Prof. Dr. Nejat Göyünç: *Anılarla Atatürk*

Atatürk konferansları dışında Kurumumuzca düzenlenen öteki konferanslar şunlardır:

§ 24 Mart 1976 Çarşamba günü Catania Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Sebastiana Lagona tarafından *Anadolu ve Roma* konulu Türkçe bir konferans.

§ 6 Nisan 1976'da Topaklı Kazıları üyesi Dr. Maria Trojani tarafından *Topaklı Kazıları* hakkında Türkçe bir konferans.

§ 9 Nisan 1976'da Prof. Nusret Hızır tarafından "Ünlü İngiliz Tarih Felsefecisi Arnold J. Toynbee hakkında bir konferans.

§ 12 Nisan 1976'da Berlin Alman Arkeoloji Enstitüsü Birinci Müdürü Prof. W. Strocka tarafından *Efes Kütüphanesi Restorasyonu Çalışmaları* konusunda Türkçe bir konferans.

§ İtalya'da Lucania bölgesi eski eserleri müdürü Prof. Dinu Adamesteanu tarafından 21 Nisan 1976 da *La Photographie aérienne et l'Archéologie* konusunda, 26 Nisan 1976'da da *La Présence de Colons de l'Asie Mineure dans la Lucanie* konulu Fransızca birer konferans.

VIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976 tarihlerinde Ankara'da toplanmıştır. Kongreye 82 si yabancı olmak üzere 246 delege katılmıştır. Ankara dışından katılan delegelere yolluk ve oturma giderleri olarak 2500 er lira ödenmiştir. Beş seksiyon halinde çalışan kongreye 314 bildiri önerilmiş ise de bunlardan gelmeyenler olmuş ve sonuç olarak kongreye 263 bildiri sunulmuştur.

11 Ekim 1976 Pazartesi günü saat 9'da kongre üyeleri Atatürk'ün Anıt - Kabrini ziyaret ederek saygı duruşunda bulunmuşlardır. Saat 10,30'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi büyük salonunda İstiklâl marşı ve Johannes Brahms'ın akademik tören üvertüründen sonra Cumhurbaşkanı Sayın Fahri Korum'ün bir konuşması ile kongre açılmıştır. Cumhurbaşkanından sonra Kurum ve Kongre Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal kongrelerimiz ve Kurum çalışmaları hakkında bir konuşma yapmış, daha sonra Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir Kurum'un VII. Kongre'den bu yana beş yıllık çalışmalarını özetleyen raporunu okumuştur. Fakülte holünde açılan Kurum yayınları sergisinin gezilmesiyle öğleden önceki açılış töreni sona ermiştir.

Aynı gün saat 14,30'dan başlayarak 5 gün sabah ve öğleden sonra seksiyon çalışmaları sürmüştür.

13 Ekim Çarşamba günü saat 18'30-20'30 arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi tören salonunda Sayın Dışişleri Bakanı ve Bayan İhsan Sabri Çağlayangil kongre üyeleri onuruna bir kabul resmi düzenlediği gibi, 15 Ekim Cuma günü de Kurum binasında Kurumumuz tarafından bir kokteyl verilmiştir.

16 Ekim 1976 Cumartesi günü Acem Höyük'ü ve Sultan Hanını görmek üzere düzenlenen geziye kongre üyelerinden 85 kişi katılmıştır.

Kongreye katılan yabancı ve yerli delegeler kongrenin düzeninden ve gördükleri iyi kabulden son derece memnun kaldıklarını, gerek sözlü ve gerekse yazılı olarak Kurum'a bildirmişlerdir.

Kongreye sunulan bildirimlerden gelenlerin basımına başlanmıştır. Bildirilerin resimleriyle birlikte üç cilt tutacağını sanmaktayız.

Kongrenin bütün harcamaları 570.419 lira tutmuştur. Bunun 307.500 lirası Ankara dışından bir bildiri ile kongreye katılan yerli ve yabancı 163 delegeye ödenen yolluklardır.

ANMA TÖRENLERİ

Kurumumuzun eski başkanlarından, Türk düşün adamı Yusuf Akçura'nın 100. doğum yılı dolayısıyla 25 Haziran 1976 Cuma günü Kurumumuzda bir anma töreni düzenlenmiş ve bu törende Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal, üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu ve Dr. Hâmit Koşay birer konuşma yapmışlardır.

SALONUMUZDAN FAYDALANAN KURULUŞLARIN YAPTIKLARI
TOPLANTI, KONFERANS, SIMPOZYUM VE SEMİNERLER

§ 15-16 Ocak 1976 tarihlerinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesince düzenlenen *Yabancı Dillerin Türk Diline Çevrilmesi* Simpozyumu.

§ 24 Ocak 1976'da Ankara Mimarlar Odası Genel Kurul toplantısı.

§ 2-4 Şubat 1976 tarihlerinde Türk Klasik Çağ Araştırmaları Kurumunca düzenlenen *Çağdaş Uygarlık ve Klasik Kültür* konulu simpozyum.

§ 10 Şubat 1976'da UNESCO Türkiye Milli Komisyonunca düzenlenen *Tarih Boyunca Türkiye-Polonya Kültür İlişkileri* konferansı.

§ 16 Şubat 1976'da Türk-Japon Kadınları Dostluk ve Kültür Derneğince düzenlenen *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türk Tasvir Sanatı* konferansı.

§ 21 Şubat 1976'da Halkevleri Genel Merkezince düzenlenen Halkevlerinin 44. kuruluş yılı toplantısı.

§ 13 Mart 1976'da Tüm Öğretim Üyeleri Derneği'nin birinci genel kurul toplantısı.

§ 9 Nisan 1976'da Siyasî İlimler Türk Derneğince düzenlenen *Kanun-i Esasinin 100. yılı* konferansı.

§ 13 Nisan 1976'da Tiyatro Araştırmaları Enstitüsünce düzenlenen *Tiyatro Öğretimi ve Eğitimi* Simpozyumu.

§ 27 Nisan 1976'da Türk-Hindistan Dostluk Kurumu'nun toplantısı.

§ 20 Mayıs 1976'da Türkiye - Hindistan Kültür Derneğince düzenlenen *Hind Tiyatrosu ve Dansı ve Bunların Asya Ülkelerine Etkisi* konulu konferans.

§ 20 Haziran 1976'da Manevî Cihazlanma Derneğince düzenlenen *Atatürk'ten Anılar* konulu konferans.

§ 23 Haziran 1976'da Orta Doğu Teknik Üniversitesince düzenlenen *Fotogrametrinin Mimariye Uygulanması* konulu konferans.

§ 24 Ekim 1976'da Manevî Cihazlanma Derneğince düzenlenen *Din, Dil, Sanat ve Kültür* konulu konferans.

§ 11-12 Ekim 1976 tarihlerinde Ankara Üniversitesince düzenlenen *Yüksek Öğretimde İngilizce* konulu seminer.

YENİ ÜYELER

23 Nisan 1976'da toplanan Genel Kurulca Kurumumuzun muhabir üyeliklerine Büyükelçi İsmail Soysal, Dışişleri Bakanlığı Daire Başkan yardımcılarında Bilâl N. Şimşir, Federal Almanya Cumhurbaşkanlığı Müsteşarı Dr. Ekkehard Eickhoff, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi doçentlerinden Dr. Erdoğan Merçil seçilmişlerdir. Yeni arkadaşlarımıza başarılar dileriz.

ARAMIZDAN AYRILAN ÜYELERİMİZ

Bu yıl içinde iki asıl üyemizle bir şeref üyemizi kaybetmek bahtsızlığımıza uğradık. 12 Haziran 1976'da asıl üyemiz Prof. Dr. Cengiz Orhonlu çok genç yaşında aramızdan ayrıldığı gibi, 1 Ekim 1976'da da asıl üyemiz Prof. Abdülkadir İnan'ı kaybettik.

Şeref üyelerinden Macar Bilimler Akademisi üyesi büyük Türk dostu ve büyük Türkolog Prof. Guyula Némethde 14 Aralık 1976'da Budapeşte'de hayata gözlerini kapadı. Anıları önünde saygı ile eğiliriz.

BİLİMSEL ARAŞTIRMALARA YARDIM

§ Üyelerimizden Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ hazırlamakta olduğu "Karaman Oğulları" adlı esere malzeme toplamak üzere Ortaçağ Kolunca önerilen ve Genel Kurulca onaylanan 10.000 liralık yardım ödeneğinden yararlanarak Konya, Karaman, Silifke, Mut ve Kayseri kitaplıklarında yazmalar üzerinde incelemeler yapmış ve bu araştırmaları için harcadığı 7.900 lirayı bu yıl içinde kapatmıştır.

§ Üyelerimizden Prof. Dr. Semavi Eyice'ye Silifke dolaylarında Myriokephalon savaş alanında incelemeler yapmak üzere Ortaçağ Kolunun kararı ve Genel Kurulun onayı ile 12.500 lira bilimsel araştırma yardımı yapılmıştır. Her iki arkadaşımızda araştırmalarının sonuçlarını birer raporla Kurumumuza vermişlerdir.

§ 7-12 Eylül 1976'da Münih'te toplanan İran Sanat ve Arkeolojisi Kongresine yolluğunu İstanbul Üniversitesinden alarak katılan üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'e Münih'te Eskiçağ Tarihi, Epigrafisi ve Önasya Arkeolojisi Enstitüsünde araştırma yapmak üzere 3760 lira yardım yapılmıştır.

AVRUPA KİTAPLIKLARINDA KATALOGLARA GEÇMEMİŞ
YAZMALARIN İNCELENMESİ

Orta ve Yeniçağ Kollarımızın önerisi ve Genel Kurul'un onayı ile bu yıl da Avrupa kitaplıklarında kataloglara geçmemiş yazmaları saptamak amacıyla görevlendirilen üyelerimizden Prof. Dr. Adnan Erzi, Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı ve muhabir üyemiz Prof. Dr. Yaşar Yücel'e bu amaçla toplam olarak 58.852 lira yolluk ödemiştir.

KURUMUMUZA YAPILAN MAL BAĞIŞLARI

§ İstanbul'da, Suadiye'de oturan baktriyoloji uzmanı Dr. Şevket Özbek ve eşi Suadiye'de sahibi buldukları bir apartman katını Kurumumuza bağışlamak istemişler, istek tarafımızdan olumlu karşılınca İstanbul Üçüncü Noterliğince düzenlenmiş bir vasiyetname ile ölüme bağlı olarak apartman katını Kurumumuza bağışlamışlardır.

§ İzmir Öğretmenleri Kooperatifi Çeşme'de yaptırmakta oldukları tatil sitesinin yanında, orada Kurumumuzun bir kazı yapması nedeni ile kazıevi ile bir müze binası yaptırmayı ve bunların tapularını Kurumumuz adına sicile geçirmeyi önermişler, bu öneri teşekkürle kabul edilmiştir.

TÜRK-İSLAM DEVRİ YAZITLARININ
YAYINLANMASI ÇALIŞMALARI

Türk-İslâm devri yazıtları üzerindeki çalışmaları ile tanınan Fransa'nın Provence Üniversitesi Profesörlerinden Robert Mantran Kurumumuz kitaplığındaki Türk-İslâm devri yazıtlarını incelemek, bunlarla birlikte yurt içindeki ve dışındaki Türk-İslâm devri yazıtlarını bir Corpus halinde yayınlanması için bir proje hazırlamak üzere Ankara'ya çağırılmıştır. Prof. 17-24 Ekim 1976 tarihleri arasında kitaplığımızdaki yazıt estampajlarını incelemiş ve Fransa'ya döndükten sonra bunların yayınlanmasını sağlayacak bir projeyi hazırlayarak Kurumumuza göndermiştir. Proje incelenmek üzere Orta ve Yeniçağ Kollarına verilmiştir.

KURUMUMUZA YAPILAN ZİYARETLER VE ULUSLARARASI
KURUMLARIN TOPLANTILARI

§ 23 Ocak 1976'da Dışişleri Bakanlığı Akademisi öğrencileriyle Bakanlık ileri gelenlerinden 25 kişilik bir grup Kurumumuzu ziyaret ederek çalışmalarımız hakkında bilgi almışlardır

§ 24 Şubat 1976'da Yugoslavya Dışişleri Bakanının eşi, Dışişleri Bakanlığı görevlileriyle birlikte Kurumumuzu ziyaret ederek çalışmalarımız hakkında bilgi almıştır.

§ 16 Mart 1976'da aynı zamanda bir tarih profesörü olan ve bu tarihte Arjantin'in Ankara Büyükelçisi bulunan İspanyolca "Atatürk, Yeni Türkiye'nin Kurucusu" adlı eserin yazarı Jorge, G. Blanco Villalta Kurumumuzu ziyaret etmiştir.

§ Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak yurdumuzu ziyaret eden Bulgaristan Başbakanı T. Jivkov'un kızı ve Bulgaristan Kültür Bakanı Ludmilla Jivkov Dışişleri Bakanlığı görevlileriyle birlikte 4 Haziran 1976'da Kurumumuzu ziyaret ederek Kurumumuzun kuruluşu ve çalışmaları hakkında bilgi almıştır.

§ Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak memleketimize gelen şeref üyelerimizden Prof. Dr. Bernard Lewis onuruna 4 Haziran 1976'da Kurumumuzda çaylı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Kurum üeleriyle Dışişleri Bakanlığı yüksek görevlilerinden bazıları hazır bulunmuş ve çeşitli konular üzerinde görüşmeler yapılmıştır.

§ Hükümetin davetlisi olarak Ankara'ya gelen ve Atatürk hakkında bir eserin yazarı olan Mısır'da Dar-el Maarif Yayınevi Müdürü Hilmi Murad 6 Eylül 1976'da Kurumumuzu ziyaret ederek çalışmalarımız hakkında bilgi almıştır.

§ Üyesi bulunduğumuz Uluslararası Tarih Bilimleri Komitesinin (CISH) 13 kişilik Yönetim Kurulu Kurumumuzun davetlisi olarak 6-9 Eylül 1976 tarihleri arasında Ankara'ya gelmiş ve 6-7 Eylül tarihlerinde Kurumumuzun toplantı salonunda Büro toplantılarını yapmıştır. Büro 6 Eylül 1976 Pazartesi günü saat 10'da toplanmış, aynı gece şereflerine Kurumumuz tarafından Kent otelinde bir akşam yemeği verilmiştir. Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal Büro toplantısında kısa bir konuşma yaparak misafirlerimize hoş geldiniz demiş ve Türkiye'de toplanmaya karar verdikleri için teşekkür etmiştir. Daha sonra Kurumumuzun asbaşkanlarından Komitenin Türkiye Milli Komitesi Başkanı Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal bu toplantının Türk Tarih Kurumu için taşıdığı önem üzerinde durarak Büro çalışmalarına başarılar dilemiştir.

Tarih Bilimleri Komitesi Yönetim Kurulu Başkanı Prof. Dr. Karl Dietrich Erdmann ise açılış konuşmasında Türk Tarih Kurumuna hararetle teşekkür ettikten sonra Büronun çalışmaları hakkında Fransızca, İngilizce ve Almanca geniş bilgi vermiştir. Açılış töreninden sonra Büro kendi üeleriyle toplantısını sürdürmüştür. Yol ve otel giderleri kendileri tarafından ödenen Büro üyelerinden 10 kişinin 8 ve 9 Eylül otel giderleri ile Göreme ve Hacıbektaş Müzesini görmeleri için Kurumumuzca düzenlenen gezinin giderleri Kurumumuzca ödenmiştir. Misafirlerimiz gördükleri iyi kabulden ve geziden son derece memnun kalmışlar ve Kurumumuza defalarca teşekkür etmişlerdir.

§ Üyesi bulunduğumuz Uluslararası İkinci Dünya Savaşı Komitesinin 6 üyeden oluşan Yönetim Kurulu, Dışişleri Bakanlığımızın davetlisi olarak, 12 Eylül 1976'da Ankara'ya gelmiş ve 14 Eylül 1976 Salı günü Kurumumuzun toplantı salonunda Yönetim Kurulu toplantılarını yapmıştır.

13 Eylül Pazartesi günü Kurumumuzu ziyaret ederek bilgi alan Yönetim Kurulu üyelerine öğleden sonra Kurumumuz tarafından Anadolu Uygarlıkları Müzesi ile Kale gezdirilmiş, saat 18'de de onurlarına bir çay verilmiştir.

14 Eylül Salı günü yapılan Yönetim Kurulu toplantısında Başkan Henri Michel Başkanımız Enver Ziya Karal'a gösterilen kolaylık ve iyi kabulden dolayı teşekkür etmiştir. Başkanımız buna cevap vererek bu toplantının Kurumumuzda yapılmasından duyduğumuz sevinci belirtmiştir.

Yönetim Kurulu onuruna Sovyet Büyükelçiliğinde bir yemek verildiği gibi, Fransız Büyükelçiliğinde de bir kokteyl verilmiş, misafirler 16 Eylül Cuma günü Ankara'dan çok iyi izlenimlerle ayrılmışlardır. Komitenin yol giderleri kendileri tarafından, Ankara'daki otel ve yemek giderleri de Dışişleri Bakanlığınca ödenmiştir.

§ 16 Kasım 1976'da Millî Güvenlik Akademisi öğrenci ve öğretmenleri komutanları General Sedat İlhan'ın başkanlığında Kurumumuzu ziyaret etmişlerdir. Kendilerine istekleri üzerine Kurumumuzun kuruluş ve çalışma yöntemleri hakkında bilgi verilmiş, soruları karşılanmış ve birer yayın kataloğu ile "Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türk Tarih Kurumu" adlı yapıtımız armağan edilmiştir.

§ Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak ve Arjantin'de Türk kültürünü tanıtmak amacıyla ilgili temaslar yapmak üzere yurdumuza gelen Arjantin'in Salvador Üniversitesi profesörlerinden İsmail Quilles 6 ve 10 Aralık 1976 günleri Kurumumuzu ziyaret etmiştir. Profesöre Dışişleri Bakanlığının isteği üzerine görevlilerimizden Yasemin Gökoğlu mihmandarlık ederek Ankara'da görülmeğe değer tarihsel yapıtlarla müzeler gezdirilmiştir.

§ Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak yurdumuza gelen İspanya'nın Madrid Otonam Üniversitesi Doğu ve Afrika Dilleri Enstitüsü Genelsekreteri Prof. José Barral 14 Aralık 1976 günü Kurumumuzu ziyaret ederek çalışmalarımız hakkında bilgi almış, Bakanlığın isteği ile Kurum görevlilerinden Yasemin Gökoğlu mihmandar verilmiş, Ankara ve İstanbul'da görülmeğe değer tarihsel eserlerle müzeleri gezmiştir. Profesörün Ankara'daki giderleri Kurumumuzca İstanbul'daki giderleri de Bakanlıkca karşılanmıştır.

ATATÜRK VE TÜRK DEVRİMİ ARAŞTIRMA MERKEZİ ÇALIŞMALARI

Atatürk ve Türk Devrimi Araştırma Merkezinin 1976 yılı çalışmalarını şöylece özetleyebiliriz:

1) 1976 yılında Atatürk ve Türk Devrimi ile ilgili 300 yapıt daha derlenerek kitap sayısı 3.462'ye çıkarılmıştır.

2) 1976 yılı sonuna kadar işlemi tamamlanarak sınıflandırılan ve dosyalarına giren kupür sayısı 61.752 yi bulmuştur. Geçen yıl bu sayı 59.673 idi.

3) Bu yıl yeniden Atatürk ve Türk Devrimi ile ilgili 30 tefrika derlenerek tefrika sayısı 585'e yükseltmiştir.

4) Yıl içinde çeşitli dergilerden 75 makale daha derlenerek makale sayısı 398'i bulmuştur.

5) Yıl sonuna kadar 11.191 haber ve makale fişlenerek sınıflandırılmış ve dosyalarına konmuştur, Böylece haber ve makale fişlerinin sayısı 72.426'ya çıkmıştır.

6) Bağış ve satın alınma yoluyla bu yıl merkeze şu belgeler sağlanmıştır:

a) Cevat Açıkalın'ın anıları.

b) Cami Baykurd'un "Son Osmanlı Afrikasında Çöl Hayatı" adlı anıları.

c) Cami Baykurd'un iki defter içinde anıları ve Piyer Loti'nin bir mektubu ve bazı belgeler.

ç) Bayan İclâl Danişmend'in elinde bulunan Sadrazam Tevfik Paşa arşivine ait 31 Mart Vakasıyla ilgili belgeler ve iki ciltlik Memleket Gazetesi koleksiyonu onbin liraya satın alınmıştır.

d) Bayan Benal Arıman'dan iki ciltlik Hizmet Gazetesi koleksiyonu ve babasına ait bazı mektup ve fotoğraflar.

e) Rahmetli Şükrü Kaya'nın Özel Kalem Müdürü Bay Nevzat Saner'den bazı belgeler.

f) Bayan Saadet Suncan'dan bazı belgeler.

7) Üyelerimizden Bayan Fakihe Öymen'le Prof. Hikmet Bayur'un anıları banda alınmıştır.

8) 1896 - 1938 yıllarına ait Kastamonu Gazetesinin koleksiyonu satın alınmıştır.

KİTAPLIK ÇALIŞMALARI

Kitaplığımızın 1976 yılı içindeki çalışmaları şöyledir:

Sağlanan Kitap ve Dergiler :

Yıl içinde 1062 si armağan, 215 i değişim, 547 si satın alınmak, 38'i de Kurum yayınlarından olmak üzere toplam 1862 cilt kitap ile 1176 sı armağan ve değişim, 414 ü satın alınmak suretiyle 1590 dergi, 1848 gazete, 2 yazma, 24 fotokopi ve bir mikrofilm sağlanmış ve bunların fişleri, demirbaş kayıtları yapılarak okuyucuların yararına sunulmuştur.

Arşiv İşleri :

Süheyl Ünver arşivinin sınıflandırılması tamamlanmış Tevfik Bıyıkoglu arşivinin dizini fişlenmiş, Enver Paşa arşivinin sınıflandırılmasına başlanmıştır.

Kitap Varlığımız :

1976 sonunda Kitaplığımızdaki kitap sayısı 68.552'ye, dergi sayısı 66.755'e, yazma sayısı 826'ya, fotokopi sayısı 164'e, mikrofilm sayısı 177'ye yükselmiştir.

Yıl içinde Kitaplığımızda 18.693 kitap, 5127 dergi, 442 gazete koleksiyonu olmak üzere 24.262 yapıt okunmuştur.

Cilt İşi:

Yıl içinde 1578 kitap, dergi ve harita ciltlenmiştir.

Değişim:

Kurum yayınlarıyla değişim yaptığımız dış ülkelerdeki bilim kurumlarıyla bilim adamlarının sayısı 254'e yükselmiştir. Geçen yıl bu sayı 244 idi.

Parasız Yayın Dağıtımı ve Kitap Yardımı:

Bu yıl Kurumca yayınlanan kitap ve Belletenlerimiz 36 asıl, 23 muhabir, 4 şeref üyemizle 75 müze ve bilim kurumu kitaplıklarına, 34 makama ve 80 kişiye parasız olarak verilmiştir. Böylece parasız dağıtım sayımız 262'ye yükselmiştir.

Kitaplık Komisyonu:

Kitaplık Komisyonu gereksinme duyuldukça toplanarak alınacak kitaplar hakkında gerekli kararları almıştır.

KAZILAR

Eskiçağ Kolunca verilen kararlara uyularak bu yıl da, Alacahöyük, Perge, Kültepe, Maşat Höyük, Konya Karahöyüğü, Bayraklı, Erythrai, Çavuştepe, Toprak Kale, Acmhöyük, Tepebağlar, İkiztepe kazılarına devam edilmiş, üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu Trakya ve Marmara bölgesinde prehistorik araştırmalar yapmıştır.

Bu yılki kazılar hakkında kazı kurulları başkanlarından aldığımız raporları olduğu gibi sunuyoruz:

1 — *Alacahöyük'te 1976 Kazı Çalışmaları:*

Alacahöyük'te 1976 mevsimi kazı çalışmaları 1. 9. 1976 gününden 5. 10. 1976 gününe değin aralıksız olarak sürdürülmüştür.

Kazı Heyeti:

Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın başkanlığında Arkeolog Mimar Mahmut Akok, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Mümessili, Arkeolog Mustafa Yüksek, Foto uzmanı Selahattin Öztartan, Anadolu Medeniyetleri Müzesi hesap uzmanı Ahmet Bekçi ve Restoratör Süleyman Yalçın'dan kurulmuştur.

Kazı heyetine, 12. 9. 1976 gününden sonra Kıbrıs Federe Devleti Eski Eserler ve Müzeler Müdürlüğünden Arkeolog Tuncer Bağışgan ve Sanat Tarihçisi Hüseyin Aygün adlı eleman da katılarak, kazıların yararlı yürütmesinde yardımları oldu.

Alacahöyük'te 1976 mevsimi çalışmaları, kazılar, restorasyon ve alanların tanzimi işi olarak programlandığına göre yürütülmüştür.

Kazılar:

Heyetimiz Alacahöyükteki kazı çalışma ve araştırmalarını, bugüne kadar kazılmamış alanlarda devam etmeği programlamış olduğundan, kazılar bu mevsim iki ayrı alanda sürdürülmüştür. Bunlardan biri kuzey yönde ve 1973-75 yıllarında

kazılan alanın güney ve batı yönünde XXXII/42-44 ve XXIX-XXX/42-44 kareleri içinde genişlemek ve belirgin bir seviyeye kadar derinleşmek suretiyle devam edilmiştir. Bu kazı alanlarının her tarafından Firig Çağı yerleşmesi mimarî kalıntıları katına ulaşılmış ve elde edilen her çeşit arkeolojik kültür malzemesi bilimsel metot ve görüş ile gerekli değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

İkinci bölüm kazı yeri de, 1966 yılında kazılan XXXII/58, XXXIV/60, XXXVI/62 karelerine rastlayan alan ile, 1973-74 yıllarında kazılan ve XL-XLII/58-64 kareleri içinde bulunan alanların arasına rastlamakta ve XL/60-62 karesi içinde bulunmaktadır.

Bu kazı âlemindeki derinleşmelerde, Hitit Yapı katlarına ulaşılmış ve elde edilen arkeolojik maddî kültür belgeleri bilimsel yönden heyetimizce gerekli değerlendirilmeye tâbi kılınmıştır.

Restorasyon ve Alan Tanzim İşleri :

1976 yılı çalışma mevsiminde restorasyon işleri de, iki ayrı bölümde sürdürülmüştür. Bir kısım restorasyon işleri; Hitit Büyük İmparatorluk çağı, Büyük Mabet - Sarayı doğu - kuzey yönünde ve Aditon bölmelerine yakın kısımlarda, temel sıralarına evvelce rastlanan duvarların ihyası şeklinde yapıldığı gibi, kısmen yıkılan duvarların onarımı da, ele alınmıştır.

İkinci restorasyon çalışmaları da, Hitit Çağı şehir surlarından olan, Poternli Kapı adıyla tanılan, Tarihî Şehrin Batı kapısı kalıntıları üzerinde yürütülmüştür. Şehir kapısı giriş ve geçitlerini koruyan, sandık duvar çatıklı kalın ve geniş iki burçdan batı yöne düşen parçası üzerinde yeniden bazı yükseltmeler yapılmış ve kapı ve geçitlerine ait çatık duvarları aslı bünyesine yakın biçimde kısmen ihya edilerek, anlamlı duruma getirilmiştir.

Höyükte Arkeolojik Alanların Tanzimi

1935 yılından beri devam eden kazılarıyla Alacahöyük'te açıklığa kavuşturulan arkeolojik geçitler arasında, bilhassa yerinde yaşatılan çeşitli tarihî çağlara ait mimarî kalıntılar, Orta Anadolu'nun bu tarih varlığını yerinde görmek ve tanımak isteyenlerce höyük, belli bir ziyaret yeri durumuna girmiştir.

Bu ilgiyi anlamlı kılmak ve ziyareti kolaylaştırmak amacıyla, çalışmalarımız sırasında, kazı alanlarının temizlenme ve tanzimine önem verildiği gibi, kazı yer ve katlarını işaretleyen açıklayıcı yeni levhalar konuldu. Gezi yol ve geçitleri düzenlendi.

Höyüğün orta kısmına rastlayan bir alana, kazı alanlarını toplu görmek ve geniş bir görüşle fotoğraflar çekmek üzere 8.50 metre yükseklikte, geniş bir gezinti yeri olan ağaçtan ve geçici olarak bir kule de yapıldı ve işletmeye açıldı.

Dr. HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY

ARKEOLOG MAHMUT AKOK

2 — Perge Kazısı 1976 Çalışmaları :

Türk Tarih Kurumu, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adlarına yürütülen 1976 yılı Perge Kazısı, 13 Eylül'den 21 Ekim'e dek sürmüştür. Türkiye Turing ve Otomobil

Kurumu ile Uluslararası Side Dostları Vakfı da maddi olanaklarla kazıları desteklemiştirlerdir. Başkanlığında yapılan kazıya Doç. Dr. Somay Onurkan, Başkan Yardımcısı olarak Asistan Halûk Abbasoğlu, Arkeolog - Mimar Ülkü İzmirilgil, Topograf Adnan Şakar, Fotoğraf uzmanı Aziz Albek, Asistan Ahmet Vedat Çelgin, Sekreter Münire Ergin, Arkeolog Füsün Arman, Arkeolog Akın Aksoy, Arkeolog Semra Sarıbekiroğlu, Arkeolog - Restoratör Sait Başaran, Arkeoloji öğrencilerinden Mustafa Baysal, Celâl Kolay, Esrâ Nevşehirli Nurhan Özgenler, A. Sevin Vallon, Haşim Yıldız katılmışlardır. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya Müzesi Asistanlarından İsmail Akan Atillâ tarafından temsil edilmiştir.

I. Geç Dönem Kapısı ile yuvarlak kuleli Hellenistik Dönem Kapısı arasındaki alanın güneybatısında geçen yıl kazısına başlanan Nymphaeum'da (F4) çalışmalar sürdürülmüştür.

Kazı sonunda yapının planı elde edilmiştir. Dıştan dışa uzunluğu 22.68 m., genişliği 3.90 m. ve derinliği 0.78 m. olan büyük havuzun arkasında iki katlı bir sütun mimarlığı, düzenli büyük kireçtaşı bloklarla harçsız olarak örülmüş çeşme duvarının önünde yükselmektedir. Aşağıda duvarda dört dikdörtgen bir de yarım daire şeklinde, içinden suların aktığı nişler bulunmaktadır. İki katlı sütun mimarlığı hemen yanında bulunan daha önce meydana çıkarılmış olan Septimius Severus çeşmesininine (F 2) benzer. Bu iki yapının fasadları birbirinin bakışığı şeklindedir. Hatta kırık alınlığın kabartma süsleri de birbirine çok benzer. Öne çıkan alınlık köşelerinin cephelerinde istridye kabuğundan borazan çalan sakallı Tritonlar, iç tarafa bakan kısımlarında Helios ve Selene, alınlığın sağ yarısında Aphrodite rahibesi, Dionysos (bu figür Septimius Severus çeşmesinde yoktur), Aphrodite ve Eros, sol yarısında Artemis, üç Kharitler ve bir Eros betimlenmiştir. İki çeşmenin bağlantısını ancak gelecek yıl yapılacak kazılar açıklayacaktır.

Antika kaçakçılarının daha kazı sırasında kabartma figürlerin başlarını kaçırma teşebbüsleri bizi alınlık kabartmalarını derhal Antalya Müzesine nakletmeğe zorladı. Müzenin açık hava seksiyonunda alınlığı yeniden kurduk.

II. Sütunlu ana caddenin (J) Kazısı: Geçen yıl uğraştığımız 88 inci postamentten başlayarak bu yıl portikten 18 m. daha açarak 103 ücü postamente ulaştık, yolun da 90 metrelik bir kısmı ile ortadaki kanalın 18 metrelik bir kısmı açıldı. Bu bölümde moloz yığınının bir hayli yüksek olması çalışmaların süratli ilerlemesini engelledi.

III. Geçen yıl kazısına başladığımız agora'nın kuzeyindeki caddenin (J2) kazısına devam edildi. Geçen yıl varılan 7 nci sütun postamentden başlayarak caddenin 27 metrelik bir bölümü açılarak 18 nci sütun postamentine ulaşıldı. Attika-Ion düzenindeki sütun kaideleri in situ ve çoğunlukla çok iyi durumda bulundu. Üç sütun gövdesi üzerinde çizilerek yapılmış spor sahneleri ve yazılar bulunmaktadır.

IV. Heykeltraşlık buluntuları arasında Nymphaeum'da (F4) bulunmuş çıplak bir erkek torsosu, Nike heykeline ilişkin gövdenin üst kısmı, sütunlu cadde (J) hemen hemen tam bir şekilde ele geçmiş olan Artemis başı zikre değer. Ayrıca sütunlu caddede küçük buluntu özellikle sikke ve metal kap parçaları ve keramik de çok zengindir.

V. Topografik Çalışmalar:

1. Kentin yol sistemi araştırmalarına devam edildi. Sütunlu ana caddenin batısında kalan kent bölümünün sokakları ve parselleri saptandı.

2. Surlar üzerinde çalışıldı. Kentin genişlemesi ile ilgili olarak Hellenistik sur duvarının bir bölümü ortadan kaldırılmıştı. Bu yıl yapılan sondajlarla eski surun bu bölümünü saptamak mümkün oldu.

VI. Kazı sonunda Nyphaeum (F₄) ve sütunlu caddelerde (J ve J₂) düzenlemeler yapıldı. Kazı sırasında kırık kırığa eklenebilen mimarlık parçaları dağılımları ve kaybolmaları önlenmek amacıyla yapıştirilerek onarıldı.

Prof. Dr. JALE İNAN

3 — *Kültepe Kazıları 1976 rapor :*

Bu seneki Kültepe - Kaniş kazılarını, Başkanlığında Doç. Dr. Kutlu Emre, arkeolog Dr. Hayat Erkanal, arkeolog Hamdi Kodan, temsilci arkeolog Hayri Özeski, desinatör Cengiz Erol, fotoğraf Selâhattin Öztartan, restoratör A. Çulha'dan olan heyet yürüttü. Eski Önasya ülkelerinin parlak merkezlerinden biri olan Kültepe - Kaniş Anadolu'nun eski dünyanın uygar ülkeleri arasında yerini aldığını kanıtlayan müstesna şehirlerden biri olma vasfını bugün de korumaktadır.

Çalışma planımıza göre, kazıların ağırlık noktası Tepe, özellikle, sitadeldeki merkezi saray teşkil ediyordu. Bu anıtsal yapının doğu yönündeki dış duvarı ve iç bölümleri üstünde çalışıldı. Bu kesimde, tahribatın fazlalığına rağmen, plan tesbitinde güçlük çekilmedi. Sitadelin bu yüksek kısmında Demir Çağı ve Eski Tunç Çağı yapı katları çok yüksekte korunmuştur. E. T. Ç.'ının son ve orta safhaları sarayın inşası sırasında kaldırılmış, ancak, eski safha yapıları yerinde kalmıştır. Bu yapıların teknik ve boyutları sitadelin bu çağda da, diğer kısımlarda olduğu gibi, büyük yapılarla kaplı olduğunu göstermektedir. Bu yapılar sarayın tabanı için sağlam bir zemin meydana getirmişlerdir. I. Şamsi - Adad ile çağdaş olan bu saray, Anadolu beylerinin de Eski Babil modasına uygun anıtsal saraylarda oturduklarını ispatlamaktadır. Saray, henüz, kazısı tamamlanmamış olmasına rağmen, 13.000 m²lik bir alanı kaplamaktadır. Alacahöyük mabedinin 5.000 m²lik bir alana oturduğu düşünülürse, aradaki ölçü farkı kendiliğinden ortaya çıkar.

Demir Devrinin eski üslûbuna giren ve stilize ağaç ve geyik motifleri ile süslenen Kraterlerin ilginç örnekleri bulundu.

Karum alanının kuzey kesiminde, Adad - zululi ve Lakipum arşivlerinin güneybatısında, Ib ve II yapı katlarında çalışıldı. Ib katının özel bir evinde iyi korunmuş fırın, ocak, silo ve kilere rastlandı. Bu ev II yapı katını tahrip etmiş olmasına rağmen, II katın büyük evlerini tamamı ile düşürememiş, esaslı kısımlarının günümüze intikaline mani olamamıştır. Bu binaların enkazında çivi yazılı tabletlere, silindir mühür baskılı zarf parçalarına ve diğer küçük eserlere, bol miktarda rastlanmıştır. Kültepe, bu çivi yazılı belgeleri ile, bugün de Anadolu'nun çivi yazılı arşivlerini saklayan üç büyük merkezden biri olma vasfını korumaktadır. Bunun Eski Anadolu tarihini ve onun Eski Önasya ülkeleri arasındaki mevkiini öğretme bakımından sahip olduğu hazinenin anlamı, ancak, bu belgeler yayınlandıktan sonra anlaşılabilir.

Arkeoloji eserlerine gelince, onların da Anadolu sanatının fecrini teşkil ettiğini ispatlayan yüzlerce örneği, Devlet Müzelerinin vitrin ve depolarını doldurmaktadır.

Kazılar, uygulanmakta olan projeye göre 1977 yılında da sürdürülecektir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

4 — *Maşat Kazıları 1976 Raporu:*

Bu seneki Maşat Kazıları, başkanlığında Doç. Dr. Kutlu Emre, Dr. Hayat Erkanal, arkeolog H. Kodan, temsilci H. Özeski, desinatör C. Erol, fotoğraf S. Öztartan ve restoratör A. Çulha'dan oluşan kazı heyeti tarafından yürütüldü. Çalışma programına göre, kazıların mihrakını yine saray teşkil etmiştir. M. Ö. 1400 yıllarına ait olan ve şiddetli bir yangınla tahrip olunan sarayın güneye bakan kısmında sütunlu galerinin yeni direk taşları, sağlam durumda, ve in-situ olarak elimize geçti. Saray avlusunun doğu yönünden başka, kuzeye bakan kısmında da taş direkli ikinci bir galerinin varlığı görüldü. Böylece, Boğazköy mabetlerinin paralelini Maşat'da da görmek mümkün oldu. Sarayın kuzey cephesinden Höyük'ün merkezine doğru yapılan kazılarda, çeşitli boyutlarda yeni odalar açığa çıkarıldı. Ara duvarları çok ince olan ve yan - yana dizilen bu odaların belirli eşyanın saklanması yaradığından şüphe edilemez. Buradaki duvarların yüksekliği 3 m.'yi bulmaktadır. Bu odalarda da Hititçe tablet bulunmuştur.

Sarayın üstünde ve onu yer - yer tahrip eden iki Hitit yapı katı mevcuttur. Bunlardan eski olanının büyük bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Sonuncu katı mütevazi ikametgâhlar oluşturmaktadır. Bunlarda bulunan seramik ve kol biçimli kap; Hitit İmparatorluk çağı repertuarı için öğretici örneklerdir. Hem sarayda, hem de bu yapılarda yalnız hiyeroglifli bulleler bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlisi son yapı katında bulunmuş olan Büyük Kral Şuppiliuma'nın mühür baskısıdır. Çok büyük olan bu bina da yakılmış olup, doğrudan doğruya, sarayın üstüne kurulmuştur. Görülüyor ki Maşat, Boğazköy dışında ikinci Hitit arşivinin bulunduğu bir merkezdir. Bu keşif Hititologların yıllardanberi beklediklerini gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Mektupların çoğu Boğazköy'de oturan Büyük Kral tarafından gönderilmiş veya ona yazılmıştır. İki merkez arasında kuvvetli ve tarihî anlamı büyük bir trafik vardır. Biz bu sarayın Tuthaliya zamanında, Hattuşaş'dan önce *Gaşgalar* tarafından tahrip edilmiş olduğuna inanıyoruz. Bu belgelerin Hitit tarihinin bir bölümünün aydınlanmasına katkılarda bulunacağıının anlaşılmış olması önemli bir kazançtır. *Bütün bunların yanında, gözden uzak tutulmaması gereken en önemli nokta, Hattuşaş dışında da bir Hitit arşivinin uzmanlarımız tarafından keşfedilmiş olmasıdır.* Son senelerde, İtalyanlar Suriye'de büyük keşiflerde bulundular, âdeta bir çığır açtılar. Maşat'da Anadolu tarihi ve filolojisi için anlamı ve değeri küçümsenemeyecek vesikaları ortaya koyarken, Boğazköyü de yalnızlıktan kurtardı. Çivi yazılı tabletlerden ve hiyeroglifli bullalardan oluşan bu zengin koleksiyon, meslekdaşım Ord. Prof. Dr. Sedat Alp tarafından yayınlanacaktır

Üç yapı katı halinde karşımıza çıkan Demir Devrinin taş temelli, 3-4 odalı küçük evleri, Anadolu'daki çağdaşlarının teknik ve planındadır. Son yapı katının boya ile nakışlı seramiğini karakterlendiren insan ve hayvan karışımı yaratıklar, Kuzey Anadolu'ya has olup, Alishar, Kültepe ve Boğazköy gibi merkezlerin seramik

reperituarına da etkili olmuştur. Eski yapı katlarına ait olan seramik Orta Anadolu'da bilinenlerden farklı değildir.

1976 yılında Maşat kazıları, yani, arşivli sarayın açığa çıkarılması, yalnız Türk Tarih Kurumu'nun ayırdığı ödenekle mümkün olmuştur.

Bu büyük tarihi merkezin kazısına 1977 yılında da devam edilecektir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

5 — *Konya Karahöyüğü 1976 Çalışmaları :*

Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi ve Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapılmakta olan Konya Karahöyük kazısı 1976 yılında 8 Haziran 1976 ile 27 Temmuz 1976 tarihleri arasında sürdürülmüştür.

Başkanlığım altında yürütülmekte olan kazıda Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Hititoloji Doçenti Dr. Yaşar Coşkun, Arkeolog Neriman Tezcan, Türk Tarih Kurumundan Hititolog Burhan Balcıoğlu ve Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi öğrencilerinden Sedat Erkut, Erdal Işık, Cem Karasu ve Japon uyruklu araştırma öğrencisi Sachiro Ohmura çalışmışlardır. Ayrıca Türk Tarih Kurumu'ndan Bay Hasan Güven yapıştırılan kapların alçı ile tamamlanmasında faydalı olmuştur.

Kazımızda Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünü komiser olarak Konya Müzesinden Arkeolog Bay Osman Ermişler temsil etmiştir.

Her yıl artmaya devam eden işçi ücretleri 1976 daki çalışmalarımızın sınırlı kalmasında etkili olmuştur. 1976 yılında Karahöyük'te Höyüğün kuzey batı kısmında U çukurunda kazı yapılmıştır. Tarafımızdan Höyüğün bu kısmının kazı için seçilmesinin nedeni daha önceki yıllarda T çukurunda yaptığımız kazılarda meydana çıkardığımız büyük yapının batısındaki caddenin bu doğrultuda devam etmesi idi. Bazı kısımlarında eni 3 metreyi geçen bu caddeyi 1976 yılında T çukurunda kısa bir süre sonradan açtığımız U çukuru doğrultusunda izledik. Fakat maalesef cadde kısa bir süre sonra kesildi. Önemli bir yapı doğrultusunda devam ettiğini düşündüğümüz bu caddeyi U çukurunda bulmaya çalıştı isek de bunda başarılı olamadık. 1976 yılında I. katını kazdığımız U çukurunda kuzey - batı ile güney-doğu doğrultusunda devam etmesi gereken ve henüz meydana çıkaramadığımız iki paralel cadde ya da sokak arasında özel yapılara rastladık. Bu alanda 20 kadar oda meydana çıkardık. Sırt sırta inşa edilmiş ve çoğu kez birkaçar odadan oluşan bu yapılar özel ikametgâh olarak kullanılmışlardır.

Çukurun kuzey batı kısmında meydana çıkardığımız bir odanın içinde elde edilen buluntulara göre bir madeni aletler işleme atelyesi olduğu anlaşılmaktadır. Aletler arasında kesme, delme ve saplamaya yaramış olan aletler önemli bir yer almaktadır. Karahöyük'te şimdiye kadar hiç bir yerde bu kadar çok sayıda madeni alete bir arada rastlamadık.

1976 yılında U çukurunda elde ettiğimiz diğer önemli buluntular arasında bir kap kapatması üzerine basılmış olan dikdörtgen biçiminde bir damga mührünün baskısı anılabılır. Mühür alanında ikili bir helozon motifi üzerinde çift başlı bir kartal görülmektedir. Kartalın saçları ile ikili helezonun iki ucu bağlantılıdır. Mührün orijinali Karahöyük Gliptik sanatının önemli eserlerinden biri idi.

SEDAT ALP

6 — 1976 Bayraklı ve Erythrai Kazıları :

Bayraklı kazıları 1976 yılı Temmuz ve Ağustos ayları boyunca Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü ve DTC Fakültesi adına sürdürülmüş, 28 Eylül - 8 Ekim tarihleri arasında da buluntular üzerinde çalışılmıştır.

Bu yıl beşinci yüzyıl katları kaldırılarak 6. yüzyıl katına inilmiş, tapınağın güney batısında 4. ve 5. yüzyıl yolunun iki tarafındaki alanlar da araştırma alanı içine alınmış ve burada dördüncü yüzyıl evlerinin gün ışığına çıkarılmasına başlanmıştır.

1977 yılında, bir yıl önce yeniden açılmış alanlar içinde aşağılara doğru inilmeye devam edilecek ayrıca 2 ay süre ile buluntular üzerinde çalışılacaktır.

Buluntular arasında bol miktarda 6. yüzyıl siyah figürlü vazolar ve oryantizan seramik elde edilmiştir.

Kültür Bakanlığının ödenekleri kısması sonucu olarak Erythrai çalışmalarına 1976 yılında ara vermek zorunluğunda kalmıştır.

ORD. PROF. DR. EKREM AKURGAL

7 — Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları :

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi adına yürütülen Çavuştepe kazısı 1976 yılında Temmuz başından, Ağustosun ilk haftasına değin devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında, Prof. Dr. Adnan Pekman, Dr. Mehmet Özsait, Dr. Veli Sevin, Dr. M. Ali Dinçol, Doktorant Oktay Belli, konservatör - arkeolog Sait Başaran, desinatör Savaş Harmankaya, harita mühendisi Selâhattin Özülker, Doktorant İsmail Kaygusuz, Eski Ön Asya Kültürleri Kürsüsü öğrencisi Osman Erkurt ve Kültür Bakanlığı temsilcisi filolog Ersin Kavaklı'dan meydana gelen bir bilim kurulu tarafından yürütülmüştür.

Çavuştepe'de 1976 kazı döneminde aşağıdaki alanlarda kazı ve sondajlar yapılmış ve çok önemli sonuçlara varılmıştır:

- I. Potern (?)
- II. Büyük Erzak Deposu (Pithoslu mekânlar)
- III. Büyük Erzak Deposu ile Uçkale Arasındaki Sondajlar
- IV. Yukarı Kale

I. *Potern* (?): Kalenin kuzey-batı eteklerinde, sarayın kuzey kesiminde yer alan büyük kaya yarıntısının fonksiyonunu meydana çıkarmak üzere araştırmaya girildi. Kaya yarıntısının düzgün bir iççilik gösteren batı uç kesiminde 6.50 m derinliğe inilmiş ve geçen kazı dönemlerinde saptanmış olan kaya basamaklarının doğuya doğru düzenli bir şekilde indiği görülmüştür. Açılan dar bir alanda, önceki raporlarımızda sözünü ettiğimiz istilâ tabakası tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkarılmıştır.

II. *Büyük Erzak Deposu*: Kalenin yaklaşık olarak orta kısmında yer alan depo binasındaki çalışmalar sonuçlandırılmıştır. Urartu kalelerinde şimdiye değin meydana çıkarılmış depoların en büyüklerinden biri olan mekânın boyutları 23.50×16.00 m.'dir. M. Ö. 7. yüzyıldaki tadilatın sonra, araya 1.50 m kalınlığında, taş temelli bir duvar çekilerek 23.00×700 m ölçülerinde iki mekânda bölünmüştür. Tüm pithos sayısı ise 100'ü bulmaktadır.

III. *Büyük Erzak Deposu ile Uçkale arasındaki Sondajlar*: Çavuştepe'nin fazla araştırılmamış bu kesiminde bu yıl üç sondaj daha yapılmıştır. Kazılar sonucunda, bu alanda birbirleriyle bağıntılı çeşitli yapı komplekslerinin varlığı saptanmıştır ki, bunlar muhtemelen kale içi atelyelerin büyük bir bölümünü meydana getirmektedir. Bizi bu kanyaya götüren neden, mekânlar içinde elde ettiğimiz buluntu topluluklarıdır (ağırşaklar, kemik dokuma aletleri, iğneler ve bizler).

IV. *Yukarı Kale*: Aşağı kalenin doğusunda yer alan, tahkimli bir yol ve boyunla uçkale önü M. Ö. 7. yüzyıl yapılarına bağlanmış bulunan yukarı kale, bu dönem esaslı bir şekilde ele alınmış ve kuzeyden güneye doğru 4.00×4.00 m boyutlarında 7 sondaj çukuru açılmıştır. Bu sondajların tümünde Urartu katının üstünde, Ortaçağ'ın sonlarına ait olduğu anlaşılan bir yerleşmeyi gösteren, basit taş duvarlı kalıntılar saptanmıştır. Ayrıca kalenin orta kısmına rastlayan alanda ise, dıştan 12.50×12.50 m. içten ise 4.50×4.50 m. boyutlarında, 3.50 m kalınlığındaki duvarlara sahip, kare planlı tipik bir Urartu tapınak *cella'sı* ortaya çıkarılmıştır. Aşağı kaledeki *İrmuşini* tapınağı ithaf yazıtında, ayrıca bir *Haldi* kutsal yerinden söz edildiğine göre, bu *cella'nın* tanrı *Haldi'ye* ait olması çok muhtemeldir.

Bunlardan başka, Çavuştepe Uçkale önü kazı alanındaki M. Ö. 7. yüzyıl Urartu mimarisinin yaygın çalışmalarıyla ilgili olarak, bu kesimin çeşitli yerlerinde küçük çapta araştırma sondajları yapılmıştır.

Ayrıca, konservatör - arkeolog Sait Başaran, aşağı kaladaki *İrmuşini* tapınağının eksik bazalt bloklarını aslına uygun bir biçimde tamamlayarak, ileriki yıllarda yapımı planlanan restorasyon yönünde önemli sayılabilecek bir adımın atılmasını sağlamıştır.

PROF. DR. AFİF ERZEN

8 — Toprakkale 1976 Çalışmaları :

On beş yıllık bir aradan sonra, 1976 yılı Ağustos ayı içinde Toprakkale'de yeniden kazı ve araştırmalara başlanılmıştır. Kazılar Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi adına yürütülmüştür.

Bilim kurulu, Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında, Prof. Dr. Adnan Pekman, Dr. Mehmet Özsait, Dr. Veli Sevin, Doktorant Oktay Belli, konservatör - arkeolog Sait Başaran, harita mühendisi Selâhattin Özülker, Doktorant İsmail Kaygusuz, Eski Ön Asya Kültürleri kürsüsü öğrencisi Osman Erkut ve Kültür Bakanlığı temsilcisi filolog Ersin Kavaklı'dan meydana gelmekteydi.

Bu yıl Toprakkale'de bir taraftan hazırlık çalışmalarımız sürdürülmüş, öte taraftan da bazı sondajlar yapılmıştır.

Hazırlık çalışması olarak Captain Emilius Clayton tarafından yapılmış olan çok şematik kroki yetersiz görüldüğü için, harita mühendisi Selâhattin Özülker'e kalenin yeni bir topografik planı yaptırılmış ve önceki kazılarda saptanmış olan mimarlık eserleri bu plan üzerine geçirilmiştir. Ayrıca, içine basamaklı bir yol ile inilebilen ve sarnıç olarak nitelendirilen, kayaya oyulmuş yapının planı yaptırılarak ilginç sonuçlar alınmıştır. Bundan başka, bizden önceki hâfirlerin ilgisini çekmemiş olan *Haldi* tapınağının kuzey - doğusundaki tepecikte kazıya başlanmış ve çok ilgi çekici bir kaya mimarisi (büyük bir teras, anakayaya oyulmuş mekânlar) meydana çıkarılmıştır.

Gelecek yıl bu kazı devam ettirilecek ve ayrıca saray olarak tanımlanan büyük kerpiç kitlenin kesin bir şekilde açıklanmasına çalışılacaktır.

PROF. DR. AFİF ERZEN

9 — 1976 yılı *Acemhöyük Kazıları* :

Acemhöyük kazılarına 1976 yılında da Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi ve Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına devam edilmiştir. Başkanlığımızdaki heyet, Dr. Aykut Çınaroğlu, Dr. Uğur Silistreli, Kültür Bakanlığı Temsilcisi Arkeolog Erol Faydalı, Desinatör Cengiz Erol, Fotoğraf Salahattin Öztartan, Restoratör İsmail Fidan'dan kurulu idi. Hürmüz Şaylıman, Fatma Karacaoğlu ve Hakkı İnal stajyer öğrenci olarak kazıya katıldılar.

Bu yıl kazı üç alanda yürütüldü.

1. Hatipler Tepesindeki sarayın temizlik işlerine devam edildi ve her odanın seramiği tasnif edilerek çizim işleri tamamlandı.

2. Kuzey - batı ocağında, satıhta görülen yanmış kerpiç kalıntılarının ait olduğu binayı açığa çıkarmak maksadiyle yeni bir ocağın kazısına başlandı. Satıhtan itibaren 30 cm. derinlikten başlamak üzere üç yapı katı incelendi. Birinci katın kısmen korunmuş duvarlarının taş temellerinde daha eski yapılardan derlenmiş taşlar kullanılmıştır. Bu yapılara bağlı seramik, Acemhöyük'ün Assur Ticaret Kolonileri devrine aittir.

İkinci katın binaları da toplama taşlar, yanmış binalardan alınmış cürufklar ve kerpiçlerle inşa edilmiştir. Bu tür yapılardan birinin duvarları yüksek korunmuş iç-içe iki odalı kısmı açığa çıkarılmıştır.

Üçüncü kat, iki geç katın yapıları için sökülmiş olan taşları ve cürufkları sebebiyle tahrip olmuş, kalan duvarın karakterine ve geçirdiği şiddetli yangına göre, saraylarla çağdaş olanıdır. Bu taş temele bakınca 20 cm. yükseklikteki tabanda, kül içinde, çok zedelenmiş durumda olmasına rağmen restore edebildiğimiz bir fildişi kutu bulunmuştur. Önyasa fildişi sanatında eşi bulunmıyan bu önemli eser, yekpare bir parçadan oyulmuştur, Gövdesi küb şeklindedir. Dört yüzünün etrafı altun çerçevesi bakır çiviler ve yüzleri ortadan ikiye bölen çivi başları büyüklüğünde lapis lazuli kurslar ve demir çivilerle, ve bunlarla ayrılan alanlar, kabartmalarla bezelidir. Kabartmalar, kırala hediye takdimi sahneleri ve hayvanların avlanmaları gibi konuları ihtiva eder. Tasvirler kuvvetli Suriyeli stil özellikleri yanında, bazı

Anadolulu unsurlara da sahiptir. Bu bakımdan eserin Güney - doğu Anadolu'daki bir yerden Acemhöyük'e gönderilmiş olması mümkündür.

3. Sarıkaya sarayının güneyinde BB/50 plankaresine rastlayan ocakta, geçen yıl başlayan tabaka kazısına devam edildi. Geçen yıl bu ocakta, saray tabanının altında olmak üzere, iki yapı katı açığa çıkarılmıştır. III. yapı katı bir fırın tabanı ile temsil edilmektedir. Dördüncü kat iyi korunmuştur. Ele geçirilen iki evin duvarları taş temelsiz olarak kerpiçten yapılmıştır. Bir duvarda korunan izlere göre, yatay bir hatılın temel vazifesini gördüğü anlaşılmıştır. Evlerden biri iki oda ve bir fırınlı mutfaktan, diğeri bir oda ve mutfaktan ibarettir. Seramik IV. katla Eski Tunç çağına erişildiğini göstermektedir.

NİMET ÖZGÜÇ

10 — 1976 yılı Tepebağları Kazıları :

Türk Tarih Kurumu adına Acemhöyük Kazı heyeti ile yürüttüğümüz Tepebağlarında, üç alanda çalışılmıştır.

1. Kale. Geçen yıl kazısına başladığımız kaleyi, höyüğün çevresinde takip etmeğe çalıştık. Fakat her tarafta, tahrip sebebiyle, dağınık ve tek iri bloklara rastladık. Plan çıkarmağa yetecek bir örgü ve birbiriyle ilgili kalıntı ele geçiremedik. Kalenin mesçide bakan kısmında bulduğumuz bir örneğe göre, inşaatında kabartmasız steller kullanılmıştır. Kale bloklarının çevresinde M. Ö. 8. yüzyıla ait Demir Devri seramiği boldur. Stelin kullanıldığı yerde rastlanan az miktarda Eski Tunç Çağı seramiği, höyükte bu çağın varlığına tanıklık etmektedir.

2. Orta çukur. Helenistik devre ait evler kaldırılmış, Dördüncü katta az miktarda derine inilmiştir. Bu kat yapılarının helenistik devir insanları tarafından tahrip edildiği görülmüştür. Ele geçen seramik Demir Devrinin geç safhasına aittir.

3. Höyüğün kenarında H-I/5-6 plankaresine rastlayan yamaçtaki düzlükte ilk kat olarak Demir Devrinin geç safhası bulunmuştur. Bu katta çok tahrip edilmiş yapılarda bulunan seramik çok çeşitli olup, birden fazla renkle boyalıdır. Daha altta incelenmeğe başlanan katın, seramiğe göre, M. Ö. 8. yüzyıla ait olduğu saptanmıştır

NİMET ÖZGÜÇ

11 — 1976 Yılı İkiztepe Kazısı :

Üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Handan Alkım (Koordinatör) Dr. Önder Bilgi, Mühendis - Mimar Bilge Dicleli, Serpil Başar İzgiz (Arkeolog - Desinatör), Sümer Atasoy (Arkeolog, Bakanlık Temsilcisi), Zeynep Sarı, Cenk Alpak (Restoratör), Sabri Kızıltan (Desinatör yardımcısı), S. Eyyüb Aksu, Revka Makmal (Tell Aviv Üniversitesinden misafir üye), Suat Kongaz, İlksen Başaran ve Vuslat Ünal'dan oluşan bir kurul tarafından Kurumumuz adına -Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesinin de katılımıyla- 1974'de başlatılan İkiztepe Kazısına 14 Temmuz-22 Eylül 1976 tarihleri arasında devam edildi. Bu üçüncü dönemde, dört yükseltiden oluşan İkiztepe Höyüğünün iki kesiminde (İkiztepe I ve İkiztepe II'de) kazılar geliştirildi.

1) İkiztepe I'de (=A, Sondajı):

1975'de kısmen açılmış olan kesimde 5×5 m. den oluşan sekiz grid - karesinde Dr. Önder Bilgi'nin gözetimi altında iki amaçla çalışıldı: Kat I'de Eski Tunç III ile Eski Hitit arasındaki "Geçiş Çağı"nın daha geniş alanda ayrıntıları ile saptamak ve dromoslu mezar binasının tamamını açmak.

a) "Geçiş Çağı"nın araştırılması: 1974'de söz konusu grid-karelerinin birinde derinleşildiği vakit "Geçiş Çağı"nın altı evresi ayırtılabildiği. Bu dönemde, grid-karelerinin arasındaki dilimlerin de kaldırılması suretiyle oluşturulan 20×10 m. boyutunda genişçe bir alanda ortalama 2.00-2.50 m. bir derinlik içinde aynı Çağın üç evresi saptandı. Çift sürme ve erozyon etkisi ile yer yer bozulmuş ufak taş döşemeli bir tabanı olan *Kat I - Birinci evrede* bol sayıda bu Çağa ait keramik parçalarına, yanık ağaç hatlı ve *pisé* kalıntılarına rastlandı. *In situ* olarak meydana çıkarılan incecik mineral katkılı, çok iyi perdahlı, kırmızı renkte kesik gaga ağızlı bir testicik bu evrenin en ilginç buluntusudur. Pişmiş topraktan yapılmış bir kaç ağırşak, tezgâh ağırlıkları, kemikten iki delici ve bir bronz iğne ufak buluntular arasındadır. *Kat I - İkinci Evrede* yine yer yer tahribe uğrayan bastırılmış topraktan yapılmış bir taban kalıntısı görüldü. Yanık hatlı ve *pisé* parçaları yapı tekniğinin ahşap olduğuna tanıklık etmektedir. Bu evrenin kuzey - doğu kesiminde 3.00×3.20 m.'lik bir alanda *in situ* olarak içi kömürleşmiş tahılla dolu gaga ağızlı büyük boy kulplu bir testinin bir mekân içinde yer aldığını olası saymak yerinde olur. Güneyde bir, batıda ise üç olmak üzere çömlek içinde dört çocuk mezarı yine yerli yerinde meydana çıkarıldı, batıdakilerden birinde ölü hediyesi olarak altın kaplama başlı bir tunç iğne parçasını, altın bir küpe veya bilezik parçasını ve tunç bir halkayı özellikle zikretmek isteriz. Kat I'in bu üçüncü evresinde çok sayıda ve itinalı işçilikte "Er-Hitit" (= "Geçiş Çağı") keramiğine gerek tüm örnekler ve gerek kırık kalıntılar halinde rastlandı: Oval gövdeli çaydanlıklar, kadeh parçaları, gaga ağızlı orta boy pitoslar, kâseler v.s. Pişmiş topraktan bir hayvan figürünü parçası, iyi kalitede üzeri oyuk-çizgi bezekli ağırşaklar, tezgâh ağırlıkları, kemikten delici ve bızlar, kurşundan ufak bir tekerlek (dört ispitli, çapı 5.5 cm.), bir kaç bronz iğne ve çakmak taşından trapezoid kesitli kırık bir bıçak küçük buluntular arasındadır. *Kat I - Üçüncü Evreye* ait 2.5 m. uzunluğundaki *pisé* bir duvar kalıntısı alanın güney-doğusunda meydana çıkarıldı (kotu: 27.05-26.60 m. arasında), ancak döşeme harap olduğu için niteliğine ilişkin ayrıntılı bilgi edinilemedi, bununla birlikte 1974'de aynı alanın bir grid karesi içinde (D 3/IV 11) aynı kota sahip üçüncü evrenin ahşap ve *pisé*'den yapılmış bir duvarının ve bastırılmış topraktan döşemesinin bulunmuş olması, bu dönemde saptanan üçüncü evre tabanının da aynı türde olmasını olası kılmaktadır. Bundan başka aynı evrede yine bu dönemde yerli yerinde açığa çıkarılan dip kısmı toprağa gömülü 6 pitos, döşeme düzeyinin izlenmesine ayrıca yardımcı olmaktadır. Keramiğin hemen hepsi "Er-Hitit" türündedir: Dudağı dışı dönük kâseler, başka kâse tipleri, kapaklar, v.s. Pişmiş topraktan bir hayvan figürünü parçası, iyi kaliteli ve oyuk-çizgi bezekli ağırşaklar, tezgâh ağırlıkları, sayıları on bire ulaşan ufak bronz eserler (başlı iğne, iğne, yüzük, bıçak v.s.), kemikten delici ve bız, çakmak taşından bıçaklar (kırık) küçük buluntuları oluşturmaktadır.

İkiztepe I'de Kat I'in bu üç evresinde de meydana çıkan keramik gerek hamur ve gerek tip bakımından Kaneş - Karumu'nun IV., III., II. ve Ib. Boğazköy-Aşağı Şehrin 4. ve 5., Büyükkale'nin IV. ve özellikle V. ve yine Büyükkale'nin kuzey-batı yamacının 8b, 8c, 8d ve özellikle 9. katında bulunmuş olanlara dikkat çekecek bir benzerlik göstermektedir. Bu keramik çarkta yapılmıştır. çok iyi pişirilmiştir, mineral katkılıdır, genellikle kırmızı ve kırmızımtrak kahve rengindedir, bazıları iyi perdahlanmıştır ve büyük bir özenle imal edilmiştir. Ancak pek azının hamuru bitki ve deniz hayvanı kabuğu katkılıdır. Bu "Er-Hitit" çanak-çömleğinin yanı başında Eski Tunç III'e ait bir kaç tüm kabın ve keramik parçalarının da bulunmuş olması, Eski Tunç III geleneğinin bir süre daha devam ettiğini ya da "Er-Hitit" Çağı keramiğinin sahibi olan kavimle Eski Tunç III keramiği sahibi kavmin belirli bir süre daha birlikte yaşadıklarını olası göstermektedir.

A, Sondajında daha derine inilmedi.

b) Dromoslu mezar binasının kazısı: 1975'de, dromosu ve ön-odası açılmış olan ve dromos döşemesinin üzerinde bulunan Kral Lysimachos'un altın bir sikkesine göre, adı geçen Kralın ölümünden (M. Ö. 281) sonra inşa edildiği anlaşılan bu anıtsal mezarın, ön odaya nazaran daha küçük boyutlu ikinci odası da (arka oda) meydana çıkarıldı. Mezar binası "Er-Hitit" ve Eski Tunç katları yarılarak, başka bir deyimle tahrip edilerek, doğu-batı doğrultusunda kazılan derin bir çukur içine dayalı olarak inşa edilmiştir. Arka odanın batı duvarının kuzey-batı köşesindeki üst taşları *in situ* olan iki "Er-Hitit" Çağı pitosuna dayanmış ve hattâ taşlardan biri, pitoslardan birinin içine kadar uzanmıştır. Bu Hellenistik mezarın ikinci odasının da eskiden soyulduğu görüldü. Pişmiş topraktan yapılmış bir lahde ait olduğu anlaşılan bir kaç büyücek parça ve yine bir kaç Hellenistik Çağ Keramik kırıkları yegâne buluntular arasındadır.

II. İkiztepe II'de (=B Sondajı):

1974'de İkiztepe II'nin tepe kesiminde 5×5 m. den oluşan 9 grid-karesi açılmaya başlanmış, bugünkü toprak yüzeyinin hemen altındaki yıkıntı molozu içinde Eski Tunç III-II keramik parçalarına rastlanmış ve İkiztepe I'de "Geçiş Çağının" en eski evresinin altında görülen Eski Tunç kültürü için uygulanan "Kat II" de-yimi burası için de kullanılmıştır. Yine 1974'de İkiztepe II'de kazılan grid-karelerinden birinde dar bir alanda altı mimarlık evresi saptanmış, bunlardan ikisinde Eski Tunç III-II ve ötekilerinde de Eski Tunç I keramiği meydana çıkarılmıştı.

Bu dönemde Eski Tunç I kültürünü daha geniş alanda incelemek amacıyla Handan Alkım'ın gözetimi altında hem 1974'de açılmış olan 9 grid-karesinde hem de bunlara yeniden eklenen 4 grid-karesinde kazılar derinliğine geliştirildi. Bunun için de, karelerin doğu-batı doğrultusundaki 1 m. kalınlığında olan ayırıcı dilimler kaldırıldı ve fakat kuzey-güney doğrultusundaki ayırıcı dilimler muhafaza edildi. Kazıların sonucunu şöyle sıralayabiliriz:

1 — 1974'de saptanan 6 mimarlık evresinin varlığı bütün karelerde görüldü ve böylece altı tane 20 m. uzunluğunda kuzey-güney dikey kesitini ve üç tane de her biri 4'er m. genişliğinde doğu - batı dikey kesitini çizme olanağı sağlandı.

2 — Evrelerdeki döşemelerin bir kısmının bastırılmış topraktan, çamurla karışık çakıl taşından, bazılarının da çamurdan yapıldığı görüldü.

3 — Bazı evrelerin tabanları üzerinde her hangi bir makâmı sınırlayıcı dikeç deliklerinin görülmemesi, buna karşın yassı taşlara ve yanmış ağaç hatıl ve *pisé* parçalarına rastlanması, İkiztepe II'nin Eski Tunç Çağındaki yapı tekniğine tanıklık eden belgeler vermiştir, şöyle ki: Düzleştirilmiş toprak zemin üzerine belirli aralıklarla yassıca taşlar dizilmekte, bunların üzerine yatay hatıllar konulmakta, bu hatıllar birbirine istenilen mekânın büyüklüğüne göre tutturulmakta, dikey hatıllarla ayrıca çatılmakta, gerektiğinde toprağa çakılan ağaç dikeçlerle takviye edilmekte, araları dallarla örülmekte ve her iki taraftan üzerlerine kalın çamur sıva (= *pisé*) vurulmakta idi. Söz konusu inşa tekniğinin İkiztepe I'in "Er-Hitit" evrelerinde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Aynı sistemin, az da olsa, bu gün dahi gerek İkiztepe yöresindeki bazı köylerde ve gerek Samsun'un ormanlık köylerinde görmek mümkündür. Bu suretle, gerek bundan önceki iki dönemde ve gerek bu dönemde elde edilen verilere göre İkiztepe'de iki tür ahşap inşa sistemi saptanmış oldu: Toprağa çakılan dikeçler kullanılarak yapılan ev tipi ve yatay taşlar üzerinde muhkem ağaç hatıllarla kurulan temelsiz ev tipi.

4 — Keramik: 1974'de bulunanların aynıdır. Elle yapılmıştır. Bitki katkılı, içi ve dışı siyah, veya dışı siyah içi kırmızı veya kahverengi, çoğunluğu perdahlı, içi ve dışı beyaz ince şerit bezekli, dışında oyuk-çizgi bezekler (bazılarında beyaz enkrüstasyon) olan kâse ve çömleklere ait bol sayıda parçalar ve bir kaç da tümlenebilen aynı tür kap meydana çıkarıldı. Bunların form ve bezekleri Büyük Güllücek türü adı altında tanınan kaplara büyük bir benzerlik gösterir; ayrıca yine Büyük Güllücek kaplarında görülen bezeklere ve "Karanovo tipi kulp" olarak bilinen kulplara da İkiztepe II'nin söz konusu çanak-çömleğinde bol miktarda rastlanmaktadır. Bu çeşit kulplardan bazı örnekleri Samsun bölgesinde yaptığımız araştırmalar sırasında bir kaç Hüyük'de topraküstü buluntusu olarak bulmuştuk. Bilindiği üzere, bu kulplar Kavak'da, Tekkeköy'de, Alaca Hüyük'de ve Yazır Hüyük'de de örnekler vermiştir.

5 — İkiztepe II'nin II. katının beşinci evresinde dahi bronz buluntulara rastlanmış olması, hem söz konusu evrenin hem de saptanan Büyük Güllücek buluntularının Eski Tunç I Çağına ait yakın benzerliği olduğunu kanıtlamaktadır.

6 — Ufak buluntular arasında çakmak taşından orak-bıçakları, kazıyıcıları, pişmiş topraktan ağırşakları, tezgâh ağırlıklarını çeşitli kemik âletleri, pişmiş topraktan sapan taşlarını, bir bronz iğneyi ve bir bronz delici veya keskiyi özellikle zikretmek isteriz.

Çalışma süresi bittiğinden İkiztepe II'de derin katlara inilmesi gelecek döneme bırakıldı.

Böylece, İkiztepe'de geliştirilmekte olan kazılar, henüz ana toprağa inilmemiş olmasına rağmen, Eski Tunç Devri başlarından Orta Tunç Çağının ilk evrelerine kadar kültür sürekliliğinin varlığını göstermiş, ayrıca Samsun bölgesinin gerek Anadolu ile ve gerek Balkanlarla olan ilişkilerine ışık tutan katkılarda bulunmuştur.

12 — *Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmalar:*

Türk Tarih Kurumu adına 1976 yaz mevsiminde Marmara ve Trakya bölgesindeki istikşâf gezilerimiz ve kısmî sondajlarımız on yıla yakın (1965) bir aradan sonra aynı bölgelerin Küçük Çekmece, Kilyos dolayları, Silivri, Şarköy, Ergene havzası, Edirne, Göksu vadisi, Uzunçayır vadisi, İznik Gölü çevresi, Yalova dolayları, Bursa, İzmit Körfezi çevresi gibi çeşitli yörelerinde yapılmıştır. 1976 istikşâf gezilerimizin bazı ilginç gözlemlerini Türk Tarih Kurumu Atatürk yıllık konferansları XV. dizisinde 21 Ocak 1977 tarihinde "Türkiye Trakyasında Eski Trakların bazı Kültür Kalıntıları" konulu konferansında açıklamışım.

Bu bölgelerin Tarih Öncesi İskân ve Kültür tarihi ile ilgili çalışmalarımız esnasında Şarköy yöresinde İsaklı köyünde saptadığımız ve *İsaklı kulübesi* adını verdiğimiz (Resim 1) çitten yapılmış, içi sıvalı yuvarlak tabanlı, konik saz damlı köy kulübesiyle bugün Trakya topraklarında eski Trakların maddî kültür yapı geleneklerinin devam ettiğini (arta kalma) göstermişim. Gerçekten Rahmetli Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel "Trakyanın Kültür ve Tarihi adlı" değerli yapıtında (1938) eski Trakların evleri hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

"... Kulübeler çitten yuvarlak olarak yapılmış olup üzerileri mahrutî bir çatı ile örtülmüştür. Trak köy evlerinin ekserisi çit ve çamurdan, bunların damları ise samandan yapılmıştı... sayfa 5"

İşte resim 1 de görülen *İsaklı "Trak" Kulübe'si* bu tarife tamamen uymaktadır. Bu bir kültür devamlılığı ve arta kalma olayıdır. Diğer taraftan Trakyada şimdi çok nadir görülen bu tip çit kulübeler eski Türklerin çadır biçimlerini hatırlatmaktadır. Ünlü bilgin, Kurumumuzun Onur Üyelerinden müteveffa Prof. A. Gabrielle Anadolu'daki *döner kümbet* adı verilen türbelerin biçimini eski Türk çadırlarının taştan yapılmış örnekleri olarak kabul ediyordu. Biz de Trakya'da saptadığımız çitten kulübeleri Orta Asya'dan kaynak alan bu yapı tipinin *aşşap* örneği kabul edebiliriz. Bu tipik örneğin yanı sıra Keşan - Malkara yöresinde tesbit ettiğim ikinci bir çitten yapılmış köy kulübesini de eklemek istiyorum (Resim 2). Yine bu yörede (Şarköy) Gölcük köyü yakınındaki bir tepecikte (Höyük?) düzeyde bulduğum keramik ağırşak ilginçimizi çekmiştir.

Edirne yöresindeki Lalapaşa megalit anıtlar (dolmenler ve menhirler) bakımından Hacıdanışment - Vaysal sahası gezilmiştir. Bu seferki istikşâf gezimizde Lalapaşa ilçesinin kuzeyinde *Taşlıkyanı* mevkiindeki dolmende bir test sondajı yapılmıştır. Dolmenin dolma tabakasının 10 santimlik derinliğinde sert taştan bir pic (kazma?) meydana çıkarılmıştır. Ancak açıkta ve başka dolmenler gibi evvelce karıştırılmış olan bu taşlıkyanı dolmenin birkaç metre batısında yüzeyde yalnız üst taş kapağı görülen, (Resim 3) gövdesi büyük bir olasılıkla sel sularının taşıdığı kum ve çakıllarla gömülü duran ve bu nedenle doğal olarak mühürlenmiş dolmende 1977 yaz mevsiminde bir kazı yapılmasını uygun görüyorum. Böylelikle mezar olarak inşa edilmiş tarih öncesi anıtlardan bu dolmenden komşumuz Bulgaristandaki dolmenlerden elde edilmiş olanlar gibi mezar eşyaları ve bazı arkeolojik piyeslerin çıkarılması olasıdır. Bu suretle Türkiye Trakyasındaki megalit anıtların gerçek yaşları da aydınlığa kavuşacaktır.

Daha önceki yıllarda (1959) Edirne'nin 5 kilometre kuzey batısında Eski Jandarma Okulu (daha eski tarihlerde Asker Hastanesi) binasının arkasında Saray Pınar şosesinin sağ tarafında Çardakaltı mevkiinde, Tunca nehrinin üst sekisinde o tarihte kum ve çakıl ocağı olarak kullanılan yerde saptadığım ve Çardakaltı Tarih öncesi (Post - kalkolitik - Eski Tunç) istasyonu adını verdiğim yere 1976 yılında Edirne Müzesi yöneticileri ile tekrar gittiğimizde Edirne'nin bugüne kadar bilinen tek Prehistorik yerleşme yeri olan istasyonun tahripten korunması için çok önceleri yaptığımız uyarılara rağmen, şimdi Edirne Belediyesinin çöplüğü olarak kullanıldığını üzülerek saptadık. Pis kokuları ve çöp artıkları arasından yine bazı Prehistorik keramik parçalarını toplayarak Müzeye döndük. Bu hususta Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve ayrıca Edirne Milletvekili Sayın İlhami Ertem'in ilgilenmelerini diledim. Bu dileğimi tekrarlıyorum

Ergene havzasında Büyük Karıştıran köyündeki mezar tepede bit Höyük (?) araştırması yerinde olacaktır.

Silivri Yöresindeki Kanallı (Kımalı) köprü 1976 ziyaretimizde Küçük tepenin toprağının sürülmesi ve yağmur suları nedeni ile meydana çıkmış bazı keramik piyesler bu mevkiin Tarih öncesi (düz?) bir yerleşme yeri olasılığını artık keskinleştirmiştir. Yarımburgaz mağrası 1976 istikşafına gelince en son 1965 yılında rahmetli Prof. Dr. Kılıç Kökten'le Kurum adına ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinin de yardımıyla (Müze Müdürü Sayın Necati Dolunay) yaptığımız kazılarda ünlü mağranın alt ve üst galerilerinde işaretlediğimiz parsellerin ve açtığımız test çukurlarının tahrip edilmediğini gördük. Yalnızca mağranın dolma ön platformu şose genişletilmesinden dolayı daralmıştır. Mağranın yaklaşık 250 metre güneyinde ve şose üzerindeki "Tuna Suyu" kaynağı son yıllarda Avcılar Belediyesi tarafından oraya su nakli için muhafaza altına alınmış ve kaynağa bir pompalama istasyonu ile yönetici binası ve lojmanın yapılmış olması mağranın korunmasını sağlayan bir neden olmuştur. Mağranın tekrar sistemli bir şekilde araştırılması gereklidir.

Son olarak şu dileklerimi tekrarlamak istiyorum: Çardakaltı Tarih öncesi istasyonunun çöplük olmaktan kurtarılmasını, Edirne yöresinden Lalapaşa ilçesine girerken saptadığımız çapı küçük bir dolmenin Edirne Arkeoloji Müzesinin bahçesine naklinin Batıdaki örnekleri gibi çok yerinde olacağını önerirken, Müze Yöneticilerinin de aynı isteklerine tamamen katıldığını da belirtmeliyim. Ayrıca Şarköy yöresindeki eski Trak Köy Kulübelerinin son temsilcilerinden İsaklı Kulübesinin de Edirne ya da Tekirdağ Müzesine naklinin çok yerinde olacağı kanısındayım.

Bu kısa önraporumda bir noktaya da değinmek istiyorum: 1959 yılından beri Marmara ve Türkiye Trakya'sı Tarih Öncesi Araştırmalarımız esnasında ortaya çıkardığımız ve yayınladığımız Paleontolojik, Prehistorik türden malzemeyi ilgili Müzelere teslim etmiş olmamıza rağmen bu piyeslerin Edirne'ye ait bazı fosiller dışında ne Edirne, ne İznik ve ne de İstanbul Müzelerinde sergilenmediklerini gördüm. Halbuki bu müzelerimizin kendi çevrelerinde bulunmuş bu malzemeyi kendi müzelerinde değerlendirmelerinde yöresel ve turistik fayda vardır.

Edirne ve yöresindeki araştırmalarım sırasında ilgilerini esirgemeyen, gezi-lerime katılan Edirne Müzesi Müdürü Sayın Ayfer Turanlı'ya Arkeoloji Asistanı

Sayın Ülkü Çakan'a ve Etnografya Asistanı Sayın Neriman Köylü'ye, Ankara'ya dönüşümde yukarda işaret ettiğim konulardaki önerilerimi anlayışla kabul eden Kültür Bakanlığı Sayın Müsteşarı Prof. Dr. Emin Bilgi'ye, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Hikmet Gürçay'a, Edirne için ricalarımı sempatiyle karşılayan Edirne Milletvekili Sayın İlhâmi Ertem'e teşekkür ediyorum.

ŞEVKET AZİZ KANSU: *Edirne'nin Lalapaşa - Büyünlü Dolmenleri Hakkında İlk Not. Note Préliminaire sur les Dolmen de Lalapaşa - Büyünlü a Edirne.* Belleten. No. 107 C. XXVII. 1963. s. 491-497+6 R.

ŞEVKET AZİZ KANSU: *Edirne'de Bulunan Dolmenler Dikilitaşlar hakkında yeni gözlemler.* Belleten Cilt XXXIII Sayı 132, s. 577-79+18 R. Ekim 1969.

ŞEVKET AZİZ KANSU: *Edirne'nin Tarih öncesine ait araştırmalar. Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı.* 1965 s. 13-19+16 R.

ŞEVKET AZİZ KANSU: *Edirne'nin Lalapaşa çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri.* Belleten Cilt XXXV Sayı 137, s. 123-26+16 R. Ocak 1971.

ŞEVKET AZİZ KANSU: "Bitinya"da Prehistorya Araştırmaları. Atatürk Konferansları II. 1970. s. 111-118+33 R.

ŞEVKET AZİZ KANSU: *Yarımburgaz (Küçükçekmece - İstanbul) Mağrasında Türk Tarih Kurumu adına yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitikğinde Yeni Gözlemler.* VII. Türk Tarih Kongresi (1970) 1972. s. 22-32+58 R.

DRD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ KANSU

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ'NİN 1976 YILI ÇALIŞMA RAPORU

1976 Yılında Basımevimiz, programlanan üretim amacına ulaşamamıştır.

Artan işçi ve işletme giderlerine karşı işletme gelirlerimizde önemli bir gerileme olmuştur.

Bunun tek nedeni Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Döner Sermayesi Müdürlüğüne 26. 1. 1976 tarihli Protokolla ayrılan Web - Ofset kapasitemiz, 6 ay iş verilmediğinden, boş bekletilmiş ve sonunda da 6.685.000 TL.lık eksik iş alınabilmiştir.

Bu miktar iş için her türlü işçi masrafı yapılmış olduğundan, kârımız bu oranda azalmıştır.

Ayrıca, 1975 yılından bu yıla kalan 15.511.474 TL.lık alacağımız da Devlet Kitapları'ndan Temmuz ayına kadar tahsil edilmemiş dolayısıyla bankalara fazladan 1,5 milyon liraya yakın gereksiz faiz ödenilmek zorunda kalmıştır.

Protokolün eksiksiz işlenmesi ve alacağımızın zamanında tahsili olanağı bulunsaydı, bu yılki kârımız geçen yılki düzeyde olacaktı.

Bu aksaklıklara karşı 1976 yılında elde edilen kâr 1975 yılı dışında Basımevimiz'in geçmiş yıllara oranla en yüksek bir kâr olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Son 6 yılın kâr durumları şöyledir:

1971	1.296.116,28 TL.
1972	1.310.939,49 TL.
1973	1.757.695,62 TL.
1974	2.979.195,83 TL.
1975	13.601.731,30 TL.
1976	3.431.533,43 TL.

Geçen yıla oranla gider bölümlerinin durumu şöyledir:

	1975	1976	Artan veya Eksilen Miktar	Artış veya Eksiliş Oranı
Amortisman ve İlk				
Tesis Giderleri	3.760.056,27	3.809.317,69	49.261,48	% 1,31
Personel Giderleri	15.681.621,00	17.346.288,17	1.664.667,17	% 10,62
İşletme Giderleri	6.228.625,48	7.414.472,89	1.185.847,21	% 19,04
Kâr	13.601.731,30	3.431.533,43	-10.170.197,87	% -296,37

Amortismanlarda % 1,31 artış, yıl içindeki yeni demirbaş alırlarından doğmuştur. Personel giderlerindeki % 10,62 artış toplu sözleşmenin ikinci yıl zam-

larından ileri gelmektedir. İşletme giderlerindeki % 19,04 artış yukarıda da de-
ğindiğimiz gibi alacaklarımızın zamanında tahsil edilmemesinden bankalara ödenen
faiz nedeniyle doğmuştur. Kârdaki % 296,37 oranındaki azalış ise yukarıda belirt-
tiğimiz iş bağıtımızın tek yönlü yerine getirilmemesinin sonucudur.

Ana gider bölümlerinin iki yıllık dağılım oranları ise şöyledir:

	1975	Dağılım Oranı %	1976	Dağılım Oranı %	Fark
Amortisman ve					
İlk Tesis Giderleri	3.760.056,27	14,65	3.809.317,69	13,33	-1,32
Personel Giderleri	15.681.621,00	61,09	17.346.288,17	60,72	-0,37
İşletme Giderleri	6.228.625,48	24,26	7.414.472,89	25,95	+1,69
Toplam	25.670.302,75	100	28.570.078,75	100	

Ana giderlerin 1975 - 1976 dağılımları arasındaki farkın - 1,69, — 0,37 gibi
küçük rakamlar olması gider dengesinin korunduğunu göstermektedir.

Kârın brüt gelire oranı ise : $\frac{3.431.533,43}{32.001.612,18} = \% 10,72$ dir.

Bu oran geçmiş yıllarda görmeye alışık olduğumuz % 20 — 25 kâr oranının
altındadır. Nedeni ise yukarıda açıklanmıştır.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ YÖNETİM KURULU

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU GENEL KURULUNA

Genel Kurulumuzca bizlere verilen denetleme görevimizi 18 Şubat 1977'de Türk Tarih Kurumu ile Basımevi'nde bilânçoları, defterleri, gider belgelerini incelemek ve görevlilerden gerekli bilgileri almak suretiyle yerine getirdik.

1975 yılı bilânçolarında yazılı değerlerin 1976 yılı hesaplarına olduğu gibi devrolunduğunu, 1976 yılı içinde yapılan harcamaların Yönetmeliklere uygun olarak yapıldığını memnunlukla gördük.

Gerek Kurumun gerekse Basımevinin defter ve kayıtlarıyla harcama belgelerinin çok düzgün tutulduğunu ve özenle saklandığını, Yüksek Kurulumuzun onayına sunulan kesin hesap cetvelleriyle bilânçoların bu kayıtlara uygun olarak düzenlendiğini saptadık. Bu nedenle kesin hesap, bilânço ve kâr - zarar hesaplarının onaylanarak, Yönetim Kurullarının aklanmasını yüksek tasvibinize sunarız.

Ancak gerek telif hakları için, gerekse başka nedenlerle üyelerin aldıkları avanslardan bazılarının uzun süredenberi kapatılmadığı dikkatimizi çektiğinden, bu hesapların en kısa sürede kapatılması için Yönetim Kuruluna direktif verilmesini Genel Kuruldan dileriz.

DENETLEME KURULU

FAKİHE ÖYMEN

ORD. PROF. REŞAT KAYNAR

PROF. DR. LÜTFÜ GÜÇER

T Ü R K T A R İ H K U R U M U ' N U N 1 9 7 6 Y I L I
B İ L A N Ç O S U

A K T İ F

A — PARAYA İLİŞKİN DEĞERLER	
KASA	195.019,36
BANKALAR	839.439,61
812.892,92 İş Bank. 6635 Hes. 26.546,69 Merkez B. 350902010	
B — KISA VADEDE PARAYA ÇEVİRİLE- BİLİR DEĞERLER	
BANKA HİSSE SENETLERİ	350.000,—
BASİMEVİ CARİ HESABI	7.358.277,23
C — UZUN VADEDE PARAYA ÇEVİRİLE- BİLİR DEĞERLER	
KİTAP AMBARI	10.720.232,—
BELLE TEN AMBARI	6.233.700,—
BORÇLULAR	1.253.582,40
149.814,— Muhtelif 627.423,08 Telif-Tercüme Avansı 54.314,80 Kredili Kitap Satışları 76.785,— İlmî Araştırma ve Konf. 3.653,— Basılmakta Olan Yayınlar 25.870,37 Peşin Ödeme 24.748,50 Dış Kitapçılar 66.946,81 İç Kitapçılar 60.386,84 Kazı Avansları 163.640,— Mensuplar Avansı	
YAYIN VE FOTO GEREÇ.	1.018.713,30
BASİMEVİ SERMAYESİ	30.000.000,—
D — TAŞINMAZ VE TAŞINIR DEĞERLER	
BİNA	8.779.417,79
DEMİRBAŞLAR	4.960.076,81
1.389.181,64 Kurum 403.485,06 Kazı 3.167.410,11 Kitaplık	
<u>71.708.458,50</u>	

P A S İ F

A — ÖZ KAYNAKLAR:	
GENEL VARLIKLAR	26.832.911,44
SATILACAK KURUM YAYIN- LARI	16.953.932,—
B — YABANCI KAYNAKLAR	
BANKALAR	3.149.638,55
890.834,01 İş Bank. 20184 Hes. 2.258.804,54 İş Bank. 82555 Hes.	
BASİMEVİ SERMAYE AR- TIRMA TAAHHÜT HESABI	10.000.000,—
KANUNİ KESİNTİLER	116.990,29
58.921,— G. Vergisi 5.056,— M. Denge Vergisi 1.132,60 Damga Resmi 51.880,69 S. Sigorta Primleri	
ALACAKLILAR	45.082,90
39.320,52 Muhtelif 5.762,38 Dış Kitapçılar	
BELLE TEN ABONELERİ	6.725,—
C — İHTİYATLAR	
İHTİYAT FONU	14.603.178,32

31. 12. 1976

Genel Müdür
ULUĞ İĞDEMİR

Hesap İşleri Müdürü
METİN ÇELEBİ

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ
1976 YILI BİLANÇOSU

AKTİF

SERMAYE TAAHÜT HESABI	10.000.000,00
SABİT KIYMETLER	44.829.896,93
Bina	1.151.899,00
Demirbaşlar	43.677.997,93
BAĞLANMIŞ KIYMETLER	2.148.927,08
Depozitolar	43.732,00
İlk Tesis Masrafları	976.601,60
Tasarruf Bonoları	5.030,00
Akreditifler	602.730,11
Gelecek Yıla Sari Gider.	520.833,37
GEÇİCİ ARACI HESAPLAR	105.347,97
İŞLETME KIYMETLERİ	6.254.256,46
Kağıt Ambarı	533.692,24
Mürekkep Ambarı	211.259,49
Klişe Ambarı	730.680,99
Ofset Ambarı	1.054.184,35
Cilt Ambarı	1.634.486,85
Plâstik Ambarı	1.783.199,91
Yedek Parça Ambarı	74.363,69
Emanet Ambarı	20.340,00
Sair Ambarı	212.048,94
KISA VADEDE PARAYA	
ÇEVİRİLEBİLEN KIYMET.	22.476.092,14
Müşteriler	4.555.673,58
T. T. Kurumu	1.896.405,59
Ziraat Bankası	1.429.425,50
PTT Gn. Md.	665.143,46
Diyanet İşl. Bşk.	341.178,38
O. D. T. Ü.	92.030,93
Sair	131.489,72
Borçlular	15.319.754,56
M. E. B. Devlet	
Kitapları	7.148.317,90
PTT Gn. Md.	5.176.320,00
Y. Seçim K.	1.039.145,00
Sair	1.955.971,66
Senetler	2.600.664,00
EMRE AMADE KIYMETLER	310.058,62
Kasa	43.448,28
Bankalar	266.610,34
Öğretmenler Ban.	174.223,76
İş Bankası	36.073,63
Garanti Bankası	13.389,80
T. T. Bankası	42.923,15
NÂZİM HESAPLAR	8.798.449,85
Teminat Mektupları	
	<u>94.923.029,05</u>

Muhasebeci
SONER ZERENLER

PASİF

SERMAYE	30.000.000,00
ÖDENMİŞ SERMAYE	20.000.000,00
ÖDENMEMİŞ SER.	10.000.000,00
İHTİYATLAR ve FONLAR	19.767.872,91
Fevkalade İhtiyatlar	3.085.862,71
Kıdem Tazminat F.	809.785,24
Yetiştirme fonu	1.062.547,58
Birikmiş Amortis.	14.809.677,38
UZUN VADELİ BORÇLAR	10.396.673,23
Türk Tarih Kurumu	7.358.277,23
İşbank 20184 Hes.	890.834,01
İşbank 82555 Hes.	2.258.804,54
Avans Hesabı	4.208.638,68
Ankara Gümrük Md.	3.038.396,00
KISA VADELİ BORÇLAR	22.523.469,63
Alacaklılar	883.087,45
Kanunî Kesintiler	1.052.690,94
Emanetler	73.304,48
Bankalar	20.266.886,76
Senetler	247.500,00
KARŞILIKLAR	5.030,00
NÂZİM HESAPLAR	8.798.449,85
Teminat Mektupları	
KÂR - ZARAR HESABI	3.431.533,43
1976 Yılı Kârı	
	<u>94.923.029,05</u>

Md. Yrd.
(İdari)
TARIK GÜNER

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S İ M E V İ
1976 YILI KÂR ve ZARAR TABLOSU

G İ D E R L E R

AMORTİSMANLAR	3.494.624,63
İLK TESİS GİDERLERİ	314.693,06
PERSONEL GİDERLERİ	17.346.288,17
Ücretler	11.164.310,06
Fazla Mesailer	643.294,13
Yan Ödentiler	136.221,92
İkramiyeler	1.894.675,41
Sosyal Yardımlar	1.557.366,84
Sos. Sig. İşve. His.	1.950.419,81
İŞLETME GİDERLERİ	7.414.472,89
Işık	54.533,23
Kuvvet	211.093,79
Su	91.188,40
Isıtma	230.121,00
Sigorta	219.335,91
Verdiğimiz Faizler	3.709.674,91
İşletme Malzeme	843.523,44
Tamir Revizyon	528.350,36
Gayrimenkul Kira	750.000,00
IBM Mak. Kirası	
İşletme Hissesi	181.253,86
Sair Giderler	595.397,99

KÂR 3.431.533,43

32.001.612,18

G E L İ R L E R

İŞLETME GELİRLERİ	30.164.943,63
Baskı İş Gelirleri	27.162.309,63
En. Yarı Mamul İş.	3.002.634,00
KLİŞE GELİRLERİ	606.285,52
KIRPINTI KÂĞIT SATIŞLA.	1.023.187,40
IBM GELİRLERİ	109.307,10
SAİR GELİRLER	97.888,53

32.001.612,18

Muhasebeci
SONER ZERENLER

Md. Yrd.
(İdari)
TARİK GÜNER

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes:	Page
ÜNAL, AHMET: Les Fléaux de la Nature dans l'Anatolie du II ^e Millénaire av. J.-c. (en turc)	423
———: Naturkatastrophen in Anatolien im 2. Jahrtausende V. chr.	447
BİLGİ, ÖNDER: Les Nouveaux Types d'Idoles en Marble (en turc, avec 4 fig.)	473
———: Some Remarks on Marble Idols of an Unusual Type (with 4 fig.)	477
KELLNER, HANS-JÖRG: Pectorale aus Urartu (mit 12 Abb.)	481
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Réflexions sur la Place Occupée par les Emirs des Provinces dans la Structure Administrative Ottomane aux XVI-XVII Siècles (en turc, avec 21 photocopies)	495
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAIL HAKKI: Quelques Evénements Demeurés Cachés ou Voilés d'Incertitude, dans l'Histoire Ottomane, Illustrés avec des Documents (en turc avec 8 photocopies)	507
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Le Portrait d'un Ambassadeur Turc (en turc, avec 9 fig.)	555
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: L'Exploitation de la Religion en Turquie et le Laïcisme	565
Bibliographie :	
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: <i>Pietro Kandler, Lo sviluppo storico della città e del territorio di Trieste descritto in XXIV tavole topografiche</i>	585
FIRATLI, DR. NEZİH: <i>Ankara, A guide to the city and district</i>	589
FIRATLI, DR. NEZİH: <i>Çevik Gülersoy, İstanbul, Aspects, à Travers les Epoques II, Tophane, Fındıklı, Kabataş</i>	595
LUGAL, MIHİN (EREN): <i>Andreas Tietze-Georg Hazai, Türkologischer ..</i>	597
Information :	
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire	599
Sur la couverture : Empreinte de sceau du XVIII ^e siècle avant J.-Chr., découverte à Acemhöyük.	

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLI

No. : 163

Juillet 1977

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 7